

De laatste wereldreizigers

Van 1 september 2019 tot 20 maart 2020 maakten wij een wereldreis, nou ja, een halve wereldreis. We gingen naar Taiwan, Vietnam, Cambodja, Zuid-Korea, Japan, Los Angeles, Hawaii, New Zealand en Australië.

Net voordat reizen door corona zo goed als onmogelijk werd, waren we terug in Amsterdam. Geluk gehad. We konden er een hele lockdown op teren. Vandaar de titel van het boek dat ik erover schreef, De laatste wereldreizigers.

Zo voelde het een beetje.

Ik heb geen uitgever kunnen vinden voor het boek als boek, vandaar dat ik het nu online zet als PDF. Ruim een jaar na onze terugkeer is het daar wel tijd voor.

Door het boek op deze manier te publiceren, heb ik het scherpe oog van editors en copy editors gemist. Daarom bij voorbaat verontschuldigen voor slordigheden, spelfouten en zelfs grammaticale fouten waarvoor een uitgever mij normaliter voor behoedt.

Amsterdam, april 2021

Copyright 2021 © Frans Verhagen

Proloog

Op 1 september 2019 is het nog druk op Schiphol. Vliegvelddruk. Rijen bij het inchecken, rijen bij security. Het vliegveld wil je wijsmaken dat je vakantie op Schiphol begint, ik weet wel beter. De ziellose winkels met hun onverschillig personeel zijn er op zijn best om de tijd te doden. Dat kan ook met een kop koffie die twee keer zoveel kost als in de stad. Schiphol draait ons een rad voor ogen. Vliegvelden zijn niet leuk, vliegen is geen pretje. Het vooruitzicht om pak weg tien uur opgesloten zitten in een metalen buis, je knieën tegen de stoel voor je, het lawaai van een paar honderd medereizigers, ik stop het weg als een noodzakelijk kwaad.

De goede kant is dat we, mijn vrouw Karen en ik, op Schiphol zitten voor het begin van een reis die zeven maanden gaat duren. Niet de wereld rond maar toch een wereldreis, te beginnen in Taiwan. De droom is om in Zuidoost-Azië en Oceanië veel te zien, veel te ervaren maar vooral ook om te lezen en te schrijven in een soort van sereniteit die je thuis niet kunt vinden. Op onze leeftijd, Karen zestig, ik vijftenzestig, met de kinderen op hun eigen plek en ons werk zo mobiel als het maar zijn kan, is dit een ideaal tijdstip om te vertrekken. We hebben een financiële buffer die ons in staat stelt te reizen en gedurende die tijd grotendeels zonder inkomsten te zitten.

De achterliggende gedachte is dat een reis wat anders is dan een vakantie. We kunnen ook drie of vier verschillende reizen van een paar weken maken, naar de diverse bestemmingen en tussendoor weer terugkomen. Maar op deze manier, denken we, krijgt ons verblijf een andere kwaliteit. Zo kunnen we dicht bij het dagelijks leven van een land komen, niet als toeristen die in hoog tempo van hot naar her rennen, maar een beetje als surrogaat-locals. Het moet een unieke, eenmalige ervaring worden.

Pak weg een jaar geleden begonnen te denken over een reis naar Australië. Toen ik zestig werd, vijf jaar geleden, zijn we naar Japan geweest, Karen wil voor haar verjaardag naar down under. Mij lijkt dat nogal mijl op zeven voor een land dat me voor de geest staat als een variant op Amerika, nog jonger en vol testosteron. Al pratend – als we dan toch gaan reizen – komen we tot een veel ambitieuzer programma. We denken erover te beginnen in Mozambique waar een vriendin werkt voor de Wereldbank. Afrika staat niet op ons verlanglijstje, maar dit is een buitenkans. Vandaar willen we

naar Vietnam, Laos en Cambodja, dan Zuid-Korea en Japan, om daarna af te zakken naar Australië en Nieuw-Zeeland. We ronden af met Zuid-Amerika, althans Argentinië en Chili, met Cuba als toetje.

Hoewel mijn vrouw Chinees-Amerikaans is en we beiden geprobeerd hebben Chinees te leren (zij met meer succes) laten we China buiten ons reisgebied. Te groot en voor Karen minder aantrekkelijk vanwege politieke risico's als Amerikaanse. We zijn ook niet al te enthousiast over de richting waarin kameraad Xi het land stuurt. En eerlijk gezegd is onze interesse na twee bezoeken en onze min of meer mislukte taalexercitie ook wat verflauwd. In Indonesië zijn we al eens geweest, ik zou nog wel eens langer terugwillen. Karen heeft er weinig mee.

Alleen standaard pakketten

In Amsterdam nemen we elk jaar enthousiast deel aan het Cinemasia Festival, een week van films uit Azië, met randactiviteiten als lezingen en eten (films gaan vaak over cuisine). We zien er de Zuid-Koreaanse films die onze interesse in dat land wetten. Chinese films die doen verlangen naar Mongolië, Japanse meesterwerkjes. Vorig jaar heb ik behalve twee indringende films over de democratische opstanden in Zuid-Korea ook een heel goede film gezien van vier fietsers die lang de kust van Taiwan reden, *New Turn*. Het nodigt uit.

Zoekend naar de fameuze rond-de-wereld-vliegreis die mogelijk zou zijn als je maar dezelfde kant uit blijft vliegen, loop ik al snel vast. Een dergelijk ticket blijkt vooral een mythe. Je kunt een stuk of acht steden aandoen, geen stukjes daartussenin overslaan om een deel met de trein te doen, laten we zeggen tussen Saigon en Hanoi, en als we zuidwaarts willen, van Japan naar Australië, dan ga je al snel tegen de richting in. Het is verrassend duur. Ook andere details van de reis blijken lastig. Een gerenommeerd reisbureau dat we raadplegen kan alleen standaard pakketten bieden. We besluiten het zelf te doen.

Al puzzelend ontdekken we al snel dat je in zes maanden niet al die landen op een zinvolle manier kunt aandoen. Mozambique blijkt zo lastig aan te vliegen en vooral uit te vliegen dat we het al snel laten vallen. Zes maanden blijkt ook veel te kort om de geplande landen serieus te exploreren. We schrappen Zuid-Amerika, dat is iets voor een volgende reis. En we breiden uit naar zeven maanden. Ik stribbel tegen want het betekent voor mij

als Amerika specialist dat ik de voorverkiezingen grotendeels oversla en pas na Super Tuesday terug ben in Amsterdam. Maar na meer dan veertig jaar intensief volgen van de presidentsverkiezingen besluit ik dat het wel een tandje minder kan.

Australië zal het eindpunt worden. Taiwan staat aanvankelijk niet op ons lijstje, wel zoeken we naar een soort beginstop, een bestemming tussen Azië en het Westen, om de overgang te maken. Onze jongste zoon raadt Bangkok aan, het wordt Taipei omdat Karens moeder, die daar opgroeide, er moet zijn voor zaken. We voegen ook een onderbreking toe, of je zou het een extensie kunnen noemen, door eind december vanuit Tokio naar Los Angeles te vliegen om de kerst met Karens ouders door te brengen. Een bijkomende reden daarvoor is dat we Australië en Nieuw-Zeeland in hun zomerhoogseizoen te willen vermijden. We gebruiken de gelegenheid om op weg terug naar New Zealand bij vrienden in Hawaii oud en nieuw te vieren. Het geraamte ligt vast.

Randvoorwaarden hebben we niet echt. Het budget is flexibel, dat wil zeggen dat we niet op een houtje gaan bijten maar evenmin belachelijk luxueus zullen leven. Ik zal realistischer blijken over de te verwachten kosten dan mijn vrouw. We willen ons huis in Amsterdam niet verhuren. We hebben geen behoefte om net als een aantal buurtgenoten via Airbnb winstmaximalisatie te bedrijven, maar we willen simpelweg onmiddellijk terug naar huis kunnen als de reis niet zou bevallen. Vriendinnen van een zoon en een Australische kennis wiens huis we in Tasmanië zullen gebruiken, maken de maanden gemakkelijk vol. Onze kat Samantha, die meestal alleen aardig is tegen mij - ze weet wie voor haar voer zorgt - zal vredesakkoorden moeten sluiten met de huiszitters.

Dit reizen is in een aantal opzichten een terugkeer naar mijn studententijd toen ik iedere zomer en week of zes in Griekenland doorbracht. Als student had ik veel tijd en weinig geld. Later had ik minder tijd en iets meer geld. Nu heb ik tijd en geld. Alle remmen kunnen los. Een ander, cruciaal, verschil: toen reisde ik alleen. Ik sprak de taal voldoende om me te redden, verkeerde het liefst op afgelegen eilanden zoals Folegandros en Astypalea, waar toen weinig toeristen kwamen. Later lifte ik de Peloponnesos rond, naar de Mani en andere minder vaak bezochte regio's. Later kwam ik er als journalist. Ik was in Athene toen Andreas Papandreou aan de macht kwam, in oktober 1981, een doorbraak waarmee het land echt afscheid leek te nemen van een dictatoriaal verleden. Zijn partij, de PASOK, zou vastlopen in treurig

cliëntelisme en schandalen, maar voor een jonge journalist was het nauwelijks mogelijk objectief te blijven.

Reizen levert vrienden op. In Athene, toen in 1981, ontmoette ik Joris Cammelbeeck, journalist voor de Volkskrant. We troffen een gezamenlijk verleden in Eindhoven. Zijn vader was indertijd fractieleider van de PvdA in de gemeenteraad mijn vader zat in de raad voor de KVP. We woonden drie straten van elkaar. Sinds Athene zijn we vrienden. Terug in Griekenland, een dik jaar later, maakte ik kennis met een Amerikaanse die een aanleiding werd om in hink-stap-sprong naar Amerika te verhuizen. Een van mijn oudste vrienden in Amerika ontmoette ik liftend langs Route One ten noorden van San Francisco, een bestseller auteur van boeken over sensuele massage. De vleesgeworden hippie, met een huis in de met marihuana beplante heuvel boven Garberville. Volgend jaar hoop ik naar zijn tachtigste verjaardag te gaan.

Slim backpack

Zelf ben ik geen geweldige planner. Ik kijk wel hoe het uitpakt en organiseer naar bevinden. Gelukkig is mijn vrouw uit ander hout gesneden. Zij plant alles met de haast neurotische dwang die haar in een eerder leven een top-advocaat maakte. Ze heeft een draaiboek. Vrijwel overal blijven we minstens een week, soms langer. Via Airbnb, Bookings maar vaak ook direct met de verhuurders, kunnen we een groot deel van de locaties vastleggen. In Nieuw Zeeland en Australië, in wat voor hen zomer en nazomer is, blijkt dat noodzakelijk.

Vrienden vragen zich af, soms via een omweg, of we wel het wel zeven maanden met elkaar kunnen uithouden. In 32 jaar huwelijk hebben we een dieptepunt gekend, een jaar of tien geleden, maar we zijn er samen doorheen gekomen en ik zelf voorzie geen problemen. Integendeel, onze relatie heeft zich verdiept en, meer praktisch, we werken allebei thuis en zijn gewend aan het elkaar ruimte geven.

We hebben hanteerbare bagage. Ik reis met een klein rugzakje als handbagage en een 40-liter rugzak van Peak Design, die formeel zou passen als carry on. Vorige zomer heb ik uitgebreid rugzakken en tassen vergeleken waarbij de site packhacker.com goede diensten heeft bewezen. Mijnheer packhacker is een enthousiaste fanaat die houdt van veel kleine zakjes en bergruimtes. Daar geef ik niets om maar zijn besprekingen waren nuttig. Ik

vergeleek rugzakken in diverse winkels en vond deze de beste. Een van de voordelen is dat je de riemen gemakkelijk kunt wegstoppen, zodat het een draagtas wordt. Het voorkomt ook dat ze op een bagagecarroussel klem komen zitten. Mijn vrouw heeft ook een rugzakje, iets groter dan de mijne, en een koffer die in principe als carry on mee kan. Omdat ze veel vloeistof meeneemt voor haar lenzen, checken we onze bagage gewoon in. In de praktijk zullen we merken dat veel airlines maximaal 7,5 kilo handbagage toestaan, we moeten vaak bijbetalen.

Wat we kunnen meenemen wordt beperkt door die bagageregels en dat maakt het gemakkelijk. Je hebt ook niet veel nodig. Ik neem wat ondergoed mee, drie oudere poloshirts met kapotte kragen, twee tot op de draad versleten shorts en een lange katoenen broek. Stevig opgerold ook nog twee linnen shirts met lange mouwen, ons aanbevolen om de muggen van het lijf te houden. Verder mijn fiets regenjasje en een oude trui. Een paar wandelschoenen, wat beschaafder ogende Ecco-schoenen en mijn flip-flops van Mont-bell, toiletpullen en een yogamat van REI. We hebben allebei een tot minimale grootte opvouwbaar donsjas gekocht van Uniqlo, rekening houdend met koude avonden en de winter in Japan. We vallen niet van de wereld af, wat we nodig hebben kunnen we onderweg kopen. Behalve die vloeistof voor contactlenzen.

Op Schiphol maken we een selfie. Het wordt het eerste beeld van het reisdagboek dat Karen bijhoudt met een app die Polarsteps heet. Hij volgt automatisch je route. Ze gaat iedere dag een klein verslagje posten, en een paar foto's. Zo kan het thuisfront, desgewenst, ons volgen. Voor mij hoeft dat niet zo. Wat mij betreft hoeft het thuisfront helemaal niet te weten waar we zijn. Ik heb een dik schrift met harde kaft bij me en twee vulpennen. Ook mee gaan een goedkope lichtgewicht laptop (een Google Chromebook), mijn Apple Ipod Classic, gevuld met bijna 160 MB muziek, vooral klassiek, en natuurlijk mijn Kindle. Mijn telefoon is een goedkope Samsung, een soort instapmodel. Ik geef er weinig om. Ik doe geen social media, kijk mijn email thuis, en vergeet hem meestal mee te nemen.

Van de landen waar we heengaan hebben we Lonely Planets, digitaal natuurlijk, maar we weten uit ervaring dat je vaak meer opsteekt via de literatuur van een land. Romans lees ik vaak met een sociologisch oog. Ze geven een ander, soms beter inzicht, in een land dan geschiedenisboeken en zijn altijd een mooie aanvulling. In dat kader moet ik altijd denken aan de gereformeerde oogst in de Nederlandse literatuur, van Jan Wolkers tot

Maarten 't Hart en Jan Siebelink. Als katholiek grootgebrachte jongen in het verzuilde zuiden waren het haast antropologische studies over een land dat ik nauwelijks kende, Nederland boven de rivieren.

We zijn allebei schrijvers, al is mijn stiel non-fictie. Mijn vrouw heeft fictie verzameld van schrijvers uit de landen waar we heengaan, ik lees mee. Met veel Japanse schrijvers hebben we al kennism gemaakt, voor Vietnam vinden we vooral auteurs die Amerikaans- of Frans-Vietnamees zijn. Er is weinig vertaald. Over Vietnam en Japan heb ik ook behoorlijk wat non-fictie boeken gelezen. Ik ben al begonnen met het meest recente overzichtswerk van de oorlog door Max Hastings. Ik hoop toe te komen aan een aantal boeken dat is blijven liggen. Een daarvan is Sarah Blackwells biografie van de aartsvader van het essay als schrijfvorm, Michel de Montaigne (1533-1592).

Ook op mijn Kindle een verzameling van snel leesvoer, wat je noemt guilty pleasure, ter ontspanning. In deze categorie de boeken van Robert van Gullik over rechter Tie. Ze spelen zich af in het China van rond 600 maar vormden op een vreemde manier een mooi decor voor het eerste deel van de reis. Daarbij ook enige tientallen boeken van Georges Simenon, voornamelijk verhalen waarin commissaris Maigret een hoofdrol speelt. Ik herinner me van vroeger Jules Croiset in de Nederlandse televisiebewerkingen en van meer recent Rowan Atkinson als Maigret, in het geval van de laatste een plezierige verrassing.

Reisboeken heb ik bewust vermeden. Ik ken er trouwens niet veel die me relevant lijken. Als student las ik *The Great Railway Bazaar* van Paul Theroux maar dat paste beter bij mijn reizen naar Athene met een Eurorail pas. Ik herinner me het boek vooral vanwege een ervaring die Theroux een naam heeft gegeven: to get Duffilled. Hij schreef over mijnheer Duffill - die naam herinner ik me althans - die bij een stop wat al te ver weg wandelde van de trein en bij terugkeer een leeg perron aantrof. Dat overkwam mij ook, in 1975, op het kop-staart station van Belgrado. Ik hield de locomotief in de gaten enkel om te ontdekken dat de trein met een andere loc aan het einde al was vertrokken. Niet dat het in de gaten houden veel had uitgemaakt, het was gewoon dom.

Tijd om te aan boord te gaan. Na jaren reizen blijft het steeds weer een wonderbaarlijke ervaring. Je vertrekt uit een land waar het grijs en grauw is, tien uur later stap je in een land met een totaal ander klimaat, een andere cultuur. Er is geen overgang. Ik heb altijd al eens met de boot naar Amerika

gewild, vanuit Liverpool naar New York, zodat de overgang geleidelijk is, iedere dag een stukje. Ik weet niet hoe leuk dat uiteindelijk is. Die ene keer dat ik op een door mijn schoonmoeder aangeboden familiecruijs terecht kwam, bleek dat stomvervelend. Mijn afkeer van vliegen ten spijt, moet ik misschien blij zijn dat je die overgang snel kunt maken.

Taiwan

Reizen met je schoonmoeder is een onderwerp voor flauwe grappen en klagen. Of allebei. Niet voor ons. Jenny bracht een deel van haar tienerjaren door in Taiwan. We hebben eerder met haar in het land gereisd, een memory trip voor haar, een ontdekkingsreis voor ons. In ruim twee weken reisden we toen naar de zuidpunt van het eiland, helemaal naar Kaohsiung en terug langs de westkust. Onderweg bezochten we de voormalige Nederlandse kolonie in het Anping district van Tainan. De ruïnes van Fort Zeelandia herinneren eraan dat hier tussen 1624 en 1662 de Hollanders het voor het zeggen hadden. Een van de saillante feiten die we er opdeden, behalve de minachting van de Chinezen voor de kolonisten die ze er gewoon uitschopten, was dat de Taiwanese vrouwen met wie de Hollanders samenwoonden keurig hun stoep begonnen te vegen. Volgens Wikipedia ging de verovering van de zuidpunt door de Hollanders gepaard met grof geweld en een massamoord op de bewoners van het eiland Lamey in 1635. Beide feiten van de geschiedenis van de VOC verrassen niet, sterker, ze klinken onaangenaam bekend.

Nog los van dit stukje geschiedenis waarmee ik toentertijd niet bekend was, riep Taiwan om verdere verkenning, vooral van het bergachtige binnenland van het eiland. Ook het reizen met Jenny leende zich voor herhaling en we weten hoe plezierig het is gezelschap te hebben dat mandarijn spreekt. Dat Jenny ook betaalt voor al onze diners en, veel belangrijker, ervoor zorgt dat we het allerbeste op tafel krijgen, daarover kan ik niet over klagen. In een bank in Taipei schrijf ik de eerste regels in mijn dikke schrift, wachtend tot Jenny haar zaken heeft geregeld.

Taipei is sophisticated. Het is meer westers dan de grote Chinese steden die we kennen en tegelijkertijd gewoon Aziatisch. Taipei doet me denken aan Los Angeles, maar dan met scooters in plaats van auto's. De stad bruist. Wat blijft over van dit Taiwan als China ooit, zoals onontkoombaar, zijn move maakt? Als China het eiland dat ze als deel van de Volksrepubliek beschouwt, opsluit in het Chinese eenpartij-regime?

Een militaire dreiging is niet acuut maar de erosie van Amerikaanse macht leidt tot nachtmerriescenario's waarin Taiwan gewoon in de Chinese schoot

valt, omdat Amerika als het erop aankomt China niet kan of wil tegenhouden. Er is een binnenlandse stroming, curieus genoeg de erfgenamen van de Kuomintang, de nationalisten die in 1949 van het vasteland kwamen, die nauwere banden wil met het vasteland. Het is in zoverre niet onlogisch omdat de KMT net als de communistische partij aan de overkant meent dat er maar één China is. Alleen is dat voor de Kuomintang juist Taiwan, officieel de Republic of China.

De Amerikanen lieten Taiwan vallen als officiële Chinese natie toen ze in 1978 de diplomatieke relaties herstelden met de Volksrepubliek, de logische volgende stap na de opening die president Nixon in 1972 had gemaakt. De Volksrepubliek kreeg de zetel in de Veiligheidsraad die Taiwan tot dan toe bezet had gehouden. Amerikaanse conservatieven protesteerden heftig, voor hen was het 'verlies van China' in 1949 nog een jeukend litteken. Het resultaat is een gepijnigde dans. Soms doet Trump in al zijn olifantendiplomatie iets dat zo gek nog niet is.

Taiwanese identiteit

Tussen 1895 en 1945 was Taiwan bezet door Japan. In veel opzichten is het huidige Taiwan een product van die bezetting, die we meer in de koloniale zin moeten zien dan een bezetting zoals de Duitsers die in Nederland uitvoerden. Japan vond dat het op 'beschavingsmissie' was, er werd gebouwd en geïnvesteerd, en het onderwijs kreeg een Japans stempel. De inspiratie was natuurlijk het koloniale systeem dat Europese naties hadden opgezet. Japan vond dat het wat had in te halen.

Hun dominantie van Taiwan was hard maar minder gewelddadig dan de Japanse bezetting van Korea in ongeveer dezelfde periode. Het eiland maakte een flinke economische groei door, er werd geïnvesteerd in onderwijs en andere voorzieningen en de standaard van leven ging omhoog. Niettemin zagen ook de Taiwanese de Japanners in 1945 graag vertrekken, maar hun vrijheid om naar hun eigen identiteit te leven duurde niet lang. De Kwomintang (KMT) van Chiang Kai-shek, die in China de macht had, kreeg van de geallieerden het gezag op het eiland, de autochtone bevolking werd opzijgezet. Na het 'incident van 28 februari', een opstand tegen de gezaghebbers, werden in de loop van 1947 duizenden Taiwanese vermoord. De noodtoestand die toen werd afgekondigd werd pas in 1987 beëindigd, toen voor het eerst democratie voet aan de grond kreeg in Taiwan.

In 1949 werd Taiwan nog eens overspoeld door de aanhang van Chiang Kai-shek die Mao's Volksrepubliek ontvluchtte, twee miljoen man sterk. Eerder waren kwartiermakers vooruit gestuurd, onder wie Jenny's vader die de energievoorziening runde. De KMT, de Nationalisten, had minachting voor de Taiwanese van wie sommigen al snel nostalgie kregen naar het vorige regime. De partij hield de bewoners stevig onder een autoritaire knoet, geholpen door de Koude Oorlog die van Taiwan een westerse bondgenoot maakten, ideaal om Mao dwars te zitten. Voor veel Taiwanese leek het of ze de ene koloniale macht hadden ingeruild voor de andere.

Een stukje van de autochtone Taiwanese identiteit vind je in het traditionele poppentheater. Poppentheater vind je overal in Azië. De poppen kunnen worden bestuurd van boven, met draden, of op een stok gestoken met kleinere stokken voor de armen en benen. Indonesië heeft zijn wajangspel, met schaduwpoppen. Poppentheater in Taiwan, budaixi, letterlijk 'stoffen zak theater', werkt met poppen die als een handschoen over de hand zitten en zo gemanipuleerd worden. Het vergt extreem flexibele handen.

Bij Cinemasia hebben we een documentaire gezien, *Father*, over Chen Shi-Huang, de grootmeester van dit theater. De inmiddels bejaarde Chen mag de grootmeester zijn, hij gaat nog altijd gebukt onder de reputatie van zijn vader, de legendarische Li Tian-lu, die door de regering van Taiwan is uitgeroepen tot 'Living National Treasure'. Als Chen zelf op hoge leeftijd zijn eigen troupe opzet, heeft hij moeite leerlingen te trekken en merkt hij dat de overheid hem niet vriendelijk gezind is. Je lijdt met hem mee als hij zich realiseert dat zijn ambacht, zijn trots, steeds minder populair wordt. Vroeger reisden puppet troupes het land door, optredend bij allerlei feestelijke bijeenkomsten. Veel ander vermaak was er niet in die dagen.

Een soort van modernisering van dit theater begon in Taiwan in de jaren vijftig van de vorige eeuw, met grotere poppen, meer kleuren en verschillende stijlen haardracht. Er kwam elektrische belichting, vuurwerk en meer spektakel. Dat ging al ten koste van het klassieke poppentheater, maar de komst van televisie was de nagel in de doodskist van veel vermaak, ook van dit theater. Tijdens de periode van 'martial law' onderscheidde het poppentheater zich door Taiwanese te gebruiken, niet het mandarijn dat de Kwomintang promootte. Fascinerend genoeg gebeurde iets dergelijks tijdens de bezetting door Japan. De verhalen konden alle kanten op maar waren vaak klassiekers die soms een actuele draai kregen.

De film is de reden dat we het Taiyuan Aisan Puppet Theatre Museum in Taipei bezoeken. Het museum blijkt gesloten sinds juli, voor een inventarisatie die twee jaar gaat duren. We worden verwezen naar de hoogste verdieping van een nabij liggend gebouw dat een enorme textielmarkt bevat, waar een aardige verzameling te zien is. Het is een orkaan van kleur, poppen van allerlei soorten en maten. Ook de poppenkasten, kleurrijk en met veel details.

Alain de Botton schrijft in *The New Art of Travel* over kijken zonder te zien. Hij bedoelt dat je in je dagelijkse omgeving niet goed rondkijkt en bijgevolg ook weinig nieuws ziet. Wat we op deze reis willen doen is kijken en nieuwe dingen zien. We gebruiken meer dan alleen onze ogen. Als *food junkies* zijn we benieuwd naar het eten in onze bestemmingen, niet in het minst het *street food*. Taipei is beroemd voor zijn nachtmarkten. Een van de specialiteiten hier is *stinky tofu*, een inderdaad stinkende variant van tofu die stukken beter smaakt dan hij ruikt. Maar de kracht van deze markten is dat je er van alles kunt eten. Ik moet zeggen dat eendentongen me niet meevallen.

Overheidsproject

De hogesnelheidstrein brengt ons in drie uur van Taipei naar Puzi, een stadje net ten noorden van Tainan. Nou ja, het station ligt in de middle of nowhere, zoals vaak bij hogesnelheidstreinen. De rails moeten nou eenmaal recht lopen en de kortste afstand tussen Taipei en Kaisohung bepaalt de ligging ervan. Puzi ligt een half uur verderop. We komen voor een nieuw museum dat de Taiwanese overheid heeft opgezet, de Southern Branch. Het is een onderafdeling van het fantastische museum in Tapei dat vol staat met klassieke kunst die werd meegenomen toen Chiang Kai-shek in 1949 vluchtte - gestolen volgens de Volksrepubliek. Het museum is hier neergezet als overheidsproject om de 'culturele gelijkwaardigheid' tussen Noord en Zuid Taiwan te bevorderen.

Ze zijn goed in dit soort publieke projecten in Taiwan: indrukwekkend maar verliesgevend, zonder veel hoop op beter. Het gebouw is maar vast geweldig. Het ligt op een eiland omringd door een flink park. Een elegante boogbrug biedt de verbinding, praktisch en ook visueel. We hebben het advies gekregen er aan het eind van de dag heen te gaan, als het museum en vooral de brug spiegelen in het water. De investering was enorm, het idee was dat er een hele stad omheen zou groeien. Dat lukt nog niet echt. Er staan wat flats maar dit project heeft duidelijk nog een lange weg te gaan. Als we 's avonds

een taxi zouden willen aanhouden, blijkt de wijk uitgestorven. Het is een lange wandeling.

Nu we er zijn is het museum de moeite waard maar eerlijk gezegd zou ik er niet voor omreizen. Dat doen Taiwanese ook niet want ik lees dat de doelstelling van een miljoen bezoekers per jaar bij lange na niet wordt gehaald. Het National Palace Museum in Taipei, zeg maar de noordelijke afdeling, gebouwd als een tamelijk clichématig Chinees paleis, krijgt meer dan vier miljoen bezoekers, in 2017 was het het 13e museum in de wereld qua aantallen. Een flink deel van hen komt tegenwoordig uit de Volksrepubliek, zoals we zullen merken zijn Chinezen de nieuwe massatoeristen.

Puzi heeft niet veel te bieden. Op advies van ons krakkemikkig hotel nemen we een taxi naar een restaurant op een half uur rijden. Het blijkt een gouden greep. Jenny zorgt dat we het verste van het verste krijgen. Hier is ze in haar element. De volgende dag zetten we haar op de trein terug naar Taipei. Op haar hulpeloze momenten leek Jenny op mijn moeder die twee jaar geleden overleed, 92 jaar oud. Jenny is 81 en een stuk vitaler maar haar mimiek van woordeloos klagen zag er bekend uit. We zijn blij dat we nu aan onze eigen reis kunnen beginnen, de reis met zijn tweeën. Zo voelt het ook.

De verrassing van Puzi is onze afspraak met John en Lin. John is een Nieuw-Zeelandse teddybeer, Karen kent hem virtueel via het schrijverscircuit. Hij vertelt hoe hij als eenzame expat werd gekoppeld aan Lin, die Engelse les gaf in Puzi. Zo ging dat voordat internet relatiebemiddelaar werd. Het leven van freelance Engelse docenten is in deze contreien, laten we zeggen, een uitdaging. Een gemend huwelijk maakt het niet gemakkelijker. Ze ogen gelukkig en zijn genereus in hun rondleiding. Curieus genoeg blijkt het verrassings-restaurant dat ze voor de lunch in petto hebben het restaurant dat we eerder hadden gevonden. Blijkbaar zijn de mensen hier het er wel over eens welke restaurants de beste zijn.

In mijn aantekeningen schrijf ik nu al dat het moeite kost om de rust te vinden van reizen zonder tijdsbepalingen, zonder haast, zonder onrust. Ik weet niet waarom ik zoveel haast heb om de haast kwijt te raken, maar het voelt als een reisdoel. Meer praktisch: het valt niet mee om goed te slapen. Onze hotelkamer in Taipei was goed geventileerd maar had eenvoudigweg geen ramen. Het hotel in Puzi had om onbegrijpelijke redenen laminaat op de vloeren, zodat ieder schuifje van de stoel op de verdieping boven ons luid doorkwam. Jetlag eist zijn tol. Of leeftijd?

Hoewel ik aan deze reis begin als ik 65 ben, heeft hij met pensioen niets te maken. Freelancers gaan niet met pensioen. Wel had ik het er met Karen over dat het een mooie cesuur is: een periode komt ten einde, ik weet nog niet wat er gaat beginnen. Afgesloten is het eindeloos schrijven van boeken (zeg ik nu) en mijn schrijven over Amerika, meestal direct gerelateerd aan ontwikkelingen. Nu kunnen de lange termijn projecten die ik eigenlijk al de afronding van mijn proefschrift in 2015 vorm krijgen. Ze bleven toen liggen omdat ik de kans kreeg een complete Geschiedenis van de Verenigde Staten te schrijven en daaruit kwamen weer vier andere boeken voort. Zo'n geschiedenis was sinds de jaren tachtig, toen mijn geleerde voorganger Schulte Nordholt er een schreef, niet meer gemaakt. Ik greep de kans.

Nu is het even mooi geweest. Ongetwijfeld zal ik schrijven over de verkiezingen van 2020, maar in het overaanbod over Amerika - iedereen is een tegenwoordig expert - kan ik niet meer terecht in *De Groene* waar ik jarenlang publiceerd. Nieuwe mensen nemen het over, misschien hoort het zo. In een depri-bui zie ik mezelf wel eens een type dat ik zag als adjunct van het weekblad *Intermediar*: oudere freelancers die hun ideeën voor artikelen proberen te slijten en steeds minder respons krijgen. Ik stuur nooit ideeën, maar altijd kant en klare artikelen. Soms krijg je uit de afwijzing het gevoel dat het verhaal niet eens gelezen is. Misschien is het wel goed. *De Groene* betaalt zo slecht dat het financieel gezien niet de investering waard is.

Klink ik teleurgesteld of zelfs bitter? Je moet daarvoor waken op deze leeftijd. Ik ben wel van plan door te gaan met opinieartikelen in de *Standaard* in België en de *NRC* in Nederland, en ook bijna dagelijks mijn blog bij te houden. Maar ik wil bezig met langere termijnprojecten, met het risico dat ik ze niet gepubliceerd kan krijgen. Dit boek is er een voorbeeld van. Op mijn verlanglijstje staat al jaren om Tocqueville en Montesquieu in het Frans lezen. Waarom precies weet ik niet, uiteindelijk kan ik hun werk ook gewoon in het Engels lezen. Ik ben altijd trots geweest op mijn Frans, misschien dat ik het voor mezelf nog eens wil bewijzen. Toch een snob?

Snob genoeg om Beaudelaire te parafaseren, die schreef dat we op reis gaan, van alles zien, en ons dan vervelen, net als thuis. Het klinkt diep maar is mij vreemd. Op reis noch thuis verveel ik me ooit. Nou ja, af en toe, bij een verkeerd gekozen lezing. Maar zelfs in dat laatste geval accepteer ik heel wat verveling als ik maar één origineel idee opdoe? Dat is voldoende. Maar één flits, één onverwachte link, en ik ga tevreden naar huis, al was de rest geleuter of gezwets.

Me echt vervelen, zozeer dat het deprimerend werd, deed ik voor het laatst op de middelbare school. Eindeloos waren die dagen. Ik verveelde me zo dat ik acht jaar deed over een zesjarig Atheneum, afgezakt van het gymnasium. Niet de manier om verveling te voorkomen maar muziek en meisjes hadden toen een hogere prioriteit dan schoolwerk. En op een enkele uitzondering na konden docenten me niet inspireren. Dat gebeurde pas op de universiteit en toen kon ik er ook flink de kuierlatten inzetten. Nu verveel ik me alleen als ik zo dom ben naar een wedstrijd van het Nederlands elftal te kijken.

Schrijven is lezen

Wie leest verveelt zich nooit. Het klinkt als een pr-slogan van de boekenweek, maar het is waar. Ook mijn reizen zijn altijd gevuld geweest met boeken. In Griekenland, het pre-Kindle tijdperk, waren dat ruilexemplaren. Je bracht jouw exemplaar en nam een ander. Zo ontdekte ik drie boeken die me in die jaren enorm beïnvloed hebben. *Zen and the art of motorcycle maintenance* gaf me een mooie combinatie van diepzinnig gedoe en een reis dwars door Amerika, een land dat toen nog maar vaag op mijn horizon stond. *The World According to Garp* ging over jaren zestig gekte maar voor mij vooral over iemand die schrijver wilde zijn. En ten slotte was er *Narcis en Guldemon* van Herman Hesse, waarin ik de botsing van hogere en meer elementaire gevoelens herkende, zonder de spiritualiteit te delen. De beschrijving van Europa in de veertiende eeuw was een welkom extra. De eerste twee boeken komen nu haast over als jeugdzondes. Als ik ze wil herlezen, loop ik al snel vast. Hesse blijft me aanspreken, sterker, ik heb het op deze reis in Vietnam herlezen.

Schrijven is lezen, dat geldt voor fictieschrijvers en nog sterker voor non-fictie waar documentatie een hoofdrol speelt. Een vriend die inmiddels zo'n vijftien romans heeft gepubliceerd, las toen ik hem leerde kennen, bijna veertig jaar geleden, alleen maar klassieken. Hij was niet erg geïnteresseerd in moderne literatuur en hij had de overtuiging dat alle boeken cirkelden rond vaste thema's. Ik geloof dat hij er zeven onderscheidde, die, inderdaad, overal lijken terug te komen.

Een journalist/historicus is permanent bezig nieuwe informatie te vergaren en nieuwe interpretaties van oude informatie op te zuigen. Mijn vaste dagritme is al decennia 's ochtends lezen, eerst de kranten en tijdschriften, dan de boeken op mijn lijstje. Er is altijd wel iets om over door te denken en

vaak loopt dat uit op een blogpost, die zich dan weer transformeert in een opinieartikel. Toen ik nog adjunct bij *Intermediair* was, organiseerde de werkgever eens een boekje waarin alle medewerkers een aantal vragen beantwoordden. Mijn antwoord op wat ik de vervelendste bezigheid vond was 'lezen', en dat was ook het antwoord op mijn favoriete bezigheid, naast naar concerten gaan. Als lezer ben je een rupsje-nooit-genoeg, ook als je tientallen manuscripten moet lezen die het net niet of helemaal niet zijn.

In een roman over een land of een plaats kun je veel nieuwe informatie opdoen. Het soort van details dat niet opduikt in de officiële geschiedschrijving, zeker niet die op internet. *The Stolen Bicycle* van Wu Ming-Yi is zo'n boek dat zich grotendeels in Taiwan afspeelt. Natuurlijk, ik wist dat Japan tot 1945 het eiland bezet had gehouden. Maar ik had me nooit gerealiseerd dat dit betekende dat het eiland werd gebombardeerd door de Amerikanen. Of dat Taiwanese mannen tijdens de oorlog werden tewerk gesteld in Japanse fabrieken of zelfs dienden in het Japanse leger.

Voor de volgende etappe moeten we naar Chaiyi, een half uur de andere kant op van het treinstation en een veel grotere plaats dan Putzi. Een soort Zwitserse dieseltrein - een ietwat ontregelende associatie voor een trein die door de Japanners is aangelegd - brengt ons kronkelend en krakend naar Fengihu, een stadje hoog in de bergen dat fungeert als een soort kruispunt. Vandaar moeten we een bus zien te vinden naar de poorten van Alishan National Park. We hebben het advies gekregen bij de 7-Eleven in Fengihu nadere instructies te vragen.

Die 7-Elevens in Taiwan zijn een verhaal apart. Naast het gewone palet van de *convenience store* van kant-en-klare maaltijden en snacks kun je er geld tappen, je parkeerbon betalen en in het algemeen informatie krijgen. Volgens Google zijn er meer dan 5000 7-Elevens in Taiwan. Onder de 7-Eleven die ons vertelt hoe het zit met de bus naar het park, eten we de beroemde Fengihu lunch box: gefrituurd varkensvlees, een worstje en lokale groentes met rijst. Het stadje is verder een tourist trap, een Taiwanees dagje uit.

Japanse stijl landinrichting

Alishan National Park dankt zijn bestaan aan de Japanse bezetters. Dezelfde bosmanagers die opdracht kregen de bomen te vellen voor commerciële en militaire doeleinden, dachten na over herbebossing. Zoals

veel in Taiwan heeft het park een Japanse stijl van landschapsinrichting. Een stukje park niet ver van het hotel leek wel heel erg geconstrueerd. Dat was het ook, het bleek platgebrand (niet opzettelijk) en daarna omgebouwd tot een tuin met kersenbloesems. Hoeveel Japanser wil je het hebben?

Het onderstreept nog eens wat me bij mijn vorige bezoek van Taiwan ook had gefraspeerd: de enorme invloed van vijftig jaar bezetting door Japan. De reinheidscultuur met baden, het onderwijs en nu dat park: Japan liet zijn sporen achter. Ons hotel, luxe maar licht vervallen ogend, was oorspronkelijk de Japanse officiersclub. Dat deel van het hotel oogt wat onderkomen maar het heeft van binnen nog iets van de sfeer die je verwacht in een vroeg twintigste eeuwse voorziening.

De grote attractie van Alishan zou de zonsopgang boven de bergkammen zijn. Natuurlijk gaan we ervoor. Dat wil zeggen dat we om half vier 's ochtends worden gewekt om met een bus en een boemeltreintje naar de uitkijkpost te gaan. Zoals veel van dit soort 'must see' dingen valt het nogal tegen. Dat heeft minder met de sluierbewolking te maken dan met de onvermijdelijke teleurstelling van hooggespannen verwachtingen. Voor ons is het bijzaak, het park is fantastisch. Vooral de atmosfeer is aantrekkelijk, een kruising van de Redwoods in Californië met het regenwoud van Olympic National Parc in Washington. Geweldige cipressen en ceders, een reeks bomen van gemiddeld duizend jaar oud. We lopen over een houten pad, zo aangelegd om te voorkomen dat de bodem kapot gelopen wordt. Het hotel doet me denken aan de lodges in Amerikaanse parken.

Er zijn niet veel round-eyes hier, de kwalificatie waarmee ik me in Californië getooid zag. White ghost was een andere. Misschien valt het me meer op vanwege het boek dat ik lees: *Everything I Never Told You* van Celeste Ng, over het isolement van een half-Aziatisch gezin in Ohio. Het klinkt allemaal heel herkenbaar, nogal dramatisch voor een buitenstaander en misschien typerend voor de jaren zeventig toen Aziaten nog een bezienswaardigheid waren, maar als je verhalen leest van zwarte Amerikanen is het nu nog steeds niet veel anders. Amerika is gewoon een heel racistisch land, niet alleen voor zwarte burgers. De coronacrisis was goed voor een ronde schelden op Aziaten, aangevoerd door de president van 21 miljoen Aziaten in Amerika.

Toen in de jaren tachtig voor het eerst bij mijn schoonfamilie in Los Angeles kwam was ik vaak de enige round eye in restaurants. Het

interessante is dat in de loop van de jaren negentig en verder ik steeds meer witten en gemengde stellen zag zoals wij, maar curieus genoeg was ik in recente jaren regelmatig weer een van de weinigen. Dat heeft te maken met de enorme groei van de Aziatische gemeenschap in dit deel van Los Angeles, ooit bescheiden begonnen in stadjes als Alhambra en Monterey Park is flink uitgedijd ver voorbij Hacienda Heights waar mijn schoonouders wonen. De dynamiek is interessant. Chinezen die voor de jaren tachtig kwamen zijn niet zo enthousiast over de nieuwkomers die vaak goed in het geld zitten. Ze hoeven niet te sappelen en doen minder moeite dan zij indertijd om Engels te spreken en Amerikaans te worden.

In de trein naar het vliegveld besluiten we dat Taiwan een mooie opening was van onze reis. Een brug tussen het westen en Azië. Beter dan Bangkok, het advies van onze zoon? Dat zullen we zien op te terugweg, als de omgekeerde overgang zullen maken en alsnog zullen aanleggen in Thailand.

Vietnam, deel 1: Saigon

Saigon heet nu officieel Ho Chi Min City. Behalve op de vliegvelden waar ze voor het gemak HCMC gebruiken, hoor ik de naam niet. Bij aankomst komen we in de bureaucratische molen terecht die mag gelden als deel van Ho's erfenis. Vooraf hadden we al moeten betalen voor visa approval letter. Die moet je met je paspoort overhandigen aan belangrijke mensen in uniformen, met vijftig dollar als je meerdere malen het land in wil. Al decennia irriteert me het gedrag van de douaneambtenaren die je in de VS ontvangen. Zo onvriendelijk, zo wantrouwend, zo hun gezag ontlenend aan een uniform. De Vietnamezen kunnen er ook wat van.

Het is al tien uur 's avonds als we arriveren. Met alle andere buitenlanders worden we in een soort wachtkamer gezet, terwijl de uniformen beslissen of en wanneer we het land in mogen. Het is een onvriendelijk welkom dat niet past bij het land dat we zullen leren kennen. Het duurt relatief lang, genoeg om ons zenuwachtig te maken dat we niet voor middernacht bij ons hotel kunnen inchecken. We zijn blij dat we met twintig minuten resterend de terminal uit kunnen lopen.

Toeristen zijn gemakkelijke prooien. Vers uit de bureaucratie, moe en gehaast, laten we ons bedriegen met een oude truc. We lopen richting taxi's. Daar staat er een, met een mijnheer erbij met een geplastificeerd ding om zijn nek. Een dispatcher, denken we. Hij werkt ons in een klaarstaande auto. Die heeft een taximeter maar dan wel een die nogal hard loopt. We komen bij ons hotel voor een prijs die het dubbele is van wat normaal geldt voor deze afstand. Dom, dom, dom. En we hadden beter moeten weten. In de Lonely Planet worden twee betrouwbare taxibedrijven genoemd, Vinasun en Mai Lihn, en wordt gewaarschuwd voor oplichters.

Ik zit niet zo met dat geld, al lijkt 600.000 Vietnamese Dong een obscene bedrag (het is iets meer dan twintig Euro). Zelfverwijt over zoveel stupiditeit slijt weer. Wat blijft, ongelukkig genoeg, is wantrouwen. Het gevoel dat ze proberen je te naaien. We zijn hardleers. Een paar dagen later verstrikt een kokosnootverkoper me in een afpersvariant. Dit soort dingen zijn niet goed voor je vertrouwen in de Vietnamese mensheid.

We hebben ons kleine hotel gekozen vanwege het terras aan de oever

van de Saigon rivier. Het stelt niet teleur. De geluiden in de vroege ochtend, vogels en een veelheid aan ondefinieerbare dieren, doen me denken aan *Apocalypse Now*. Zo vroeg in de dag is het een genot om aan de oever van de rivier te zitten, een van de onverwachte genoegens is de Vietnamese koffie. Die wordt per kopje in een soort van drip gemaakt. Hij drupt op een laagje gecondenseerde melk in het kopje. Uiteindelijk meng je beide. *Caphe da* is koffie op ijs. Betere koffie zullen we deze reis niet krijgen.

Ik ben een koffiejunk. Toen ik in 1980 naar New York verhuisde was de Amerikaanse koffie nog slootwater. De zomer van 1981 zat ik in Seattle bij wat een café dat Starbucks heette, niet ver van Pike Place, de versmarkt van de stad, aan het water. Seattle had altijd al goede koffie. En goede boekwinkels. En nat weer. Die dingen schijnen samen te gaan. Het maakte Seattle toen een geweldige stad, een soort klein San Francisco. Die tijd is voorbij. Net als Starbucks is Seattle uit zijn voegen gegroeid en niet half zo leuk als het ooit was. En laten we het niet over de koffie hebben. Als we tijdens deze reis soms in een Starbucks verzeild raakten dan was het omdat ze er goede stoelen hebben, een plezierige plek om te lezen of te schrijven bieden. Daarin zijn ze geweldig.

We zijn terechtgekomen in district 2, de expat-wijk van Saigon, wat een ruime keuze aan restaurants oplevert maar ook het gevoel dat dit niet het echte Saigon is. Je vindt hier winkels die duidelijk op buitenlanders zijn toegesneden, zowel qua assortiment als qua prijs. Een flink aantal van de vele restaurants moet onbetaalbaar zijn voor gewone Vietnamezen. Het is echter een gewone Vietnamese wijk als het gaat om de trottoirs die een gevaar zijn voor je enkels en waar elke zware regenbui de straten onder water zet. Het is september en we zitten in het staartje van de regentijd.

Het land van die oorlog

Saigon stelt wat teleur. De stad wordt wel Parijs van de Mekong Delta genoemd maar we merken weinig van de Franse erfenis, zien vooral veel overvolle woonwijken. Omdat we zo ver weg zitten, een half uur van het centrum, moeten we steeds een taxi nemen, of Grab, het Vietnamese equivalent van Uber. Tegelijkertijd zijn we wel blij dat we niet daar in een super-de-luxe hotel zitten. We wandelen veel.

Een meer authentiek Saigon vinden we in District 4. Het wordt in de gidsen niet eens genoemd maar het blijkt een van de leukste stukjes van de

stad. Smalle kronkelende straatjes, drukte, markten, rotzooi, dagelijks leven. We zijn net op tijd, zo te zien, want de gentrification grijpt om zich heen. Maar voordat die de wijk verpest kun je nog naar Vinh Khan, de seafood-straat, om te genieten van mosselen, krab en vele soorten zeeslakken. Een straat vol restaurants, met die onmogelijk kleine plastic stoeltjes waar ik me nauwelijks in kan wurmen.

Vietnam is een autoritair regime van communistische aard. Daar merk je weinig van, dat wil zeggen, het land functioneert, voor zover ik kan zien, als een marktgedreven economie waarin mensen zich niet gedragen als onderdrukte burgers. Er is geen zichtbare politieke activiteit. In *The Economist* on line lees ik dat vier oude noorderlingen in feite het land runnen, traditionele Marxistisch-Leninistische gelovigen. Met verjonging en onvermijdelijke verzuidelijking en een noodzakelijke aanpak van corruptie in beide grote steden, zal ongetwijfeld een aanpassing volgen maar het blijft allemaal in het duister.

Vietnam was al langer het alternatief voor investeerders die Chinese arbeidskrachten te duur waren gaan vinden of van hun aanvoerlijnen niet afhankelijk wilden zijn van dat land. Er was al stevig geïnvesteerd in textielproductie, de laatste jaren werd Vietnam een schakel in de high tech productie. De openingen van de economie dateert van 1986 toen het regime zijn doi moi ('renovatie') hervormingen invoerde. Het stond een grotere rol toe voor de markt en de private eigendom van productiemiddelen. Handel en investeringen waren welkom, flinke belastingvoordelen werkten als lokkertje. Een bijverschijnsel waren corruptie, onroerend goed deals en schulden - dezelfde problemen waar China in dit stadium van zijn ontwikkeling mee te maken kreeg. En open is relatief. Vietnam beperkt buitenlandse eigendom van oorspronkelijk in Vietnam gestarte bedrijven, wat leidt tot een secundaire markt met flinke premies op de aandelen in deze ondernemingen.

Voor mij als kind van de jaren zestig valt Vietnam samen met de oorlog. En dan niet de oorlog zoals Vietnam die kende, maar de Amerikaanse directe bemoeienis vanaf begin jaren zestig. Ik heb er veel over gelezen, veel beelden van gezien, stilstaand en bewegend. Sommige beelden staan in mijn netvlies gegrift. Brandende monniken, gewonde soldaten, een vermoorde president Diem, de straatexecutie tijdens het Tet Offensief, het meisje dat wegrent van de napalm. Krachtige beelden, geen van alle positief te noemen.

Nog niet zo lang geleden las ik de beste van de vele boeken, half fictie of misschien helemaal niet, die over en rond Vietnam zijn geschreven. Karl Mahalantes maakte diepe indruk met zijn *Matterhorn*. Het veroveren van een heuvel, die weer opgeven en hem dan weer veroveren. Het was allemaal zinloos, hopeloos en deprimerend. Ik herinner een van de eerste half-fictie boeken, *A Rumor of War* van Philip Caputo, dat al in 1977 uitkwam. Ik heb letterlijk stapels non-fictie boeken gelezen over de oorlog. De twee beste zijn *Embers of War* en *Choosing War* van Fredrik Logevall, die vooral gaan over de diplomatie, of het gebrek daaraan. Op mijn kindle lees ik *Vietnam* van Max Hastings, het meest recente overzichtswerk.

In 1982 coverde ik als journalist de opening van het Vietnam Memorial in Washington, die zwarte muur die als een scheur in de grond ligt en waarop alle bijna 60.000 gesneuvelde Amerikanen staan. Maar ook dat monument gaat natuurlijk over Amerika, over veteranen die genegeerd, beschimpt en zelfs van verraad beschuldigd waren. Die dag, 13 november 1982, zeven jaar na het einde van de oorlog, werden ze voor het eerst geëerd, hoewel president Reagan zo kleinzielig was om niet aanwezig te willen zijn maar een kleine kilometer verderop in zijn Witte Huis bleef zitten. Die week, in een bioscoop vol veteranen, zag ik in Georgetown opnieuw *Apocalypse Now*, de meest indrukwekkende anti-oorlogsfilm ooit gemaakt. Het chop chop van de helicopters. Omringd door mannen met bijtend commentaar.

Het is een vreemde ervaring om nu in Vietnam zelf rond te lopen. Het doet je realiseren dat hoezeer die oorlog in je eigen beleving toch vooral een Amerikaans fenomeen was. Natuurlijk weet ik wel beter en heb ik ook veel gelezen over Dien Bien Phu en het Franse kolonialisme, maar toch, het was altijd van Amerikaanse perspectief dat je hem bestudeerde of zelfs maar opmerkte. Het is niet helemaal mijn fout: het duurde veertig jaar voordat de documentaire maker Ken Burns in zijn epos over de oorlog ook noorderlingen aan het woord liet. De nieuwe geschiedenis van Max Hastings doet dat ook.

De onaangename werkelijkheid is dat we ons deze oorlog alleen maar herinneren vanwege de Amerikaanse directe betrokkenheid. Er waren tientallen koloniale en postkoloniale oorlogen tijdens de Koude Oorlog, maar Vietnam is de oorlog die blijft leven. Wie denkt er nog over Angola, Mozambique, of zelfs Nicaragua en El Salvador waar de Amerikanen in de jaren tachtig een puinhoop aanrichtten? Terwijl de oorlog tussen Irak en Iran, goed voor een miljoen doden bij weinig mensen een beeld oproept, weten we maar al te goed hoe Amerika in 2003 een oorlog in Irak begon.

Verlies van de controle

We zijn de dag begonnen in de ambtswoning van de toenmalige Amerikaanse ambassadeur, Ellsworth Bunker. Onder de naam Salon Saigon heeft het zich vermomd als een showplace voor moderne Vietnamese kunst – dat is de reden van ons bezoek. Het blijkt ook een prachtige Frans-koloniale woning in Aziatische jaren vijftig stijl. Meubels, kasten en lambrisering in donker glanzend mahonie. Tijdgebonden lampen. De kunst op de eerste verdieping is een mixed bag. Een paar heel mooie stukken, een paar *duds*.

Over Bunker zie je er weinig maar ik weet dat hij zes jaar ambassadeur was, van 1967 tot 1973, en in die tijd de verpersoonlijking was van de Amerikaanse aanwezigheid. Bij zijn vertrek zei Bunker dat hij tevreden terugkeek op het bouwen van ‘een sterk, stabiel Zuid-Vietnamees regime’, dat hij Amerikaanse geloofwaardigheid had behouden, en dat de Amerikaanse militaire interventie onder ‘eervolle omstandigheden’ had beëindigd. Ik lees het in *The New York Times* van 12 mei 1973. Internet is geweldig!

Met dank aan Bunker moet ik ook denken aan een foto van zijn voorganger, Henry Cabot Lodge. Het is een alleszeggende foto uit augustus 1963 waarop Lodge staat samen met Ngo Dinh Diem, de autoritaire leider van het land. Diem was door de Amerikanen vooruitgeschoven in de jaren vijftig om hun belangen te behartigen maar hij had zich meer en meer losgemaakt van die druk, begon er eigen ideeën op na te houden en runde een corrupt regime. Amerika had zo zijn bedenkingen, niet vanwege de corruptie per se maar omdat Diem de greep leek te verliezen.

De foto toont beide heren wit in het pak, Lodge, een soort gigant, zo ongeveer twee koppen groter dan Diem. Als ‘talking down’ ooit een illustratie had dan zien we die hier. Het is de verhouding van de baas en zijn uitvoerder. Een dikke twee maanden later was Diem dood, op 1 november 1963 vermoord bij een staatsgreep waarvoor John F. Kennedy’s regering tussen neus en lippen toestemming had gegeven. De foto van de vermoorde Diem schokte de Amerikaanse president. Dat was niet de bedoeling geweest. Het was een treffende illustratie van de mate waarin Amerika al de controle op de gebeurtenissen in Vietnam had verloren. Twintig dagen later was Kennedy zelf aan de beurt.

Het oorlogsmuseum in Saigon heette oorspronkelijk het Museum of Chinese and American War Crimes, nu is het War Remnants Museum. Hoe

het mag heten, het stemt tot treurigheid over de waanzin van oorlog, van deze oorlog, van elke oorlog. Het is net zo uit balans als het verhaal van de Amerikaanse kant. Hier horen we niets over de terreur die de communisten op het platteland uitoefenden, niets over het martelen, niets over de honger. De geschiedenis wordt geschreven door de winnaar.

Het zijn nu Amerikanen die het verhaal in zijn geheel vertellen, inclusief de oorlogsmisdaden - van beide zijden. We weten alles over Agent Orange, we weten dat Richard Nixon in 1968 vredesonderhandelingen torpedeerde om de verkiezingen te winnen, en daarna met zijn maatje Henry Kissinger de oorlog nodeloos jaren verlengde. Ze noemden het een 'decent interval', daarna zou het land aan zijn lot worden overgelaten en kon Amerika succes claimen, een eervol einde.

Een dag later is het paleis van president Nguyen Van Thieu, de laatste dictator van Zuid-Vietnam, een mooie aanvulling op het verhaal van Bunker. Zonder de welwillende bescherming van de Amerikaanse ambassadeur zou Thieu, een omhooggevallen generaal, nooit in staat zijn geweest het systeem te domineren en te corrumperen zoals hij deed. In 1971 werd hij met 94,3 procent van de stemmen gekozen. De ironie ontging Thieu: het waren percentages waarmee communistische dictators werden gekozen, een bewijs van vervalste uitslagen.

Met zijn modernistische jaren zestig stijl valt het paleis in Saigon licht uit de toon. Ik kan het ontwerp wel waarderen, ook al omdat het door een Vietnamese architect is ontworpen en in de plaats kwam van een Franse koloniale structuur die, nog zo'n ironie, in februari 1962 door twee afvallige Zuid-Vietnamese piloten was gebombardeerd. Toenmalig dictator Ngo Dinh Diem, een Amerikaanse protégé die zelf in september 1963 werd vermoord, gaf opdracht tot de nieuwbouw. Het heet nu het Onafhankelijkheidsmuseum.

In de tuin staat de T-54 tank met nummer 843 van de Noord-Vietnamese eenheid die op 30 april 1975 de hekken van het paleis platreed. De soldaten plantten de Vietcong-vlag op het dak en arresteerden president Duong Van Minh, die 43 uur tevoren de gevluchte Thieu was opgevolgd. Minh wachtte de soldaten op in de kabinetszaal en verklaarde dat hij sinds de vroege ochtend klaar zat om de macht over te dragen. De Noord-Vietnamese officier voegde hem toe dat er niets over te dragen viel: 'Uw macht is verkruid. U kunt niet opgeven wat u niet heeft'.

Zo sta je op plekken waar je over gelezen hebt, je ziet de vluchthelikopter op het dak, de ontvangtzalen, de 'war room'. Namen klinken bekend: Thieu, Ky, Kissinger, Le Duc Tho. Deze laatste was een doctrinaire hardliner die in Parijs de onderhandelingen voerde. In tegenstelling tot de ijdele Kissinger weigerde Le Duc Tho in 1973 de Nobelprijs voor de Vrede omdat er van vrede geen sprake was. De foto's komen bekend over. Ik herinner me verrassend veel, misschien meer dan wenselijk. Ik realiseer me dat het Koninginnedag was in Nederland toen Saigon viel.

Het Ho Chi Min museum is een stukje heiligenverering, ongeveer zoals je een lokaal museum over Willem de Zwijger zou maken. Niets over de interne meningsverschillen over de noodzaak van de oorlog. Want we vergeten vaak dat lang niet iedereen in de noordelijke leiding het nodig vond om het zuiden te veroveren om Vietnamese eenheid te krijgen. Er was wel degelijk een stroming die wilde consolideren en de oorlog wilde beëindigen. Met hen werd korte metten gemaakt. Je ziet niets over Ho's verlies aan macht na 1960 aan de hardliners, niets over de wreedheid op het platteland. Enkel die vriendelijke oude man met het kenmerkende baardje die zich onderhoudt met de bevolking. Je kunt zijn sandalen zien.

Prestigeverlies als drijfveer

Het verkeer in Vietnam is een permanent wonder. Alles krioelt en mierenhoopt door elkaar, ogenschijnlijk zonder regels. De scooters, fietsen, auto's en alles wat beweegt slaagde erin zonder botsen de overkant te bereiken. Het vereist een code van rekening houden met elkaar vergt en gebaseerd moet zijn op veel ervaring.

Er zijn geen verkeersregels in Vietnam maar omdat iedereen weet hoe het werkt zijn de regels volstrekt duidelijk. De truc is dat je vastbesloten moet zijn en op je lijn blijft. Zodra je gaat zwabberen of twijfelen wordt het gevaarlijke chaos want kunnen anderen niet meer op je rekenen. Vietnamezen gebruiken permanent hun claxon. Juist daardoor heeft het geen schrikeffect maar is het simpelweg een waarschuwing: ik kom eraan, zie maar wat je met die informatie doet. Het heeft wel iets van fietsen in Amsterdam: je houdt oogcontact, houdt je lijn, daagt auto's uit, belt toeristen van het fietspad af en je bent niet al te beleefd.

Op de weg terug in onze Grab begint het te hozen. Het leidt tot een geweldige scooteropstopping in de tunnel onder rivier als de voorste mensen

stoppen om hun regenpakken aan te trekken. Alles verderop blokkeert zonder dat iemand weet wat er gaande is. Eenmaal bevrijd ploegen de meeste scooters gewoon door, anderen lopen omdat het water binnen de kortste keren een decimeter of meer staat. Er ontstaan spontane sociale bijeenkomsten op droge plekken die als eilandjes in de zee van water liggen. Vietnamezen passen zich snel aan. Voor de ingang van onze wijk stappen we uit de taxi voordat we vast komen te zitten in de eindeloze file. We baggeren door het water, de trottoirs gevaarlijker dan ooit.

Noem het maar vakverdwazing maar die avond moet ik denken aan Lyndon Johnson en de oorlog. Twee dagen nadat Kennedy was vermoord zei hij tegen het buitenlandse politiek team van zijn voorganger: 'Ik zal niet de president worden die Zuidoost Azië China's kant op zag gaan.' Prestigeverlies was de drijfveer, gekoppeld met de alles overwoekerende angst dat de Sovjets terughoudendheid als zwakte zouden interpreteren, zelfs in marginale gebieden. En er waren verkiezingen die gewonnen moesten worden.

De kortzichtigheid was dodelijk, net als de uitvoering. Door grote delen van de oorlogsvoering verborgen te houden voor de burgers, tekende Johnson zijn doodvonnis. En dat van de oorlog. Het blijft een interessant dilemma: in een democratie is het soms noodzakelijk dingen verborgen te houden omdat ze anders niet zouden werken, anderzijds is die geheimhouding precies wat in een democratie niet kan en altijd als een boemerang terugkomt.

Binnen de Amerikaanse regering werd indertijd wel degelijk gediscussieerd of Amerika de oorlog niet naar het noorden moest brengen en het Noord-Vietnamese regime oprollen. Maar ja, dat kon weer niet omdat het dan officieel een 'agressieoorlog' had opgeleverd. Zo bleef het half werk. Zuid-Vietnam overeind houden zonder in staat te zijn de bron van de bedreiging van dat land weg te nemen. Het werd een burgeroorlog volgens een scenario dat de VS zouden moeten kennen: een partij kan overleven door te overleven, de andere moet iets ondernemen om zijn doel te bereiken. Zo ging het ook in de Amerikaanse burgeroorlog.

Met alle risico van achteraf interpreteren en met begrip voor de angst voor de Sovjet Unie en China, moet je vaststellen dat de Amerikaanse deelname totaal overbodig was. Revisionistische analyses, onder meer gepusht door Kissinger zelf, dat de oorlog wel degelijk expansie van deze communistische landen een halt toeriep, of vertraagde, overtuigen niet. De oorlog in Vietnam was een authentiek drama, in de zin dat het einde te voorzien was en dat

iedereen het zag aankomen en toch doorging. Een Griekse klassieke schrijver had het kunnen bedenken.

Johnson joeg het aantal soldaten op tot 500.000, maar wat vooral frappeert is hoeveel mogelijkheden er waren om een andere afslag te nemen. In november 1964, na de gigantische overwinning van Johnson, was een terugtocht mogelijk geweest zonder veel politieke schade. Verblinding, overdreven zorg dat iets zou lijken op een nederlaag, leed tot een nederlaag.

Toenmalig vicepresident Hubert Humphrey schreef op 17 februari 1965 een memo met het voorstel om het momentum van de verkiezingsoverwinning te gebruiken om zich los te maken van Vietnam. Zijn beloning was isolement in de regering. LBJ werd ook opgejuind door Eisenhower die zelf was vergeten hoe dicht hij bij een fatale interventie was geweest in 1954. Johnson negeerde de vele waarschuwingen door de Franse president De Gaulle, die van nabij had gezien hoe Frankrijk in Vietnam ten onder ging. De Gaulle zou er in de paranoïde visie van de Amerikanen alleen maar op uit zijn Amerika vernederd te zien. CIA-analyses, de beste van een slecht stel, werden genegeerd, de CIA-directeur vervangen.

Lyndon Johnson blijft me fascineren. Hij is als het ware de verpersoonlijking van dat Vietnam-drama. Ongekend succesvol op binnenlands terrein ging hij ten onder aan buitenlandse politiek. Zijn meestal superbe gevoel voor politieke verhoudingen liet hem in de steek. Een jaar of zo geleden waren we in Texas, waar we onder meer de Johnson-ranch en de presidentiële bibliotheek bezochten. Ik was er al geweest en heb de Caro-boeken over Johnson gelezen, voor mijn vrouw was het een revelatie. De botheid van de man, gecombineerd met zijn intelligentie en politieke vaardigheid maken Johnson interessanter dan de meeste presidenten. Het voelt vreemd om hier aan de oever van de Saigon-rivier, in de mistige post-hoosbui atmosfeer te denken over Amerikaanse presidenten, maar Vietnam en Amerika zijn lotsverbonden geraakt. Vietnamezen schijnen dol te zijn op Amerika en Amerika heeft iets met Vietnam. Schuldgevoel is het niet, daar hebben Amerikanen geen last van.

Genoeg oorlog, voorlopig althans. We gaan nog naar Hanoi. Wat vooral blijft is de indruk dat ik enorm met die oorlog bezig ben terwijl de gemiddelde Vietnamees het een zorg zal zijn.

Mobiele telefoons

Het kost moeite om een reismodus te vinden. Het gevoel krijgen dat tijd geen rol speelt, dat je onthecht kunt schrijven in je dikke schrift, uitkijkend over die Saigon rivier. Het gevoel dat niets hoeft. Maar ik kan me niet losmaken van de actualiteit, niet los van het internet. Het gaat niet om social media of mails, die dingen zijn voor mij niet belangrijk. Het probleem is dat ik altijd al een nieuws-junkie was, het is mijn vak uiteindelijk. Dat kan ik niet zomaar even afschudden. Misschien gaat het in de loop van de weken verminderen.

Het helpt niet dat John Bolton aftreedt als Trumps veiligheidsadviseur (de fantaserende president zegt dat de man ontslagen is). Ik heb me voorgenomen mijn blog zo min mogelijk bij te houden en geen opinie artikel te schrijven, zoals ik thuis gedaan zou hebben. Deze reis is nou juist bedoeld om afstand te nemen van die dagelijkse routine. Voorlopig houd ik me daaraan, maar elke ochtend wachten The New York Times en The Washington Post op mijn laptop. De wereld blijft zich opdringen, of beter gezegd, ik laat dat toe.

Ik moet bekennen dat ik een hekel heb aan mobiele telefoons. Mijn chocoladeblok Nokia was mijn favoriet: je kon er enkel mee bellen. Ik ben vertrokken met een goedkope Samsung junior, waarmee ik de afgelopen jaren uit de voeten kon. Je kunt er niet echt de krant op lezen, maar dat maakt me weinig uit. Het is een telefoon, niet veel meer dan dat. Je kunt ook teksten, maar mijn vingers zijn te dik om met het kleine toetsenbordje te kunnen werken. Met dedain en afkeer zie ik mensen verslaafd aan dat rare apparaatje. Ik niet. Mijn vrouw heeft zich voorgenomen om in elk land dat we aandoen een tijdelijke sim-kaart aan te schaffen, zodat we elkaar kunnen bellen.

Maar je gaat al snel meer doen. Google heeft zoveel te bieden. Ik kom erachter dat op reis al snel onmisbare functies als Google maps op mijn junior ding niet werken, althans meteen vastlopen. Ook Google Translate laat het afweten. Het voordeel is dat mijn telefoon niet half zo snel leegloopt als de Iphone van mijn vrouw. Ik begin me pas te ergeren als ik Grab installeer maar pas verder kan als ik een foto van mezelf neem. Daar heeft mijn apparaat geen zin in. Mijn vrouw moet steeds de taxi bestellen. Het neemt niet weg dat Grab je bombardeert met berichten in het Vietnamees.

Saigon heeft het niet, vinden we. Dat neemt niet weg dat ik als socioloog de mierenhoop hier interessant vind. Ik zou wel willen weten hoe jongeren over de oorlog denken, wat ze vinden van socialistische heilstaat waarin ze opgroeien, met al die namaak banen die je ziet, een fenomeen dat me ook in China was opgevallen, zij het dat het daar overheidsbanen waren. Hier stikt het van de bewakers van stallingen voor scooters, bewakers in het algemeen. Ze hebben een uniform aan en innen tips voor het bewaken van je scooter, maar ze doen weinig meer dan op hun telefoon naar soaps kijken. Het oogt als een soort maffiapraktijk: als je geen bewakers in dienst neemt dan overkomt je wat. Volgens iemand die er woont en werkt is dat niet zo. Volgens haar voorkomt het enkel dat mensen hun scooters voor je raam zetten of er rondhangen. Het houdt in elk geval veel mensen aan het werk, for what it's worth. Ook de restaurants hebben onnodig veel mensen in dienst. Veel jongeren die met elkaar ginnegappen.

Zo af en toe hebben we het erover: is dit wat we met de reis voor ogen hadden? Veel te vroeg om er iets zinnigs over te zeggen. Ik bedenk dat ik het verhaal van onze reis moet beginnen met 'het leek zo gemakkelijk': de deur achter je dicht trekken en de boel de boel laten. Maar de rust die je zou moeten vinden komt blijkbaar niet vanzelf. Tot nu toe hebben we niet gedaan wat we van plan waren: zitten en schrijven en lezen, afgewisseld met toeristische ondernemingen.

In Nederland verschijnt nu mijn boek over de Roosevelt-familie, over Theodore, Franklin en Eleanor en hoe ze de twintigste eeuw vormgaven. Ik kan het niet promoten, kan geen lezingen houden in boekhandels en signeren op het Geschiedenisfestival. Dat betekent dat ik afhankelijk ben van boekbesprekingen. Ik heb daar lage verwachtingen van. Zelfs de krant waar ik het meest voor schrijf, de *NRC*, bespreekt mijn boeken nooit. Toen ik daar opheldering over vroeg, kreeg ik een nietszeggend en ontwijkend antwoord van de redacteur boeken. Het is frustrerend en ontmoedigend.

De Grab terug naar het vliegveld is een stuk goedkoper dan wat we heen betaalden. We hebben dat lesje geleerd. Voorlopig in elk geval. Je weet nooit hoe je morgen weer een andere valkuil induikt. In de praktijk blijkt dat we onze bagage moeten inchecken. Een regel van 7,5 kilo als maximum voor handbagage, en omvang maakt niet uit. Oh well.

Cambodja

Vanuit het vliegtuig zien we het Tonle Sap, het Grote Meer, in het midden van Cambodja. Het is enorm maar tegelijk is het moeilijk voor te stellen dat dit ooit de kustlijn was. In de prehistorie, met hogere waterstanden, lag Cambodja onder zee, inmiddels heeft het sediment van de rivieren het land opgevuld, deels in elk geval. De Tonle Sap rivier aan het zuidende van het meer stroomt bij de hoofdstad Phnom Phen de grote Mekong rivier in.

Het meer krijgt watertoevoer van twee kanten. Aan de ene kant vangt het smeltwater van de Himalayas op, aan de andere kant stroomt extra water van de hoogstaande Mekong rivier het meer in, waarvan de waterlijn dus flink op en neer gaat. Volgens wikipedia kan de oppervlakte variëren van 2500 vierkante kilometer tot 16.000 in het natte seizoen. Als wij erover vliegen in september, de natste maand, is het indrukwekkend groot, meer een zee dan een meer.

Dat komt omdat tijdens het regenseizoen, als de Mekong volloopt, de Tonle Sap rivier zijn jaarlijkse wonder vertoont: hij keert om en loopt de andere richting in. Met al dat water naar het meer dat de naam draagt, dijt het meer viervoudig uit. Hele bossen in het hart van het land lopen onder, vissen zwemmen tussen de bomen. En dan, aan het begin van het droge seizoen, keert de stroomrichting van de Tonle Sap rivier weer om. Het water loopt uit het Grote Meer en het ondergelopen hart van Cambodja. De bossen komen weer te voorschijn, vissen hangen in de bomen. Geen wonder dat de grond hier uitzonderlijk vruchtbaar is, vooral voor rijst.

We worden in de aankomsthal opgewacht door een man met een bordje 'Karen'. Geen noodzaak om naar taxi's te zoeken, het hotel heeft een eigen tuk-tuk met chauffeur beschikbaar die we graag hebben ingeschakeld. Het voelt als een geweldige luxe, ik geloof dat we vijf dollar betalen. We rijden het vliegveld uit, zo het platteland in, alles laag en groen in vergelijking met Saigon. Geleidelijk verstedelijkt het, we tuk-tukken langs grote hotels, meer resorts, tamelijk ver buiten het centrum.

Mijn verwachtingen over Cambodja zijn laag gespannen. Mijn zoon was allesbehalve enthousiast geweest over Phnom Phen. In Siem Reap was hij niet geweest, maar we weten dat het hotel ongetwijfeld minder zal zijn dan dat

in Saigon. En kunnen de tempels rondom Siem Reap, het Angkor Wat complex, ons wel een week bezig kunnen houden?

De stad is al meteen veel behapbaarder dan Saigon. Veel op loopafstand maar het hotel heeft ook fietsen die goede diensten bewijzen. Het is een guesthouse, zoals de meeste goedkopere hotels hier heten. Het alternatief is zo'n resort aan de rand van de stad. Er lijkt niet veel tussenin te zitten. Als student zat ik in Athene vaak in een guesthouse. Daar doet ons hotel, het Seven Candles Guesthouse, me aan denken. Onze kamer is groot, hoog en donker. De badkamer is soso, de toilet heeft instructies, wel grappig: potty training 101 voor Cambodja. Papier niet in de pot gooien, dan raakt alles verstopt. Je moet de Indonesische stijl waterslang gebruiken, al is die zo vies dat je daar wel even over moet denken.

Druipend op een yogamatje

In het open trappenhuis aan de voorkant heeft iedere verdieping een zithoek, met boeken voor de ruil. De bovenste verdieping is een dakterras, overdekt maar aan drie kanten open, met een hangbed en banken vanwaar je de regen, de soms eindeloze regen, kunt gadeslaan. Twee kamers van de onze wordt dagelijks een yogales gegeven. Ik doe een keer mee maar het is Asthanga yoga, waar de houdingen in hoog tempo elkaar volgen. Je houdt ze niet langer aan dan drie tellen. Het is mij te veel een workout. Bovendien is het zo benauwd dat ik druipend slip op mijn yogamatje.

Sirsasana, het op je hoofd staan, doet de docente niet. Omdat ik erover begon, nodigt ze me uit om het aan het einde te laten zien aan de anderen. De vijf minuten die ik normaliter op mijn hoofd sta worden teruggebracht tot pak weg een halve minuut, en dat is bij deze vorm van yoga al een eeuwigheid. Voor niet yoga-beoefenaars is de lol van een kopstand moeilijk over te brengen. Het lijkt ingewikkeld en gevaarlijk. Je vouwt je onderarmen in een driehoek, je handen in elkaar gestrengeld. Daarin plaats je je hoofd en op die basis ga je met je benen omhoog. Als je helemaal goed staat die lijkt je lichaam haast te zweven op die driehoek, een heerlijke ervaring. Het is mijn favoriete positie.

De yoga die ik doe is vernoemd naar B.K.S. Iyengar, die deze vorm uitwerkte en een vrij strak protocol heeft opgesteld voor wie zich docent mag noemen. Hij brak wereldwijd door toen hij de vermaarde violist Yehudi Menuhin hielp met yoga oefeningen. Voor mij is deze vorm relatief nieuw. Een

jaar of veertig geleden, tijdens mijn studententijd in Groningen, begon ik met hatha yoga. Daar leerde ik de basishoudingen, asana's, inclusief die kopstand. Met een zelf samengestelde routine deed ik al die jaren regelmatig yoga, soms intensiever dan anders. Een jaar of zeven geleden haalde mijn vrouw me over om het weer meer gestructureerd te gaan doen.

Iyengar bevalt me omdat het kracht vereist. Je houdt asana's vrij lang aan en merkt dan dat ze na een minuut of zo als het ware lekkerder gaan zitten. Hulpmiddelen zoals dekens, blokken, riemen, kussens en een stoel zijn deel van deze vorm van yoga. Soms helpen die mannen met hun kortere spieren om de juiste houding aan te nemen, soms zijn ze een manier om iets goed te voelen. Een blok, plat geplaatst tussen je dijen, kun je naar achteren bewegen. Het is een goede manier om te voelen hoe je je dijen naar binnen kunt draaien. De truc is om het zonder blok te doen.

We beginnen onze lessen altijd met drie keer Om. Ik deed dat zelf altijd al, het is een manier om een overgang te markeren tussen druk zijn en met je lichaam bezig zijn. Want dat is het voor mij, een lichamelijke activiteit die rust geeft. Ik heb weinig met de invocatie die Iyengar-docenten soms zingen. Te veel een ritueel dat verder weinig doet. Ook de verering van mijnheer Iyengar en zijn familie, die niet alleen deze specifieke soort beschermen maar ook een behoorlijk business lijken te leiden, gaat mij soms wat te ver. Maar het is geen sekte, je hoeft niet mee te doen. Ieder zijn meug.

Vlak bij ons guest house ligt een lommerrijke rivier met bankjes, hier geen razende hordes scooters. Een verademing na Saigon. We zijn omringd met restaurants, markten en street food en volgen vaak het advies van een Texaanse die aan het hotel verbonden is en een handboekje heeft samengesteld. Cambodja heeft een eigen munteenheid, de Riep, maar rekent even gemakkelijk met de dollar. De verhouding ertussen ligt vast. Je kunt met allebei betalen, je weet niet zeker wat je terug krijgt. Het klinkt bizar: een land dat kapot werd gemaakt door de Amerikanen, heeft hun munt geadopteerd. Ook hier geldt dat mijn referenties niet per se die van de Cambodjanen zijn. Amerika is ook niet de meest recente of de enige vijand van Cambodja. Er is altijd Vietnam en natuurlijk de moorddadige Rode Khmer die mede door de Amerikanen in 1975 hun terreurregime konden opzetten.

Ik lees het boek van een Australische schrijver, Christopher Koch, een roman over journalisten in Vietnam en Cambodja, *Highway to War*. In de ervaringen van deze journalisten, met een hoofdpersoon afkomstig uit

Tasmanië, ervaar ik meer van de val van Saigon, van Phnom Phen en de eerste jaren van de Rode Khmer dan de geschiedenisboekjes bieden. Dat klinkt raar misschien nu we weten dat ze twee miljoen van de acht miljoen inwoners van Cambodja hebben gedood op de killing fields. Maar dat zijn getallen, gruwelijk als ze zijn. De terreur gaat leven in deze roman over mensen van vlees en bloed. Met daarbij de kanttekening dat het boek gaat over journalisten, *observers*, die wel contacten hadden met gewone Cambodjanen maar de Rode Khmer niet van binnenuit konden beoordelen.

Wreedheid, paranoia en megalomanie

In Siem Reap is ook een museum gewijd aan Prins Norodom Sihanouk, voor de Amerikaanse interventie en voor de Rode Khmer lange tijd de opportunistische machthebber in Cambodja. Sihanouk was een raar type, een moderne Cambodjaanse despoot. Hij runde een stad van plezier, had belangen in film maken, hield lange toespraken en speelde in een jazz band. Zijn familie en zijn hofhouding runden een aantal van de bordelen in Phnom Phen en controleerden, zei men, de gokindustrie. Sihanouk waaide met alle winden mee. Hij verklaarde dat hij een Socialistische Prins was en een voorstander van neutraliteit; hij had Cambodja uit het Amerikaanse kamp gehaald en zoet broodjes gebakken met Mao. Maar hij was ook degene die de Noord-Vietnamezen en de Vietcong feitelijk toestemming had gegeven het land te gebruiken als basis voor uitvallen naar Zuid-Vietnam. Daarmee gaf hij Nixon en Kissinger het excuus om de grensgebieden te bombarderen en tekende Sihanouk zijn eigen ondergang en die van zijn volk.

De vraag is of die vrijhavens van de Noord-Vietnamezen en Vietcong ooit bestonden. Wel was er natuurlijk de Ho Tchi Min Trail, de route via Cambodja waarmee voorraden werden aangevoerd om het zuiden in de Mekong-delta aan te vallen. Begin jaren zeventig verdween de hoop op vrede in Cambodja. Er was een staakt het vuren na de akkoorden in Parijs tussen Hanoi en de Amerikanen. Maar ondertussen hadden op het platteland nieuwe communisten de rol van Noord-Vietnamezen en Vietcong overgenomen. Het waren autochtone Khmers, door Sihanouk Rode Khmers genaamd. Men wist niet veel van hen. Ze droegen zwarte kleding net als de Vietcong en gewone Cambodjaanse boeren. Het waren intellectuelen die in hun eigen wereld leefden en met de boeren niets gemeen hadden.

Het is moeilijk voor te stellen, zoals de historicus Benedict Arnold opmerkt, de schrijver van *Imagined Communities*, dat de Russische revolutie in later

jaren revoluties voorstelbaar maakte in landen die nog achterlijker waren dan Rusland. In Cambodja kon in 1962 krap 2,5 procent van de bevolking van 2,5 miljoen worden gekwalificeerd als 'arbeidersklasse' en minder dan 0,5 procent als kapitalisten. Er waren minder dan 1300 kapitalisten die daadwerkelijk een productiebedrijf bezaten. Pol Pot en zijn moorddadige bende, met revolutionaire ideeën die ze aan Franse universiteiten hadden opgedaan, kunnen niet verklaard worden vanuit een traditionele Khmer cultuur of de wreedheid, paranoia en megalomanie van de leiders ervan.

Begin jaren zeventig verdween de hoop op vrede in Cambodja. Sihanouk was vervangen door een Amerikaanse stroman, generaal Lon Nol, al net zo'n lapzwan als Thieu in Vietnam. Bij het in Parijs onderhandelde staakt het vuren tussen Hanoi en Washington speelde Cambodja geen rol. Zoals zo vaak was het een speelbal van andere landen, met nauwelijks invloed op zijn eigen rol en positie. Nog voordat het Lon Nol regime krakend omver ging, ongeveer gelijk met de val van Saigon, hadden op het platteland nieuwe communisten de rol van Noord-Vietnamezen en Vietcong overgenomen. Vrede kwam er niet. Maar nu ging het om autochtone Khmers, door Sihanouk Rode Khmers genaamd. Men wist niet veel van hen. Ze droegen zwarte kleding net als de Vietcong en gewone Cambodjaanse boeren. Het westen sloot graag het boek over de oorlog in Vietnam en negeerde Cambodja tot pas een paar jaar later het nieuws over de killing fields weer enige interesse genereerde.

Het waren uiteindelijk Vietnamese troepen die de Rhode Khmer uit Cambodja verdwenen, met als excuus dat de Khmer in zuidwest Vietnam duizenden burgers hadden gedood. Een paar maanden later begon Vietnam met een grootscheepse invasie van Cambodja, bezette het land en verdreef de Rhode Khmer van de macht. Ik moet zeggen dat je van de littekens in Siem Reap weinig merkt. Cambodja is een land van jonge mensen die vooruit willen, de Rode Khmer is een boze droom uit het verleden.

Wel een erfenis uit die tijd is de Cambodjaanse dictator, Hun Sen, die zijn loyaliteit aan de Rode Khmer op tijd inruilde voor iets wat moest lijken op oppositie, hij kon dat omzetten in nieuw leiderschap. Hun Sen speelde zijn kaarten goed, hij is al aan de macht sinds 1985, steeds meer controle nemend over het land, inmiddels gewoon een autoritair regime leidend. Als hij er moeite voor zou doen zou Hun Sen een vriend van Trump kunnen worden. Zijn foto hangt bij alle gebouwen die iets publieks vertegenwoordigen, scholen, buurthuizen, wat dan ook. Steeds weer: u dankt deze voorzieningen

aan mij. Volgens een Amerikaanse zilversmid in de stad wordt in Cambodja veel gedaan door NGO's dat eigenlijk door de overheid gedaan zou moeten worden. Daarmee maken ze het gemakkelijk voor Hun Sen en zijn kornuiten om niets te doen.

Al is Cambodja een goedkoop land, door de dollars heb je het gevoel dat je behoorlijk wat uitgeeft. Per persoon 24 dollar voor het museum, dat tikt aan. Ik vermoed dat naarmate we vorderen het geld uitgeven geleidelijk aan gemakkelijker wordt. We zijn op een reis die we nooit meer kunnen maken, wie let er op een dollar meer of minder? Dat toerisme iets neokoloniaals heeft in de zin dat wij, rijke westerlingen, hier van veel dingen kunnen genieten die te duur zijn voor de autochtonen, daar is geen ontkomen aan.

Een hoogstaande beschaving

Vrijwel alles hier is een aangename verrassing, ook het Cambodjaanse eten. Voor Karens verjaardag bezoeken we een restaurant dat lokale ingrediënten gebruikt met een Franse high cuisine twist. En Cuisine Wat Damnak biedt een Franse variant op Cambodjaans street food. Ik moet bekennen dat een van mijn favoriete hang outs Balthazar's is, een wijnbar die ook een goede kaas- en charcuterieschotel serveert. Idioot natuurlijk in Cambodja en precies wat je in een expat-omgeving tegenkomt. Maar het is een interessante afwisseling met het eten dat hier goed en goedkoop is.

Het museum blijkt een geweldige voorbereiding op bezoek aan de tempelcomplexen. We krijgen een goed beeld van een beschaving die zijn hoogtepunt had voor de renaissance in Europa, tussen 800 en 1300 en een ingewikkelde mengeling van Boeddhisme en Hindoeïsme omvatte. Ons Eurocentrische denken, onze beleving van geschiedenis, staat niet stil bij beschavingen buiten ons gezichtsveld. Al schrijf ik dan 'een goed beeld', het is moeilijk je voor te stellen hoe deze mensen leefden, maar ja, dat is het ook voor de Romeinen of de Grieken.

Pas aan het einde van achtste eeuw ontstond er enige eenheid in Cambodja. Voor die tijd waren er eindeloze burgeroorlogen en rijken en rijkjes die verdwenen. Koning Yasovarman I, die regeerde van 889 tot 900, legde de eerste stad aan die Angkor heette, ten noordwesten van het Grote Meer. Hij kanaliseerde de Siem Reap rivier. Met slavenarbeid bouwden opeenvolgende koningen enorme reservoirs, 'barays', een stelsel van kanalen en dammen. De kanalen strekten zich steeds verder uit, knoopten de delen

van het land aan elkaar. Grote schepen voeren de Mekong op, daarna het Grote Meer waar ze hun lading overbrachten op kleinere boten. Zo ontstond een systeem van irrigatie waarmee de Khmer drie, soms vier oogsten per jaar konden hebben.

Dat vormde allemaal een stevige economische basis voor expansie van de koningen van Angkor. Ze veroverden grote stukken van het huidige Laos en Thailand, Birma. Het aanwezige water zorgde ook voor hydraulische kracht en het transport die met de slavenarbeid nodig waren voor de bouw van vele tempels, met als beroemdste Angkor Wat. Die werd gebouwd door Suryavarman II, een oorlogszuchtige heerser die oorlog voerde met al zijn burens. Hij bouwde Angkor Wat, de enorme tempel toegewijd aan de hindoe god Vishnu. Waarschijnlijk moest het ook zijn mausoleum worden.

Niet lang na zijn dood rond 1145 vielen de Cham Angkor binnen. Ze staken het Grote Meer over vanuit het zuiden, plunderen Angkor en joegen de bewoners weg. De Khmer kwamen terug onder Jayavarman VII die aan het einde van de twaalfde eeuw de Chams in een grote zeeslag versloeg. Hij kon het oude rijk min of meer herstellen. Jayavarman was een Boeddhist, een volgeling van Mahayana, maar er bestonden verscheidene varianten en tijdens zijn regering kreeg Theravada Boeddhisme de overhand. Het aantrekkelijke was dat het, in vergelijking met eerdere geloven, niet van bovenaf werd opgelegd, geen dure priesters en tempels nodig had en weinig ceremonies. Het ondermijnde de oude staatsreligie en het koningshuis dat er zijn macht op had gebouwd.

We weten iets meer van het dagelijks leven in deze tijd dankzij de Chinese diplomaat Zhou Daguan die vanaf augustus 1296 een jaar verbleef aan het hof van koning Indravarman III. Zijn *The Customs of Cambodia* is een van de weinige bronnen voor begrip van het dagelijks leven in het Khmer-rijk. Het was een klassensamenleving, met de boeren helemaal onderin. Vrouwen dreven de handel.

Volgens Zhou draaide eind dertiende eeuw het leven van de mensen om het paleis en de tempels. Duizenden waren verplicht aan de bouw mee te werken en daarna diensten te verlenen. Een van de heiligdommen bevatte 18 hogepriesters, 2740 officials voor ceremonies en 615 danseressen. Zhou schreef dat slaven slecht behandeld werden en kettingen om hun nek droegen. Misdrijven werden gestraft met levend begraven, mindere overtredingen met het verwijderen van vingers, handen, voeten of een neus.

Niemand weet precies hoe deze beschaving ten einde kwam. Het lijkt erop dat in de dertiende en veertiende eeuw het rijk zijn energie kwijtraakte. De waterwegen werden niet meer onderhouden, de barays begonnen te lekken en de kanalen raakten verstopt. Rijstvelden werden weer moeras, de voedselproductie liep terug en de bevolking vertrok naar elders. De Siamezen vielen Angkor binnen om, met steun van de Chinese keizer Koeblai Khan in het noorden, Angkor te verwoesten. In 1431 werden de Khmer verdreven, tienduizenden als slaven afgevoerd naar Siam. De waterwegen werden vernield en uit de tempels en paleizen werd alles geroofd. Alleen de structuren bleven staan, naakte stenen. Dat is wat we nu zien.

Angkor Wat

Cambodja werd een onopvallende vazalstaat van Siam. De Khmer hadden hetzelfde geloof als Siam, maar tussen deze door India beïnvloedde culturen en de Chinese Vietnam cultuur knetterde het altijd. Cambodja bleef altijd een in-between land. De Vietnamezen zagen de Cambodjanen als 'barbaren' en in bezette gebieden probeerden ze Cambodjaanse levenswijze uit te roeien. In de vroege negentiende eeuw ging was er niet veel meer over dan een smalle strook. Het Angkor complex lag in Siam.

Ondertussen was Angkor vergeten, het complex werd pas weer 'terugggevonden' in 1860 door de Franse natuurvorser Henri Mouhot (1826-1861). Deze op 35-jarige leeftijd aan malaria overleden Fransman was op weg naar de 'ruïnes van Ongcor' waarvan vrijwel niets bekend was. Chinese teksten die eerder in de negentiende waren vertaald en Angkor noemden, werden niet geloofd. Met zijn personeel en dragers hakte Mouhot zich een weg door de bossen tot opeens Angkor Wat zich voor hem uitstreckte. Emotioneel schreef hij in zijn dagboek dat dit zicht de reiziger 'doet vergeten al de vermoeienissen van de reis, hem vult met bewondering en genot, zoals wanneer je een oase vindt in een woestijn van zand. Opeens, als bij betovering, lijkt hij te worden overgebracht van barbarij naar beschaving, van diepe duisternis naar licht'. Hij hoorde: 'Het is het werk van reuzen'; 'het werd gebouwd door een koning met lepra'; 'het maakte zichzelf'; 'het is het werk van Pra-Wun, de koning van de engelen'.

Natuurlijk was Angkor Wat nooit echt 'verdwenen'. Uiteraard kenden de bewoners van deze streek het en sinds de zestiende eeuw waren er verscheidene westerse bezoekers opgedoken. Maar het boek dat Mouhot schreef over zijn exploraties werd populair. Overigens had Mouhot moeite

Angkor te koppelen aan het armzalige land dat hij bezocht. Hij zag hoop voor de toekomst als Europese veroveringen beschaving zouden brengen. Frankrijk stond op het punt deze gebieden te onderwerpen, hij dacht dat Cambodja 'een prachtig juweel in de kroon zijn'.

We fietsen erheen, de eerste avond meteen al. Onderweg pikken we een toegangkaart op voor zeven dagen. We realiseren ons dat drie dagen te weinig is en we beter af zijn als we de diverse plekken over de week kunnen spreiden, de tien dollar extra lijken een koopje. In de late namiddag zien we Angkor Wat voor het eerst, en, inderdaad, het silhouet met zijn tiara-achtige torens is imposant. Anders dan ik had verwacht. Anders dan de Akropolis in Athene, de Borobudur of de tempels in Mexico. Minder hoog maar veel uitgestrekter, de horizon dominerend.

De eerste indruk is onvergetelijk. Je gaat er haast toeristenbrochure-taal van uitslaan, maar het is werkelijk zo. De tweede indruk trouwens ook. Het hoofdcomplex is gigantisch, omringd door een brede gracht. Het is een korte kennismaking, op afstand. We zijn te laat om nog naar binnen te kunnen dus bezoeken we Angkor Thom waar je nog kunt rondlopen. De avond valt. In het donker terugfietsen naar Siem Reap blijkt een hachelijk avontuur. Zonder licht op een smalle weg, okay, dat doen we dus niet nog eens.

De volgende dag gaan we vroeg op pad voor de grootste tempel. De tempel werd gebouwd in drie opeenvolgende terrassen, elk omringd door bas-reliëfs, met ertussenin paviljoenen, hoektorens en trappen. De vijf torens van Angkor Wat geven de vijf bergruggen weer van Mount Meru, waar de goden van hindoes en boeddhisten huizen. De galerijen en de ruimtes tussen de muren en de gracht geven een beeld van de bergruggen en oceanen rondom Mount Meru. De berg is het centrum van de wereld en Angkor Wat symboliseert natuurlijk de plek van de koning in die wereld.

Mindblowing is de Churning of the Ocean of Milk, een 49 meter lang relief die het verhaal vertelt van het begin van tijd en de schepping van de wereld, dat tegelijk een verhaal is van de overwinning van goed over kwaad. De 92 *devas* aan de rechterkant, de goden, vechten met de 88 *asuras*, de demonen, om de orde te herstellen die de goden zijn kwijtgeraakt. Om die terug te brengen moet het levenselixer, *amrita*, uit de aarde losgemaakt. Om dat te kunnen doen moeten de goden en de demonen eerst samenwerken. Maar zodra het elixer er is, zal een veldslag gevoerd worden om het in handen te houden. Het relief geeft een beeld op het moment dat beide de oceaan van

melk karnen. Terwijl dat gebeurt komen uit het schuim *apsaras*, hemelse maagden, te voorschijn die je op het relief ziet aan beide zijden van Vishnu. Als het elixer klaar is, kom Indra, de Vedic god die de koning is van alle goden, omlaag uit de hemel om het op te vangen en de wereld te beschermen tegen de vernietiging door de demonen. Als ik het voor mezelf probeer samen te vatten, realiseer ik me hoe moeizaam dat gaat. Mythologische verhalen, geloof in het algemeen, zijn inherent moeizaam.

De Churning of the Ocean of Milk is maar een van acht hindoe-verhalen op de in totaal 1200 vierkante meter van bas-reliëfs. Overal zie je het relief van de apsara's, de wulpse danseressen. Ze staan voor onsterfelijke, hemelse nimfen. Danseressen, verleidsters, en zo zien ze er ook uit. Ze spelen in de mythologie vaak de rol van verleidsters, vooral van asceten die celibatair willen leven. Het moet moeilijk geweest zijn een dergelijk leven te leiden.

Veel gidsen zeggen dat je beter eerst de andere tempels – want Angkor is een verzamelnaam voor enige tientallen locaties – kunt gaan bekijken omdat die anders in de vergelijking tegenvallen. Ik had die ervaring niet maar ik ben wel de laatste dag terug gegaan naar de grootste tempel, die van het silhouet, die van de grote verhalen.

Het ernaast gelegen Angkor Thom beslaat een veel groter terrein dan Angkor Wat, met een groot aantal tempels. Het is omringd door een gracht. De Bayontempel heeft 54 torens met vier gezichten elk. De gezichten zouden die van Jayavarman VII zijn, 216 keer, een monument voor één man dat in zijn narcisme Donald Trump zou aanspreken. Ook het Olifanten-bordes imponeert, ik probeer me voor te stellen wat voor indruk het maakte op zijn onderdanen, maar mijn verbeeldingskracht faalt. Er is zoveel te zien dat ons zeven dagen pas goed van pas komt.

Onze privé tuk-tuk

Voor de grotere afstanden huren we de tuk-tuk van het guest house, een koopje voor 15 dollar per dag. De chauffeur weet rond lunchtijd steeds de juiste plekken te vinden in de veelheid aan tourist traps. Zodra hij ons ergens heeft afgezet, rolt hij zijn hangmat uit in de tuk-tuk en doet wat de meeste Cambodjanen het grootste deel van de dag lijken te doen, hij slaapt. Overal hangen tuk-tuk chauffeurs rond, zonder veel overtuiging 'tuk-tuk' roepend, zoals de paraplu verkopers 'embrulla' roepen. Regen hoort bij deze Angkor

Wat. De tempels krijgen iets mysterieus, iets vaags, in de dagelijkse regenbuien. Als het omlaag komt, hoost het meteen. Een uur, twee uur, soms een half uur, dan klaart het weer op. Op Polarsteps zet Karen een foto van me met de opmerking dat ik blijkbaar mee doe aan een 'wet T-shirt contest'. Mij lijkt het eerder een buikdans competitie.

Voor een tempel als Banteay Srei, op twintig kilometer van Siem Reap moet je wel een tuk-tuk hebben, of misschien een scooter huren maar dat zie je hier minder dan in Vietnam. Zo komen we terecht in Kbal Spean dat mysterieus op een heel andere manier dan de andere tempels. Het gaat om bas-reliëfs in de rivierbedding, onder het water, inclusief een veelheid aan fallische symbolen. Deze plek, horen we, werd pas 'ontdekt' in 1969 toen een kluizenaar hem toonde aan een Frans etnoloog. Het is een uur lopen van de tuk-tuk parkeerplaats, Karen wordt op de terugweg galant geholpen door de bewaker die ons bij de rivier plekken aanwees die ons compleet waren ontgaan. Ik was blij dat ik hem bij de rivier al een beloning had gegeven, want toen we met zijn drieën uit het woud opdoken stonden collega's op hem te wachten. Cash beloning is prima, maar liever niet als de anderen het zien.

Zo buiten Siem Reap, op het platteland, is het Cambodjaanse leven heel wat minder florissant. Mensen leven in een modderpoel, in een hut of schuurachtig gebouwtje, als ze geluk hebben, of, als ze rijker zijn, in een hut op betonnen palen van drie meter hoogte. Het hele leven speelt zich af onder die palen, behalve slapen. De kinderen lopen op blote voeten, de mannen dragen niet meer dan een lendendoek. Werkelijk overal lopen honden rond. Niemand heeft me precies kunnen uitleggen waar die voor dienen, behalve dat ze afval eten. De kippen zijn magere scharminkels.

De mooie affiches van Hun Sen ten spijt, lijken er weinig scholen te functioneren. Als toerist wordt je achtervolgd door kinderen die iets kleins willen verkopen. 'One dollar mister, one dollar.' Loop je door dan wordt het two for one dollar, three for one dollar. Na een teleurgesteld four for one dollar, mister, lopen ze eindelijk weg. Ik heb spijt dat ik ze niet gewoon een dollar heb gegeven, zonder de rommel die ze ervoor willen ruilen.

We trakteren onszelf op een massage, een van de beste die we ooit hebben gehad. Gezien de prijs moeten ze leven op de expat-gemeenschap. 'Hier geen seksmassages', staat er op het bord voor de deur. Je realiseert je ineens weer waarom een behoorlijk aantal mannen van een zekere leeftijd hierheen komen. Tegenover ons guest house woont zo iemand. Hij zit een

deel van de dag op zijn balkon, verdwijnt daarna in de stad. Misschien oordeel ik te hard. Het zijn niet allemaal sekstoeristen. We horen ook van mensen die hier gewoon komen wonen omdat het goedkoop is en niet verstoken is van voorzieningen.

Nu Cambodja maar ook Vietnam confronteren je met de vraag of je dit soort autoritair geregeerde landen, waar journalisten en activisten voor democratie in de gevangenis zitten, wel moet bezoeken. Ik herinner me hoe daarover ernstig werd gedebatteerd toen Spanje nog werd geregeerd door generaal Franco en Griekenland zuchtte onder het kolonelsregime. Het laatste land was ook nog lid van de NAVO. Op familievakantie ben ik in die jaren in Spanje geweest, waar alleen de Guardia Civil met zijn rare hoedjes verwees naar Franco. Ik lag er niet van wakker.

In Griekenland kwam ik pas nadat de kolonels die in 1967 de macht grepen waren vertrokken maar toen was ik al wel bezig met de politiek daar. Toenmalig PvdA minister Max van der Stoep kaartte voortdurend de mensenrechten aan, terwijl de meeste westerse landen, bondgenoten, er het zwijgen toe deden. Turkije was ook zo'n NAVO-bondgenoot met dubieuze regeringen, direct of indirect onder de knoet van de militairen. Vanaf september 1980 zat er een junta van generaals die honderdduizenden mensen in het gevang gooiden, in aantallen niet vergelijkbaar met wat Erdogan nu doet maar wel in intentie en effect. In dat land kwam ik in 1982 nadat Raad van Europa Turkije had bevolen zijn processen te openen voor journalisten en dat deed ik, samen met toenmalig NRC-correspondent Frans van Hasselt. Het Turkije van Erdogan zou ik niet als toerist willen bezoeken. Het zou een belediging zijn voor de vele journalisten, academici en gewone Turken zijn die Erdogan heeft opgesloten, meestal zonder proces.

China dan? Niet direct een baken van vrijheid. Ik ben twee keer in China geweest maar ik moet zeggen dat naarmate Xi zijn greep verstevigt dat onaantrekkelijker wordt. Mijn vrouw weigert te gaan. Ze is bang als Amerikaanse kwetsbaar te zijn. De wetgeving die Hong Kong in de zomer van 2020 kreeg opgelegd maakt het voor iedereen gevaarlijk. Waar trek je de grens? Ik zou niet naar Egypte gaan onder de abjecte door het westen gesteunde dictator generaal al-Sissy. Niets trekt me naar Saoedi Arabië, gerund door een moordenaar. Maar Iran, een allesbehalve democratisch land, zou ik graag eens bezoeken. Aan de andere kant zou ik Hongarije niet bezoeken nu de burgers daar uit vrije wil een autoritair regime installeren.

Ik ben nooit onder de indruk geweest van de moraliteit van Henry Kissinger, die onder de vlag van realpolitik grove misdaden tolereerde en zelfs entameerde. Ik moet hier in Vietnam en Cambodja vaker aan die man denken dan goed is voor mijn geestesgesteldheid. Toen de CIA in Chili de democratisch gekozen regering van Salvador Allende ten val bracht, leidend tot duizenden vermoorde burgers en bijna twintig jaar dictatorschap, opperde Kissinger dat je niet aan kant hoefde te blijven staan als een land communistisch werd door de onverantwoordelijkheid van zijn eigen bevolking. Amerika heeft maar al te vaak aan de kant gestaan toen landen hun vrijheid verloren, Egypte is er een recent voorbeeld van.

Maar hoe dan om te gaan met Vietnam en Cambodja? Toen Zuid-Afrika nog zuchtte onder apartheid kreeg je van het land vriendelijk gezinde politici te horen dat je pas kon oordelen als je er geweest was. Dat was altijd al onzin en ik zal het argument niet gebruiken voor mijn huidige reis. Het eerlijke antwoord is dat ik geen harde criteria kan aanvoeren. Ik ben meer kritisch over Hongarije en Turkije omdat het vermeende bondgenoten zijn. Alles wat ik kan zeggen over Vietnam en Cambodja is dat ik me ervan bewust ben dat het allesbehalve democratisch gerunde landen zijn maar dat ze me minder tegen de borst stuiten dan al-Sissy's terreurstaat of Erdogans sultanaat. Uiteindelijk moet ik bekennen dat ik niet anders kan dan mijn handen in de lucht gooien en vaststellen dat mijn criteria voor bezoek boterzacht zijn.

Hoewel Angkor Wat een onvergetelijke ervaring is, zijn we na zeven dagen wel uitgetempeld, klaar om terug te vliegen naar Vietnam, naar Da Nang. Bij de planning leken mij dat de meest onzekere twee weken van de trip. Het huis klonk goed maar de uitbater waarschuwde dat er overal gebouwd werd en overdag nogal lawaaiig was. Een van die klagende toeristensites had het over ratten die er rondscharrelden. Maar na het drukke programma in Siem Reap staat het vooruitzicht van een strand en veertien dagen op dezelfde plek me wel aan. Siem Reap zetten we op de lijst van plezierige verrassingen.

Vietnam, deel 2: regio Da Nang

We vliegen terug naar Vietnam, naar Da Nang. De naam van de stad echoot in mijn jaren zestig hoofd vanwege de oorlog. Ik vermoed dat de meeste inwoners daar weinig last van hebben, Vietnam is een jong land. Waar ik mariniers over het strand zie lopen, zoals ze dat deden in maart 1965, daar zien zij toeristen in de vele resorts rondom de stad.

Dat is trouwens een speciaal soort toeristen, in de grootverdienende klasse. Je koopt gewoon een speciale behandeling. Op het vliegveld van Siem Reap mag een echtpaar met tienerdochter met een eigen begeleider de rij passeren. De man lijkt me een tech ondernemer, met onplezierige grijze, lege ogen. Zijn strakgespannen echtgenote heeft die lederachtige uitstraling van dames in de vijftig, net iets te veel zon op de golfbaan. Dochter heeft koptelefoon op en is vastgeklonken aan haar telefoon. In Da Nang worden ze opgewacht door iemand van het Intercontinental, het grootste en duurste resort van de stad. Ze zijn in no time door de douane en mogen van de inspanningen bijkomen in een speciale lounge. Ik lees later dat die resorts ware gevangnissen zijn. Alles wordt ter plaatse geboden, restaurants, bar, vermaak, zwembad, strand als het per se moet. Wil je naar de stad dan moet je een taxi bestellen.

De manager van ons huis heeft aangeboden ons te laten ophalen. Het is niet van InterContinental niveau, maar daar staat in de aankomsthal weer keurig iemand met een bordje 'Karen'. Als om het verschil met Cambodja te onderstrepen heeft onze ophaler een nette, vrij nieuwe auto, tuk-tuks zie je hier niet. Het is nog een aardig eind rijden, we zitten een kilometer of twintig ten zuiden van Da Nang in een dorpje aan het strand, voorbij de resorts of de resorts in aanbouw. Je kunt zien dat alles wat er ooit aan de zee kant van deze weg lag aan dorpjes en huizen is weggevaagd, vervangen of op weg om vervangen te worden door ziellose complexen van grote aanbieders. We zien dat ze hier, net als overal in Zuidoost-Azië, houden van veel licht, vooral neon. Fontein, bogen, het is permanent kerstmis.

Ons dorp heet An Bang, het is niet ver - maar ver genoeg - van een van de meest toeristische plaatsen hier, het stadje Hoi An, een UNESCO-beschermde historisch stadsbeeld. Het is donker als we aankomen in An Bang

maar het huisje ziet er goed uit. Een woonkamer met keuken, een slaapkamer en een voortuin met een ligbed. We lopen toch nog even naar het strand, vijftig meter van het huisje. Voelt lekker. Het lijkt me geen straf hier twee weken door te brengen.

Ons dorp is duidelijk ingesteld op toeristen, vooral met huizen voor de verhuur, afgewisseld met woningen waar de vissers die daar overdag hun netten zitten te boeten. Het strand heeft ligstoelen met parasollen, te huur voor 30 Dong, gratis als je eten of drinken bestelt. Het cluster van pakweg tien stoelen waar wij vaste klant worden, wordt gerund door een stel vrouwen van verschillende leeftijden. Allemaal zijn ze van top tot teen ingepakt, veilig tegen de zon. Het oogt overdreven, aan de andere kant moeten ze hele dag in de felle zon zitten. De dames runnen ook een restaurant waar we lunch en drankjes bestellen. Op het strand liggen de vissersboten, halve bollen van ongeveer twee meter doorsnee, een constructie van bamboe en leer. Als het donker wordt gaan ze de zee op, met een lamp om de vis te lokken.

Hier kunnen we eindelijk zelf koken, zoals we van plan waren. Zolang je in hotels zit, lukt dat natuurlijk niet, maar nu hebben we een eigen keuken en een markt om de hoek. We kopen er om zeven uur 's ochtends verse vis en groentes. Het tempo van leven is hier sowieso wat verschoven. Om half negen is het donker, om half tien liggen we in bed. Om zes uur zijn we op.

Een van de dingen die me heeft verrast is dat het lastiger blijkt te slapen dan ik had verwacht. Nieuwe geluiden, te zachte matrassen, zweetkamer-achtige dekbedden, blaffende honden, muggen, knaagdieren tussen het plafond en het dak, moeilijk af te stellen airconditioners. Thuis ken je de geluiden, van het verre zoemen van de A 10 tot het voorspelbare nachtbraken in het studentenhuis verderop in onze binnentuin. Nu is alles nieuw en voor een lichte slaper zijn oorpluggen een levensnoodzaak (die van was, niet de plastic dingen die je in vliegtuigen soms krijgt). In hotelkamers is het eerste dat ik doe de koelkast afzetten.

Cultureel dissonant themapark

Hoi An ligt op een half uurtje fietsen van An Bang. Mooi, oud, met okergele huizen, en sampan-achtige bootjes op de rivier. Traditionele Vietnamese huizen, drie, vier kamers diep. Vijftig jaar geleden was het niet meer dan dat, een oud stadje met één onaantrekkelijk hotel. Het werd in snel tempo een vaste halte op de backpackersroutes door Zuidoost Azië. In 1999 zette de

UNESCO Hoi An historische wijk op de lijst van World Heritage plaatsen.

Nu is het een van die plaatsen die zo hard probeert authentiek te zijn dat de in-authenticiteit ervan afstraalt. Zoals een journalist het omschreef, 'een soort van cultureel dissonant themapark, collectief verzonnen door Ho Chi Minh, Karl Marx, Milton Friedman en Wolfgang Amadeus Mozart'. De laatste verwijzing heeft te maken met de *Kleine Nachtmusik* uit de luidsprekers aan de telefoonpalen waarmee de journalist om de oren werd geslagen. Wij hoorden die muziek niet, misschien heeft het stadsbestuur besloten dat deze opgedrongen muziek misplaatst is. Gelukkig, ik heb een hekel aan dit soort muzak. Steden die dit in hun centrum doen zouden op een zwarte lijst moeten (Harlingen, horen jullie me?).

Het stadje is wel aardig, de huizen die je kunt bezoeken - met een soort vijfrittenkaart die je bij de rand van het centrum koopt - bieden een mooi beeld van huizen in deze Vietnamese stijl. Een paar leuke musea, enkele goede winkels tussen toeristenshit, veel restaurants maar te veel toeristen. We zijn blij dat verderop zitten en niet in Hoi An zelf. Nachtleven hoeven we niet.

Ondertussen wordt in Amerika Donald Trump met impeachment bedreigd. Zal je altijd zien, als je afstand wil nemen van het nieuws dan omarmt het je. Niet goed voor het zen-gevoel. Ik begrijp waarom de Democraten deze stap nemen maar het gaat niets opleveren, althans niets waar we wat aan hebben. Het strand biedt soelaas.

Hue is een ouder keizerstad, een uur of drie ten noorden van Da Nang. We hebben er een chauffeur voor geregeld. Om in Hue te komen heb je de keuze tussen een tunnel en een rit over de bergpas. We kiezen op de heenweg voor die pas. Wat er interessant aan is dat dit eeuwenlang de natuurlijke scheiding tussen noord en zuid was. Het was ook een perfect punt om de handels- en mensenstromen te controleren. Op de grenspoort staan Chinese tekens. Dit was het verste punt dat de Chinese directe macht over Vietnam bereikte. Zoals voor de Cambodjanen Vietnam de historische vijand is, zo is China dat voor Vietnam. In 1979 startte China grensconflicten met Vietnam als reactie op die Vietnamese invasie van China-bondgenoot Cambodja. Het blijven ongemakkelijke burens. Onderweg zien we dat de armoede op het platteland van Vietnam kwalitatief anders is dan die in Cambodja, minder dramatisch.

Het wordt haast eentonig maar ook Hue kende ik enkel uit de oorlog toen er een geweldige veldslag woedde om de stad. Daarbij werd een groot deel van de citadel, een soort imitatie van de verboden stad in Beijing, kapotgeschoten. Een deel hebben ze zo gelaten, een aantal gebouwen zijn mooi hersteld. Dit is de trekpleister van Hue maar hoewel er mooie hoekjes zijn, vooral aan de zijkanten, waar minder verwoest is en meer tuin is te zien, is het geheel minder spannend dan we hadden verwacht.

Op de weg terug stoppen we bij een mausoleum van een jonge, arrogante twintigste eeuwse keizer, de een-na-laatste. Het is een pompeus geval, geïnspireerd door Duitse voorbeelden, schijnt het. Dat leidt nooit tot veel goeds en hier ook niet. Het lijkt een typisch voorbeeld van een keizerrijk dat op zijn eind loopt, ondergaat in overdaad en decadentie.

Nee, dan was het mausoleum van Ming Mang, keizer van 1820 tot 1841, een stuk interessanter. De plek werd door Ming Mang zelf uitgekozen, in de vork van twee rivieren. Toen hij stierf was het bouwproces nog niet zo lang op gang, zijn opvolger voltooide het. Het is een vredige plek, met vijf achter elkaar liggende pleinen die steeds uitlopen op een paviljoen, eindigend bij een ommuurde grafheuvel. De poort ervan gaat een keer per jaar open, op de sterfdag van de keizer.

Grotere actieradius

Na een paar dagen op de fiets ben ik toch gezwicht voor een scooter. Ik weet niet wat me weerhield, want het is een geweldig vervoermiddel in dit land. Nu kijk ik met medelijden naar de ploeterende fietsers op de niet ongevaarlijke wegen. Het vergroot onze actieradius. Het staat me toe om gewoon rond te toeren en maar te zien waar je uitkomt, een manier van verkennen die me altijd aanstaat. Ik was wat aarzelend toen we uit An Bang vertrokken maar in Da Nang beweeg ik soepel mee met het hectische scooterverkeer. De sleutel is oogcontact houden en doordrukken, vooral niet van je lijn afwijken als je er eenmaal een genomen hebt.

Een van de toevalstreffers bij het willekeurig rondrijden is een restaurant dat Karen on line had opgemerkt. Het bleek een hotel met restaurant. Het was niet geopend, maar de chef die er wel was, bood aan om een privé-diner samen te stellen, een verrassingsmenu. Wat er op tafel komt hangt af van wat er die dag beschikbaar is. En wat we er voor over hebben. Dat wordt dan 45 dollar per persoon, duur voor Vietnamese standaarden. Een avond later blijkt

het perfect, zowel voor de chef als voor ons. De chef heeft na ons vertrek een dineetje met vier vrienden, ongetwijfeld mede gefinancierd door ons.

Mijn Belgische editor laat me weten dat mijn boek over de Rooseveltts deze week in *de Standaard*, de Vlaamse *NRC*, is besproken. Een opsteker. In Nederland worden mijn boeken zelden besproken en al helemaal niet door de krant waarvoor ik regelmatig opiniestukken schrijf, de *NRC*. Als dit wat bitter klinkt, dan is dat omdat ik er bitter over ben. Voor mezelf maar ook voor mijn uitgever. Die neemt een risico met een Nederlandstalige biografie van Lincoln of een complete *Geschiedenis van de Verenigde Staten*. Een bespreking is nodig om in de winkels te liggen en als je daar niet ligt dan verkoop je niet. Zo simpel is het. Ik heb geen verklaring gekregen voor de stilte over mijn boeken.

Vietnam is geweldig voor street food. Overal is Pho te krijgen, in varianten, een hartige soep die veel Vietnamezen als ontbijt nemen. Pho bo heeft als basis rundvlees, Pho ga kip. Pho dac biet is een speciale variant waarbij je allerlei soort rundvlees in je kom krijgt. Zoals bij alle gerechten krijg je er verschillende groene groentes bij zoals koriander, culantro, thaise basilicum, en diverse uisoorten. Er is Bahn xeo, een pannenkoek van rijstmeel gevuld met uien, champignons en soms garnalen. Banh mi is een gegrilde baguette gevuld met paté, mayonaise, ham of andere vlees, jalapenos, radijs, wortel en ui. Er zijn koude en gefrituurde loempiaatjes (spring rolls), vegetarisch of met vlees. Er is Bun cha, gegrild varkensvlees met noedels en kruiden. Zoals Anthony Bourdain schreef: 'Je hoeft niet te zoeken naar goed eten in Vietnam. Goed eten vindt jou. Het is overal'.

Op de WhatsApp van mijn wielclub lees ik dat de kleinzoon van een fietsmaatje is overleden. Het kind was zwaar gehandicapt geboren, had zijn levensverwachting met acht jaar of zo overleefd. Hij had liefde gekend maar alleen daarmee kun je niet overleven. Mijn eerste gevoel was: beter zo. Of in elk geval niet slecht. Het is hard om vast te stellen, maar de dood van dit kind bevrijdt de ouders. Nou ja, dat hoop ik dan. Zo gemakkelijk zal het niet zijn.

De dood is voor mij deel van het leven, mijn vader stierf toen ik elf was. Mijn broer stond uitgebreid stil bij zijn 47ste verjaardag, waardoor hij ouder werd dan mijn vader ooit reikte. Ik had dat niet. Wel was ik me tijdens de jongste jaren van mijn kinderen steeds bewust van wat het voor hen zou zijn om zonder vader op te groeien. Ik ben geen hypochonder maar in die tijd kon ik me wel zorgen maken over een pijntje in de hartstreek.

Ik weet uit ervaring hoe zo'n dood je leven verandert en hoe weinig er, helaas, overblijft van een man die maar elf jaar in je leven was. Hij was er altijd maar vooral door er niet te zijn. Het verdriet van mijn moeder, mijn eigen recalcitrante tienerjaren, mijn broertje die hem helemaal nooit had gekend. Heel cru gezegd, de dood van mijn vader had meer invloed dan zijn leven. Doden hebben geen last van hun dood, dat is voor de achterblijvers. Een citaat is me bijgebleven uit een overzichtstentoonstelling van de fotografe Dorothea Lange: 'If you die, you're dead. That's all'. Het is niet Lange die het zegt, het is een van mensen die ze fotografeerde, mensen in diepe armoede, zoals de befaamde Migrant Mother, hét beeld van de Grote Depressie.

Ik ben niet bang voor de dood zoals mijn grootvader die zich zorgen maakte hoe hij aan de hemelpoort zou worden ontvangen. Het zat hem geweldig dwars, de arme man. Hij was intelligent, politiek succesvol, maatschappelijk een voorbeeld, maar zijn katholieke geloof had hem allerlei onzin aangepraat. Maar dit was wel de ergste. Doodsbang zijn, letterlijk, voor wat er hierna gebeurt. En dat terwijl ieder normaal mens weet dat er niets is.

Het proces van doodgaan kan pijnlijk zijn, ontluisterend zelfs. Mijn vader was in een paar uur verdwenen, jaren later deed een oom er zes maanden over om dood te gaan. Ik had daar gemengde gevoelens over. Zijn kinderen hadden afscheidsgesprekken, op weg naar een aangekondigde dood. Dat lijkt me in sommige opzichten erger dan de plotselinge dood van een geliefde. Mijn moeder was arts, ik denk dat ze heel goed wist dat het hart van mijn vader niet in orde was (nu zou hij zo een veelvoudige bypass ondergaan). Ze wist dat maar ik denk niet dat ze over een mogelijke dood gepraat hebben. De hartaanval maakte het onmogelijk.

De dood van kinderen moet vreselijk zijn. Ik vergeet nooit het beeld van mijn huilende grootvader de avond van de dag dat mijn vader stierf. 'Ik zou het moeten zijn', hoorde ik.

Verantwoordelijk zijn voor de dood van anderen, dat lijkt me pas erg. Een bijzonder geval is me altijd bijgebleven, van ik weet niet meer hoe lang geleden. Ergens rond Kerstmis. Een gezin kwam terug, nota bene van de dood van de vader, als ik het me goed herinner. De auto kwam op zijn kop in een sloot terecht. De vader kon zich redden maar zag zijn vrouw en dochter verdrinken. Hoe kun je daarmee verder leven?

Lange zelf zegt 'alle fotografie krijgt extra kracht met woorden'. Het had te maken met haar overtuiging dat je die mensen kon fotograferen maar dat je ook hun verhaal moest vertellen. Het valt te betogen dat Migrant Mother ook zonder woorden een verhaal vertelt, maar het wordt sterker als je de omstandigheden kent.

Behalve over dood zat ik over WhatsApp te denken. Wat er gebeurde op de app van mijn wielierclub is wat er altijd gebeurt: een stortvloed van medeleven, zodanig dat er geen origineel woord meer te vinden viel. Welgemeend, maar haast banaal in zijn voorspelbaarheid. Ik heb het al vaker meegemaakt als er iets te treuren of te vieren viel. Iedereen moet zonedig. Ik heb mijn reactie via de privé-app met het maatje gedeeld. Ik gebruik WhatsApp alleen voor feitelijke informatie uitwisseling met directe familie of de wielierclub. Ik reageer nooit op de rest.

Het is een vervelend medium, vind ik. Je krijgt filmpjes en foto's toegestuurd waarin je niet geïnteresseerd bent, rijtjes 'emoticons' of iets dergelijks om instemming of afkeuring te laten weten. Een tsunami aan nutteloze informatie. Ik doe geen Facebook maar ik neem aan dat Zuckerbergs monster van Frankenstein net zo erg of erger is. Ook Twitter lijkt me geen toevoeging aan onze beschaving. Zet ik WhatsApp af? Nee. Als middel om informatie door te geven werkt het prima. Ik heb geen moeite niet te reageren op wat mijn familie of wielervrienden rondsturen.

Down and out in Cadzand

Zo'n strandvakantie roept herinneringen op aan vroeger, aan Cadzand, in Zeeuws Vlaanderen. Zestien jaar lang gingen we daar iedere zomer heen. Een Coleman met oploslimonade, broodjes en snoep. Strand, bolderkar, huisje en toen ik ouder werd, de rust van het nietsdoen, van het liggen in een duinpan met Radio Caroline, later 538, op de radio. Dat was toen. Ik zou nu niet gauw een drieweekse strandvakantie boeken. Er valt wat te zeggen voor strandvakanties, maar enkel in een gebied waar ook wat anders te doen is. Het gaat snel vervelen.

Denken aan Cadzand stemt pessimistisch. In de jaren vijftig en zestig was het een kleine badplaats waar veel gezinnen ieder jaar terugkwamen, aangevuld met wat Duitsers. Aanvankelijk mocht je overal door de duinen lopen, in duinpannen liggen en spelen in en op de naar pis stinkende bunker die steeds verder wegzakte. Later werd de bunker opgeblazen en werd het

duin afgesloten. Je kon alleen nog over het wandelpad naar het strand, de duinen verdienden bescherming. Voortschrijdend denken.

Toen ik er een paar jaar geleden terugkwam schrok ik me rot. In diezelfde beschermde duinen stonden nu appartementsgebouwen, cafés en het sterrenrestaurant waarvoor we kwamen. Op het strand een enorm 'strandpaviljoen'. De duintop is nu een geasfalteerd pad waar bejaarden met e-bikes een permanente dreiging vormen. De vercommercialisering waar Cadzand zich lang aan had weten te onttrekken had alsnog toegeslagen.

Onze Australische vriendin Emenda past een paar maanden op ons huis. Ze is ook schrijver en voor haar is Amsterdam juist een plek om in een andere omgeving inspiratie op te doen. Later op onze reis zullen we in haar huis verblijven, op Bruny Island, in Tasmanië. Ze stuurt nu een foto van Samantha - roepnaam Sammy - onze kat. Ze is het enige, de enige, wat ik een beetje mis. Sammy lijkt niet ongelukkig, ze heeft zich aangepast aan de omstandigheden. Ik ben niet zo iemand die ongerust of depressief wordt als hun kat hen niet mist. Zo zitten dieren niet in elkaar, ze zijn nog adaptiever dan mensen. Ik kijk wel eens naar Dr. Pol, een dierenarts op het platteland in Michigan. Pol is er flegmatiek onder. Een hond met drie poten, een kat met één oog: ze leven gewoon door. Ze nemen het leven zoals het is. Alleen mensen somberen maar door.

We komen de cultuur uit de Champa-tijd weer tegen bij de opgravingen van My Son, niet ver van Da Nang. My Son was een keizerstad toen het Champa koninkrijk het zuiden van Vietnam beheerste, zo van 400 tot 1200. Het tempelcomplex is minder indrukwekkend dan Angkor Wat maar een mooie aanvulling met net een andere invalshoek. Omdat het kleiner is, heeft het iets intiems. Juist daarom was het advies om vroeg te gaan een schot in de roos. We waren er om half acht en hadden het rijk alleen tot een uur of negen. Toen arriveerden de bussen toeristen, groepen die achter iemand met een vlaggetje aanlopen. Het is ontluisterend: wat sfeervolle opgravingen waren, zijn op slag toeristische disneyparken.

Met de scooter rijden we naar Da Nang. De eerste stop is het gigantische boeddhabeeld op het schiereiland dat de baai omsluit, het hoogste boeddha beeld in Vietnam. Ik geloof het onmiddellijk. Het is er druk. De grootte is inderdaad indrukwekkend, verder kan ik er niet kapot van zijn. Ze heet Lady Buddha Da Nang maar de officiële naam van de tempel is Linh Ung Buddhist Temple.

Da Nang blijkt een plezierige stad. Het Champa-museum is indrukwekkend, opnieuw onderstrend hoe veel cultuur we ons ontzeggen in ons Eurocentrisme. Het Champa koninkrijk heerste in Vietnam van 192 tot 1697. De dominante invloed is hindoe, in latere jaren ook boeddhistisch. Kun je er wat over schrijven zonder te klinken als een reisgids of een van die clichématige Tripadvisor notities? Ik niet.

Na veertien dagen in An Bang moet ik zeggen dat het beter uitpakte dan ik had verwacht. Ik was bang dat het zou gaan vervelen, we hadden tevoren zelfs bedacht dat we in dat geval naar Laos konden gaan, een land dat in de planning uit ons reisplan was verdwenen. Het bleek niet nodig. Een strandvakantie waar je een dag van activiteit afwisselt met een dag van schrijven en strand blijkt ideaal. In elk geval voor twee weken en in Vietnam.

Vietnam, deel 3: Hanoi

Mijn verwachtingen van Hanoi zijn laag gespannen. In gedachten koppel ik de stad aan de oorlog, aan doctrinaire communisten en het beeld dat daarbij hoort is een grijze, grauwe stad. Helemaal fout. Deze communistische nationalistenvan waren niet van de grote betonnen kolossen en ondanks de bombardementen ziet de stad er niet uit alsof hij het product is van wederopbouw. Hier lijkt de Franse erfenis nadrukkelijk aanwezig, in de brede boulevards, in de gebouwen, die je in elk Franse provinciestad zou kunnen vinden.

Ons hotel ligt vlak bij het meer in het centrum van de stad, Hoan Kiem Lake. Dit is ook het sociale hart van Hanoi. In een uur loop je er omheen. Er wordt gewandeld, geflaneerd, geflirt. Midden in het meer ligt de Turtle Tower, een verwijzing naar de complexe legende waaraan het meer zijn naam dankt. Aan het noordeinde ligt de Temple of the Jade Mountain, te bereiken via een rood geschilderde houten brug.

Wij zitten niet ver van de zuidpunt, vlak bij het Hanoi Opera House, aan de August Revolution Square. Achter de Opera ligt het Vietnam History Museum, een koloniaal ogend gebouw met een goede collectie. Het toeristengebeuren speelt zich af aan de noordkant van het meer en het is wel plezierig enige afstand te hebben van het Old Quarter, waar je na zes uur 's avonds over de hoofden heen kunt lopen. Hier vind je de backpack hotels en nu ik ze zie verdampt wat ik nog heb aan nostalgie naar de tijd dat ik in die guest houses rondhing. We vermijden deze wijk.

Ik lees *The Book of Salt* van Monique Truong, een Amerikaans-Vietnamese auteur die erin slaagt om allerlei samenlevingen met elkaar te verweven. Het is een verhaal dat wordt verteld door de homoseksuele kok Bihn die Vietnam en zijn wrede vader is ontvlucht en als scheepsmaat naar Parijs kwam. Als kok wordt hij deel van de huishouding van Gertrude Stein en Alice Toklas. In dit prachtige boek krijg je zowel een beeld van het koloniale Vietnam waarin Bihn is opgegroeid en waar je mogelijkheden als Vietnamees altijd beperkt waren, als het leven van iemand die in diaspora leeft. In Parijs is Bihn geen Vietnamees, maar iemand uit Frans Indochina, waarbij het de Fransen niet uitmaakt of hij uit Vietnam, Laos of Cambodja zou komen.

Ik wist niet veel van Gertrude Stein en daar ging het in dit boek ook niet over. Maar op internet ontdek ik dat *The Autobiography of Alice B. Toklas* door Gertrude Stein hoog staat op de lijst van all time nonfictie boeken van Time Magazine. De gedachte achter het boek spreekt me aan: een autobiografie geschreven door iemand anders. Nou hebben veel mensen hun autobiografie laten mooischrijven door een professionele woordsmid, hier hebben we met een ander verhaal te maken. Stein schrijft via haar geliefde Toklas over zichzelf, over Parijs, over de salon die beiden onderhielden. Truong combineert dat verhaal mooi met Bihns ervaring van ontworteld zijn

Graham Greene's *The quiet American* heb ik maar niet herlezen. Het in 1955 verschenen boek gaf een voorproefje van de Amerikaanse drang om het moeras in Vietnam op te zoeken. Dit pre-oorlog boek wordt perfect gebalanceerd door *The Sympathizer* van Viet Thanh Nguyen dat handelt over de ervaringen van Vietnamezen die in Los Angeles terecht gekomen zijn. Een aantal van hen wil de machtsverhoudingen van vroeger in stand houden en werkt aan een invasie van het bevrijde Vietnam vanuit Laos. Maar eerlijk gezegd geeft *The Sympathizer* meer inzicht in Amerika dan in Vietnam.

Hanoi Hilton heeft een omineuze klank. Mensen van mijn leeftijd weten dat het de plek was waar Noord-Vietnam gevangen genomen Amerikaanse piloten opborg tijdens de oorlog. De geschiedenis van dit soort gevangenis is pijnlijk herkenbaar. Ook deze werd gebouwd door de Franse kolonisten die in dit Maison Centrale, een eufemisme voor gevangenis, opstandelingen en lastpakken vastzetten en doodden. Na het uitroepen van de onafhankelijkheid in 1945 werden ze dankbaar gebruikt door het communistische regime om dissidenten en politieke opposanten op te sluiten. Na 1965 kreeg deze gevangenis faam als krijgsgevangenkamp.

Al is die geschiedenis allesbehalve amusant ik moet toch lachen om het verhaal van de Noord-Vietnamezen over de Amerikanen die hier jaren vastzaten. Zoals zij het presenteren hadden de gevangenen hier de tijd van hun leven. Ze voetbalden en vierden kerstmis en Thanksgiving. De waarheid is dat ze geïsoleerd werden en jarenlang martelingen ondergingen, nog los van de slechte verzorging die hun gezondheid ondermijnde. Overigens waren lastigste gevangenen overgebracht naar een andere gevangenis waar de omstandigheden nog slechter waren. Een van hen was de legendarische Jeremiah Denton die tijdens een propaganda-opname met zijn ogen in morse knipperde, het woord 'marteling' spellend. Het was de eerste bevestiging dat krijgsgevangenen werden mishandeld.

Burst of Joy

Alle bekende foto's hangen hier, inclusief een foto die mij altijd fascineerde: kinderen en een vrouw die een terugkerende piloot tegemoet rennen. De foto is gemaakt op 17 maart 1973, heet officieel Burst of Joy en leverde de Associated Press fotograaf Slava Veder een Pulitzer Prize op. Waarom fascineert juist deze foto? Je bent participant. De foto is genomen van achter de terugkerende piloot, zodat je de renners in het gezicht kijkt. Ze rennen naar jou toe. De kleding geeft een tijdsbeeld: truttig Amerikaans, jaren zeventig. Wat mijn altijd frappeerde was de ongeveinsde vreugde van de oudste dochter, de 15-jarige Lorrie, die voorop rent en centraal staat in de foto, vooral in vergelijking met de meer terughoudend ogende echtgenote Loretta, die niet zo hard loopt. Je proeft haar zorg over hoe het zal zijn om haar man na vijf jaar terug te zien. Als dat maar goed gaat, denk je.

Het ging niet goed. Sterker, de piloot, Robert Stirm, had drie dagen voor hij terugkwam in de VS een zogenoemde 'Dear John-brief' gekregen van Loretta dat hun huwelijk voorbij was. 'Ik ben drastisch veranderd', schreef ze, 'in omstandigheden geduwd waaronder ik eindelijk volwassen moest worden.' Ze had zich ook gerealiseerd, of was gedwongen te onderkennen, dat al voor de oorlog het huwelijk niet gelukkig was. Ze rende niet zo hard op die landingsbaan omdat ze haar man net een mes in zijn rug had gestoken.

Loretta had, zo hoorde Robert later, niet stilgezeten tijdens zijn gevangenschap. Ze had liefst drie man verleid tot huwelijksaanzoeken. In 1974 scheidde het stel, Loretta hertrouwde. Volgens Wikipedia gaf Slava Veder na zijn Pulitzer Prize aan iedereen op de foto een afdruk. De kinderen hadden hem prominent opgehangen in hun woningen, Robert Stirm kon het niet opbrengen. Voor de kinderen markeerde het een moment van hereniging, een bewustzijn dat zijn ontsnapt waren aan de routinematige doodstijding die zoveel Amerikaanse gezinnen kregen. Voor Stirm was het de koude douche die hem wachtte na jaren dromen van deze dag.

De foto reikt verder dan enkel die ontmoeting. Zonder bloed of geweld vertelt hij een verhaal. Het verhaal van de menselijke drama's van militaire gezinnen. De wereld had niet stilgestaan, niet op hen gewacht. Wie in 1967 was vertrokken en in 1973 terugkwam had een sociale revolutie gemist. Nog los van de vervreemding die dat opleverde kregen veel Vietnam-veteranen te maken met trauma's. Tegenwoordig noemen we het PTSD, Post Traumatic Stress Disorder. Voordat we het een naam gaven zag je het al in de foto's van

Robert Capa foto's van soldaten in Europa na de invasie. Toen noemden we het nog 'shell shock'. Pas in de late jaren zeventig werd PTSD als ziektebeeld onderkend. De samenleving wilde daar weinig van weten en liet het liefst die verloren oorlog achter zich. Veteranen kregen niet de eer en het respect die de deelnemers aan de Tweede Wereldoorlog hadden ontvangen.

Ze moesten het zelf opknappen en een groot aantal drugsverslaafden, daklozen en gewoon niet goed meer functionerende mensen liep met zijn ziel onder zijn arm. In 1981 kwam ik op een trektocht in het regenwoud van Olympic National Parc zo'n veteraan tegen. Als hij er niet meer tegen kon in het gewone dagelijkse leven, dan verdween hij in de bossen. Soms een dag, soms een week. De verhalen die hij bij het kampvuur vertelde zijn me altijd bijgebleven. Twee jaar later schreef ik als correspondent in Washington over de opening van het Vietnam Memorial. Tienduizenden veteranen kregen eindelijk de parade en het monument die ze verdienden. President Reagan, die meende dat de oorlog was verloren omdat de militairen niet de vrije hand kregen, weigerde erbij te zijn.

Terug naar het Hanoi Hilton. Aanvankelijk negeerde de Amerikaanse regering de krijgsgevangenen en vond ze hun echtgenotes maar lastpakken. Onder Lyndon Johnson mochten die geen publiciteit zoeken, onder het toen geldende 'keep quiet' beleid. Onder president Nixon kregen ze meer ruimte, al was het maar omdat ze weigerden verder hun mond te houden. *Credit where credit is due*, Nixon was bereid mee te werken.

John McCain, de latere senator en presidentskandidaat, werd de bekendste gevangene in het Hanoi Hilton. McCains moed staat buiten twijfel. Hij weigerde eerder vrijgelaten te worden dan piloten die voor hem gevangen waren genomen omdat hij wist dat hij als zoon van een admiraal publicitair gebruikt zou worden. Na vijfenhalf jaar werd hij vrijgelaten. In 1985 kwam McCain terug naar Vietnam, zonder wrok. Hij werd enthousiast ontvangen, in Vietnam tenminste. President Reagan was minder te spreken over McCains respect voor de Vietnamezen.

McCain was moedig en eigengereid tot in de dood. Hij was de enige Republikein die als senator president Trump de voet durfde dwars te zetten - nadat Trump hem als klungel had weggezet omdat hij in krijgsgevangenschap geraakte. Zou McCain een goede president zijn geweest? Misschien als hij in 2000 was gekozen in plaats van de kleine Bush, niet nadat hij in 2008 het als oude man nog eens probeerde. Oude mensen in de politiek, het is een

interessant Amerikaanse fenomeen. Reagan was te oud, net als Robert Dole, John McCain, Hillary Clinton, Donald Trump, Joe Biden en ook Bernie Sanders. Pijnlijke parallel hier. Vietnam wordt gerund door bejaarde apparatchiks die het systeem in hun greep hebben en die niet los willen laten. En de VS wordt geterroriseerd door bejaarde babyboomers die door kunnen tot hun tijd is gekomen en hun greep op de macht willen behouden.

Wandelparade

Het wordt er niet beter op als Amerika nu eindelijk overgaat tot een impeachment procedure. Daar gaat mijn voornemen om de wereld op afstand te houden. Het voelt verkeerd om bezig te zijn met waar ik normaliter ook mee bezig zou zijn, maar dat is een bij voorbaat verloren gevecht. Natuurlijk, je kunt je computer niet gebruiken (mijn telefoon is tamelijk nutteloos voor internetgebruik). Maar dat doe ik niet, ik wil weten wat er gaande is.

Toevallig - wat heet toeval? - gaan we vandaag lunchen in het restaurant waar Barack Obama in hemdsmouwen, samen met Anthony Bourdain, gezeten op lage plastic krukken, in april 2015 genoot van een koud biertje en de lokale specialiteit: *bun cha*, noedels met gegrild varkensvlees, en zoals altijd groene blaadjes om het in te vouwen. Voordien was Bun Cha Huong Lien gewoon een van de vele lokale noedelrestaurants, nu serveren ze dagelijks honderden Combo Obama's. Bourdain prees de chop stick-vaardigheden van Obama en betaalde de zes dollar die de lunch kostte. Obama was de eerste Amerikaanse president die Vietnam bezocht. Hij bracht de boodschap mee dat de VS het decennia oude wapenembargo ophief. Vietnam houdt niet van China, vandaar. De vijand van mijn vijand is mijn vriend.

Het valt me op dat zelfs de streetfood verkopers een boekje bijhouden met wat ze verkopen. Een poging om de zwarte economie onder controle te krijgen? Vietnamezen zijn ondernemende types. Van communisme merk je hier weinig, het is alles dynamiek en energie wat de klok slaat. Het standbeeld van Ho staat in de voortuin van een bank.

Bij de Saint Joseph Cathedral, een neogotisch geval, voltooid in 1886 vier jaar na de Franse verovering van Hanoi, vinden we een klein cafe, op de eerste verdieping. Het heeft een minuscuul balkon, waar je maximaal vier op een rij kunt zitten. Dat doen we, met een fles bier, om aan het einde van de middag de mierenhoop onder ons gade te slaan.

In mediterrane landen vindt in de vroege avond een soort wandelparade plaats van mensen die genieten van het weer en vooral van elkaar. Hanoi heeft daarvan zijn eigen versie rondom het Hoan Kiem meer. Iedere avond, maar in het weekend wordt het een volksfestijn. Dan wordt het verkeer in een wijde cirkel rond het meer stilgelegd en lijkt het of half Hanoi hier rondwandelt. We zien muziekstands, schoolgroepen die een dansroutine uitvoeren, kinderen met elektrische autootjes, stelletjes op een bankje en vooral veel jonge gezinnen. En streetfood, veel streetfood.

Vietnam is, tragischerwijze, een land van jonge mensen. Als ik het opzoek zie ik dat de mediaan in 1970 en 1975, aan het einde van de oorlog, iets boven de 18 jaar lag, evenveel mensen boven als onder die leeftijd. Het is een verbluffend getal, een reflectie van het miljoen doden dat de oorlog kostte. In 1950 was de mediaan nog 25, inmiddels ligt de mediaan weer rond de 30! Het helpt om geen oorlog te voeren.

De oudere man op het bankje tegenover ons oogt ineens eenzaam maar evenzogoed kan hij minzaam en niet ontevreden de mierenhoop aanschouwen. Hij is een overlever. Voor een generatie die opgroeide met de oorlog maar nu boven de vijftig is moet dit Hanoi, dit Vietnam, een wonderlijk geheel zijn. Decennia van oorlog, van grimmige communistische routines en nu een bruisend kapitalisme.

Tot 2017 had Hanoi een curfew, een avondklok. Dat klinkt martialer dan het was, het betekende dat de kroegen en clubs om een uur of elf moesten sluiten. Sinds 2016 zijn daar variaties op aangebracht en clubs in the Old Quarter mogen nu in het weekend tot 2 uur 's nachts openblijven. Ik nam de informatie tot me maar aangezien wij vrij ver voor middernacht de dag afsluiten was het praktisch gezien niet relevant of interessant. Het geeft wel aan dat ook onder dit regime de teugels geleidelijker aan losser worden. Hanoi is een wereldstad in wording. Ik heb in lange tijd niet zo'n leuke stad meegemaakt.

Lopend over een markt zag ik een grote vis die in vier stukken was gehakt. Wat me de pas deed inhouden, de adem deed inhouden, was dat het stuk met de kop nog bewoog, de kieuwen flapperden, de mond van de vis hapte. Vissen hebben geen oogleden, geloof ik, dus de vis bleef me aankijken, wanhopig, gelaten of gewoon leeg. Later in Korea hoor ik dat het eten van levende inktvis een van de speciale eetgewoonten is. In Japan eten ze levende garnalen die ze 'dansende garnalen' noemen. Je vraagt je af:

waarom niet? Waarom moet een dier dood zijn om het op te eten? Is het een ergere marteling als je een vis levend eet of eerst dood maakt? Even los van wat je zelf zou kunnen verdragen.

Google vertelt me overigens dat het bewegen van dode vissen te maken heeft met zenuwen die nog steeds werken. Dat komt omdat vissen, reptielen en amfibische dieren een langzame metabolie hebben en het een tijdje duurt voor die zenuwen uitgewerkt zijn. Ze hebben geen pijn meer. Zo steek je nog eens wat op.

In een tempel waar ik door een zij-ingang binnenga, krijg ik het aan de stok met twee honden die daar liggen te snoezen. Ik ben zo onverstandig om mezelf in een kleine ruimte te manoeuvreren. De honden grijpen hun kans. Misschien herkennen ze een ongelovige, mogelijk zijn het mijn gespierde kuiten. Als ik terugloop naar de uitgang, bijt de eerste me licht in mijn linkerkuit en terwijl ik achteruit stommel, zet de andere een volle bek in mijn rechter. Ik kan me nog net inhouden. Trappen had het alleen maar erger had gemaakt. Ik maak me uit de voeten.

Google translate bewijst weer goede diensten. Bij een apotheek laat ik mijn been zien. De apotheekster zegt wat in haar telefoon en laat me het scherm zien: 'Were you bitten by a dog?'. Ik knik, gelukkig over zoveel begrip, en vertrek met desinfectans, watten en een zalfje. Niet dat het echt nodig was, maar toch: thank you, Google!

Gelukkig hadden we bij de onvolprezen GGD in Amsterdam (ze checken je route, stellen de juiste vragen en geven vervolgens advies) ook inentingen tegen hondsdolheid genomen. Niettemin adviseert mijn huisartsen-zus per app dat het protocol is om dan ook een penicilline kuur te doen. Die kosten niets in Vietnam en na enig tegenstribbelen (ik houd niet van protocollen, al weer ik niet goed waarom, gewoon dwarsheid waarschijnlijk) volg ik een zevendaagse kuur. Enfin, uiteindelijk levert het avontuur me enkel littekens op die maar langzaam verdwijnen.

De volgende dag, op weg naar de Temple of Literature, lopen we in een galerie tegen een schilderij aan dat ons meteen aanspreekt, een mixed media constructie van honderd hoofden. We praten met de manager maar laten het in de lucht hangen, eerst gaan we naar de tempel. Als we terugkomen kunnen we, curieus genoeg, het afdingen aan de galeriehouder overlaten. Bij ieder gesprek komt hij lager uit. We laten hem praten en hebben geen moeite een

deal te sluiten. Het werk wordt opgestuurd naar Amsterdam. Over zes maanden zullen we het weerzien.

Het meer van John McCain

Als schrijvers konden we natuurlijk die literatuur tempel niet missen. Het is een mooie tempelachtig gebouw dat is opgezet als eerbetoon aan de beste wetenschappers van Vietnam. Het dateert oorspronkelijk uit 1070, gesticht door keizer Ly Thang Tong, en is toegewijd aan Confucius - Khong Tu in het Vietnamees. Vijf tuinen of binnenplaatsen achter elkaar. Ik laat me vertellen dat de altaren populair zijn bij studenten die komen bidden voor hoge cijfers en na het halen van hun diploma's terugkomen om er *graduation pictures* te maken.

We wandelen naar het West Lake, de plek waar John McCain terechtkwam nadat hij was neergeschoten. Het is duidelijk een duurdere buurt, aan de winkels en koffieshops kunnen we zien dat het ook de wijk is van de expats. De voor Hanoi-begrippen hoge flatgebouwen zijn omringd door slechte wegen en wat resteert van oudere dorpen. Vergeleken met onze expatbuurt in Saigon oogt dit weinig aantrekkelijk. Aan de andere kant van het meer is de buurt plezieriger, de huizen zijn meer traditionele mansons. Ik beland er in een fietswinkel. Ik scoor twee shirts. Een van het THBC, The Hanoi Bicycle Collective, en een rood shirt met een gele ster. Lijkt me leuk om in Nederland de Ronde Hoep mee te rijden.

We merken dat we veel te veel wandelen. Het is niet vol te houden. Dus nemen we de Grab naar het Vietnam Museum of Ethnology, een geweldig museum met een mooie verzameling volkskunst, beelden en gebruiksvoorwerpen. Officieel zijn er 54 erkende etnische groepen in Vietnam, allemaal op de een of andere manier in het museum aanwezig. Interessant dat een aantal van de klassieke samenlevingen hier waren matriarchaal. Het park er omheen is een openluchtmuseum met traditionele huizen uit verschillende delen van Vietnam en uit verschillende tijdvakken. Klapstuk is een enorm *long house* uit het Centrale Hoogland, maar eigenlijk is ieder huis een juweel. In het park krijgen we een voorstelling met waterpoppen voorgeschoteld.

Over matriarchaal gesproken, de volgende dag komen we in downtown Hanoi via een moeilijk te vinden steegje bij het Women's Museum. Het is een leuke verrassing. Geen feministisch gewauwel maar een mooi beeld van

vrouwen in Vietnam in verschillende tijden en uit verschillen stammen en regio's. Fascinerend was de documentaire over straatverkoopsters: arme vrouwen van het platteland die van 's ochtends vroeg tot 's avonds laat met groente, fruit of knicknacks rondlopen of rondfietsen. Ze overnachten met een flink aantal op een kamer, hopen dat ze zo snel mogelijk terug kunnen naar huis. We zien ook een mooi gefilmd portret van een ondernemende vrouw die organische thee is gaan produceren, blijkbaar met flink wat succes.

Tevreden vertrekken we uit Hanoi, Seoul, Zuid-Korea, is onze volgende bestemming. Reisdagen zijn geen pretje maar je stelt je erop in. Ze overkomen je, als noodzakelijk kwaad.

Zuid-Korea

De eerste dagen in Seoul werken wat vervreemdend na Hanoi. De overgang kon haast niet groter zijn, al was het maar omdat Zuid-Korea een eerste wereldland is, althans hier in de stad. Er is ook een vorm van sticker-shock: de prijzen zijn eerste wereld, dat is even wennen na Vietnam. Ik merk dat ik opnieuw heb onderschat hoe modern deze voormalige tijger-landen zijn, landen die zichzelf economisch hebben opgewerkt. In mijn hoofd zit nog dat idee van een land in ontwikkeling, en dat is het natuurlijk ook, maar het is geen ontwikkelingsland. Bepaald niet.

We hebben het geluk dat we een appartement mogen gebruiken van een bevriende violiste. Meer dan een appartement: twee kamers op de begane grond, een studio met balkon op de bovenste vierde verdieping. Voor koffie en uitstekende croissants kunnen we aan de overkant van de weg terecht, bij Paris Croissant. Beter dan wat in Nederland vaak doorgaat voor een croissant, niet echt de kwaliteit van Parijs maar heel behoorlijk. Paris Croissant is een van de vele ketens hier. Koreanen houden van gebak.

Wat mij altijd verrast is dat er in landen als Zuid-Korea, in het algemeen in landen met een geweldige eet-traditie, zoveel pasta, pizza en ander westers voedsel wordt gegeten. Je zou ook verwachten dat internationale ketens minder relevant zijn. Seoul heeft een overvloed aan plezierige, goed ontworpen Koreaanse koffiebars. Wie heeft dan Starbucks nodig? Vietnam, dat zijn eigen specifieke koffie heeft, leek veel minder Starbucks te hebben dan Korea.

De violiste had ons gewaarschuwd dat we af en toe geluid zouden horen van wat leek op een demonstratie. Dat was een understatement. Niet dat we er veel last van hadden, maar om de hoek zit een van de oprijlanen van het Blue House, het presidentieel paleis van Zuid-Korea. Als we gaan kijken blijkt het een soort toegewezen plek te zijn waar demonstranten op straat kunnen zitten. In dit geval zijn het conservatieve demonstranten: evangelische christenen, bijna vanzelfsprekend Trump-fans.

Wat daar hier bijhoort is de ruime aanwezigheid van onguur ogende types met zonnebrillen en oortelefoontjes. Het is wat ik de uniform mentaliteit noem, of meer ambtelijke terreur, want ze dragen niet allemaal uniformen. Het is een teken van een levendige democratie dat er gedemonstreerd kan worden, maar de enorme aantallen politie en agenten in burger werken intimiderend. Op mij althans.

Seoul, stad van haast

Zuid-Korea heeft het snelste internet in de wereld. Het is een samenleving die ingesteld is op technologie en nieuwe dingen, wat gisteren nog in was is vandaag achterhaald. Gaming is populair, game verslaving een ander probleem. De Koreaanse overheid maakt zich zorgen over burgers die acht uur per dag aan hun telefoon zitten en investeert nu in cultuur. In tegenstelling tot Vietnam waar cash nog koning is, kun je hier alles met een kaart betalen. De kaart die voor de bus werkt, dubbelt als een soort pinkaart.

Ons buspas zorgt ervoor dat we heel Seoul gemakkelijk kunnen bestrijken. Met Google maps kun je precies zien welke bussen je waarheen brengen. Het doet me denken aan de bussen die ik indertijd in New York gebruikte: het kost meer tijd maar je ziet veel van de stad. De metro is schoon en efficiënt en lijkt dus in geen enkel opzicht op die van New York. Hoe moeilijk of hoe duur zou het zijn om die Newyorkse metro te moderniseren op zijn Koreaans? Het is onrealistisch daarover te dagdromen maar feit is dat de infrastructuur hier, net als in China en Japan, oneindig veel beter is dan in de VS. Mijn telefoon gedraagt zich als die Amerikaanse infrastructuur: Google maps loopt voortdurend vast, Translate opent niet eens meer.

Ik had uitgekeken naar Zuid-Korea, een land waar ik me niet goed een voorstelling van kon maken. Onze interesse was getriggerd door de films die we in het onvolprezen Cinemasia Festival in Amsterdam hadden gezien. Er zat vaak veel geweld in, soms door de Japanners die het land van 1905 tot 1945 bezetten, soms door de Koreaanse dictators en hun bendes, of Koreanen onder elkaar. Korea leek een nogal harde samenleving. Behalve veel geweld zat er ook verrassend veel seks in, lesbische seks in dit geval. Ze zijn blijkbaar niet preuts in Korea.

De moderniteit maakt het land vreemd genoeg ontoegankelijker dan Vietnam of Cambodja. Er wordt veel gehaast en gerend in Seoul. Iedereen is druk. We verkennen onze directe omgeving, lopen langs de demonstratie, die

lijkt te bestaan uit zitten en op gezette tijden zingen, naar het gigantische paleis, Gyeongbokgung. Het blijkt vandaag gesloten. Dan maar naar Bukchon Hanok Village dat ligt tussen dit paleis en een ander met een even onuitspreekbare naam. Het dorp is een verzameling traditionele Koreaanse huizen, toeristisch op sommige plekken, lekker om te zwerven op andere. De galerieën die we binnenlopen zijn verrassend interessant.

Zo komen we een dag later eerst bij het andere paleis, Changdeokgung, dat van de vier in Seoul het mooiste zou zijn. Het werd in vroege vijftiende eeuw gebouwd en in de jaren 1590 verwoest bij een Japanse invasie. Het werd herbouwd en bleef tot 1872 de residentie van de koninklijke familie. Het staat op de Unesco World Heritage lijst, volkomen terecht lijkt me. De 'geheime tuin', Huwon, geeft het iets mysterieus.

Ik ben een beetje een fan geworden van Koreaanse films over koningen tijdens de Joseon dynastie, altijd tegen dit decor. Films als *The King's Letters* over koning Sejong (1397-1450), die het Hangeul ontwikkelde, het fonetische alfabet van Korea met zijn eenvoudige karakters. Dit soort films spreken me aan, al zie ik ze enkel op lange vluchten naar Azië of Amerika of bij Cinemasia. Maar ik zie ze vaak genoeg om de imponerende acteur Song Kang-ho te herkennen in zijn rollen als keizer. Ik was onder de indruk van *The Throne*, over de zoon die na een weinig opbeurende keizerlijke opvoeding op 27-jarige leeftijd ongeschikt wordt verklaard voor de opvolging. Hij wordt door zijn vader ter dood gebracht door opsluiting in een rijstkist die buiten blijft staan, in zon, regen en sneeuw tot de gevangene dood is.

Wat me hier bevalt is de kleur van de tempels en paleizen. De balken zijn rood, groen en blauw geverfd, helder en fris, deels omdat ze gewoon niet zo oud zijn, deels omdat ze hersteld zijn. Het zijn kleuren die horen bij Korea. Dat zien we ook in de Dongdaemun Design Plaza, een prachtig modern complex ontworpen door de Zaha Hadid, de in 2016 overleden Iraakees-Britse architecte, waar zich de Seoul Fashion Week afspeelt. De deelnemers houden van kleur, zoveel is duidelijk. Ook van soms bizarre outfits, maar ja, fashion is aan mij niet besteed.

Streetfood in Korea is anders dan in Vietnam in de zin hier niet overal karretjes staan of minirestaurants met lage stoeltjes. Maar het stikt van de kleine restaurants en de markten hier zijn net zo spannend. Ik geniet van een soort worst van sticky rice met varkensbloed, er is een verzamelnaam voor Sundae, voor alle soorten worst. Ook geweldig: de boekweitpannenkoek

opgerold met uien, gezouten radijs en sesamzaad, met lente-uitjes. Enfin, street food is niet iets waar je over schrijft, je eet het.

Klassentegenstellingen

Het is verrassend groen rondom Seoul. Een wandeling naar de stadsmuur is al snel een flinke hike. Vanhier zie je ook de vele appartementencomplexen van de stad, vaak gebouwd door de grote ondernemingen, de chaebols. De torens hebben de naam van het bedrijf en een nummer, Kukdong 102 tot 109 bijvoorbeeld, wat inderdaad handig is om je weg naar huis te vinden. Ze zijn allemaal hetzelfde, opgezet door de grote ondernemingen, de chaebols, enorme familie-gerunde conglomeraten, die na de destructie van de Koreaanse oorlog opdracht kregen de economie op poten te zetten. Ze hadden arbeiders nodig in de steden en die arbeiders kwamen alleen als er ook woningen waren.

Die chaebols, Samsung bijvoorbeeld, zijn nog steeds oppermachtig. Toen we van het vliegveld naar de stad reden viel al op dat allerlei dingen werden gerund door Lotte. Daewoo, LG en Hyundai zijn andere bekende namen. De dictator in die jaren, Park Chung Hee, leidde binnenlandse en buitenlandse investeringen vrijwel uitsluitend naar industriële ontwikkeling, infrastructuur en defensie. De steden met fabrieken en woontorens werden letterlijk uit de grond gestampt. Zonder beperkingen konden de chaebols bouwen en groeien. De families hebben nog steeds de controle, zoals bleek bij corruptieschandalen en wangedrag van derde generatie leden van de Samsung familie.

Deze manier van ontwikkeling heeft onder meer geleid tot een klasse-gebaseerde samenleving, zoals de politicoloog Francis Fukuyama stelt. Dat maakt de verdeeldheid in Korea groter dan je zou verwachten in een samenleving die anderszins tamelijk homogeen is. Door de economische ontwikkeling zijn de klassentegenstellingen die er altijd al waren, dramatisch veel scherper geworden. Aan de andere kant, zegt Fukuyama, werden die tegenstellingen gematigd door een systeem van onderwijs voor iedereen, gestandaardiseerde examens en de algemene dienstplicht.

De groei via chaebols was geïnspireerd door het Japanse voorbeeld. Dit was een manier om een economische tijger te worden, maar de prijs was hoog. De meningen zijn nog steeds verdeeld of het ook anders had gekund, zonder de dictatuur, zonder de politieke moorden en de volle gevangenen,

zonder marteling en machtsmisbruik. Dictatuur alleen is niet voldoende, zoals het achtergebleven Noord-Korea bewijst. Had een democratie ook zo gericht geïnvesteerd? Het is mogelijk dat juist de economische groei, de ontwikkeling van een goed opgeleide middenklasse, de democratisering in de jaren tachtig mogelijk maakte.

Een mooie samenvatting van het denken over democratie en autoritaire regimes vind ik in David Runcimans boek *The Confidence Trap*. Hij laat zien dat democratie een gemankeerd systeem is, dat wil zeggen dat het herhaaldelijk faalt als het snel en direct moet reageren. Het is ook niet erg goed in het onderkennen van mogelijke crises voordat ze plaats hebben en negeert vaak de waarschuwingen van aanstaande problemen. Democratieën reageren overdreven, het ontbreekt vaak aan perspectief.

Runciman stelt vast dat democratieën crises overdoen naarmate fouten zich op elkaar stapelen. Maar, zegt hij ook, daardoor zijn democratieën in staat om zich uit een crisis te werken 'omdat geen enkele fout ooit definitief is'. Democratieën zijn flexibel, ze passen zich steeds aan en vinden een uitweg. Kort door de bocht: 'Democratieën overleven hun fouten. Daarom blijven ze fouten maken.' Een probleem is dat mensen in democratie moeten blijven geloven om hem te laten overleven, zoals Tocqueville observeerde, waarschuwend en verontrustend actueel. De Franse socioloog stelde vast dat 'er twee dingen zijn die democratieën altijd moeilijk zullen vinden: een oorlog beginnen en een oorlog beëindigen'.

Autoritaire regimes daarentegen kunnen snel reageren. Ze zijn ook in staat om lessen te trekken uit voorbeelden van andere regimes, of in elk geval één les. Autoritaire regimes verkondigen graag dat de tijden te gevaarlijk zijn voor verandering en blijven daarom zitten in een systeem dat zich niet aanpast. Ze kunnen niet met keuzes omgaan. Zodra er meerdere opties zijn - van ontwikkeling, van politieke engagement - schieten ze in een kramp en slaan wild om zich heen - letterlijk. 'Democratieën kunnen experimenteren met autoritaire tendensen op een manier dat autoritaire regimes niet kunnen experimenteren met democratie', schrijft Runciman.

Wat kun je dan zeggen over de vier tijgers, die hele en halve dictaturen (Zuid-Korea en Taiwan in de eerste en Singapore in de tweede categorie, Hong Kong is een bijzonder geval), die in de jaren zestig en zeventig een groeispurt maakten? In elk geval dat de prijs hoog was en dat de autoritaire leiders niet wisten wanneer ze moesten vertrekken. Sommige autoritaire

regimes lijken wel om te gaan naar democratie maar gaan dan gewoon frisgewassen verder, zoals Indonesië, Myanmar en Thailand. Als democratie maakte India een groeispurt in de jaren negentig van de vorige eeuw, maar inmiddels is het vastgelopen in corruptie en nu geloofswaanzinnig nationalisme.

Hergebruik gevangenissen

Korea is een wreed land, of misschien moet ik zeggen, een land waar behoorlijk wat wrede mensen wonen. Het dictatoriale regime dat tijdens de Koude Oorlog door het westen enthousiast werd gesteund, schrok nergens voor terug om kritiek of tegenstand de kop in te drukken. Seodaemun Prison Hall is een herinnering aan de donkere jaren van de dictatuur van Park en zijn opvolger. De gevangenis waar zoveel dissidenten en strijders voor politieke vrijheid werden opgesloten is nu een museum.

Voor een deel zie je hier hetzelfde treurige verhaal als in Vietnam: de gevangenis die in 1908 werd gebouwd door de Japanse bezetters diende na 1945 de lokale dictators. Van 1945 tot 1987, werden Koreanen hier gemarteld en gedood door Koreanen. Met Zuid-Korea kwam het goed en in tegenstelling tot Vietnam of Cambodja zitten hier geen politieke tegenstanders meer gevangen. Na een bezetting, een oorlog en wat je een burgeroorlog zou kunnen noemen, geeft dit museum een genuanceerd beeld, vanzelfsprekend meer neigend naar bewondering voor de gevangenen dan voor de misbruikers.

Behalve de eigen geschiedenis van een land dat met harde hand werd gemoderniseerd, economisch althans, en nog niet zo lang geleden de dictatuur afschudde, is er altijd nog de spanning tussen Noord- en Zuid-Korea. Er is altijd het risico dat iemand van de Kim-familie gekke dingen gaat doen. Seoul ligt vlak bij de scheidslijn tussen beide landen en zou, in geval van een uitbraak, in no time vernietigd worden. Niet met de kernwapens waar de rest van de wereld zich soms zorgen over maakt, maar gewoon met alles wat er al op de stad staat gericht. Alle metrostations zijn ook schuilplaatsen.

Voor een oppervlakkige waarnemer zoals ik lijkt het alsof de dictatuur van Park en zijn militaire kornuiten min of meer is vergeten en de huidige welvaart en democratie als normaal wordt geaccepteerd. De demonstraties bij ons om de hoek zetten daar al vraagtekens bij en je kunt er niet omheen dat de Koreaans politiek, laten we zeggen, gepolariseerd is. We weten ook dat, ten

bewijze van nog steeds bestaande tegenstellingen, in 2013 de dochter van Park Chung-Hee, Park Guen-hye tot president werd geïnaugureerd. Veel Koreanen waren geschokt dat dit mogelijk was.

Park Guen-hye werd in 2017 afgezet wegens corruptie, maar haar naam zal voor altijd verbonden blijven met een van de meest traumatische ervaringen in Zuid-Korea's recente geschiedenis, de ramp met de Sewol-ferry. Bij de ramp met een overbeladen veerboot kwamen 304 mensen om het leven, onder wie 250 scholieren van de Danwon High School in Ansan City. Het is een ongemakkelijk verhaal voor alle Koreanen. De boot was slecht uitgerust, de bemanning gedroeg zich niet zoals het hoorde, de controlerende instantie had zijn plicht verzaakt en de coast guard faalde. En net als het cruise schip dat in Italië aan de grond liep, waren de kapitein en een deel van de bemanning de eersten die van boord gingen.

Er was veel aan het ongeluk dat boze burgers als typisch Koreaans beschouwden. Zo bleken de arme scholieren verbluffend gezagsgetrouw. Er werd omgeroepen dat ze benedendeks moesten blijven en dat deden ze, hun doodvonnis tekenend toen het schip kapseide. In het half uur dat dat allemaal duurde maakten sommige scholieren grappig bedoelde filmpjes, anderen stuurden vaarwel-boodschappen die doen denken aan de telefoontjes uit het brandende World Trade Center in 2001.

Dit soort gerommel en incompetentie komen vaker voor in Zuid-Korea. Meestal worden problemen weggemoffeld maar dat lukte even niet toen in april 2020 dertig arbeiders omkwamen bij een brand die zowat een exacte kopie was van een ongeluk tien jaar geleden. Ondanks alle beloften was er niets veranderd. We hebben er niets van geleerd, erkende president Moon Jae-in. Ik vermoed dat Koreanen zich voorbereiden op eenzelfde ongeluk over tien jaar, met precies dezelfde reactie.

Elkaar aftroevende elites

Ik moet vaststellen dat ik weinig weet van de Koreaans geschiedenis. Er blijken twee constanten te zijn: China en Japan. En daardoor een derde: eeuwenlang onrust en oorlog. China lag altijd om de hoek en bepaalde vaak die geschiedenis en ook Japan viel het schiereiland herhaaldelijk binnen. De grootste stempel drukte China: de Koreaans koningen namen het Chinese systeem van besturen over, gebaseerd op Confucianisme en ze gebruikten Chinese karakters. Terwijl Confucianisme de levensregel was voor de elite,

was boeddhisme het geloof van de bevolking, zeker vanaf de zevende eeuw. Uiteindelijk werd ook de koninklijke familie Boeddhistisch. Gyeongju, waar we over twee weken heengaan, was de hoofdstad van het verenigde koninkrijk dat Shilla werd genoemd, grofweg de eerste negen eeuwen van de jaartelling, met een bloeiperiode vanaf 700. Het was een samenleving van slaven en boeren, gerund door militairen en bureaucraten, geleid door een koninklijke familie met aanhang, feodaal, met regelmatig opstanden en onrust.

Na een periode van Mongoolse invasies, begon generaal Yi Seong-gye in 1392 de Joseon-dynastie. Koning Sejong de Grote (1418-1450) ontwikkelde het Hangul, het Koreaanse alfabet. Dat was de man waarover ik die film gezien had. De bureaucratische elite verzette zich, wilde Chinese karakters blijven gebruiken om afstand te bewaren en zichzelf onmisbaar te maken, maar de bevolking schakelde in de loop der jaren over op het beter toegankelijke Koreaanse alfabet.

Dat deze hele periode, tot 1908, Joseon wordt genoemd, wil niet zeggen dat het rustig was. Het bleef een wankel balans tussen China en Japan waarin Joseon duidelijk de derde viool speelde. Binnen het koninkrijk probeerden elites elkaar af te troeven, verschillende facties schoven hun eigen koningen naar voren. Ook het confucianisme en het boeddhisme bleven elkaar in de weg zitten. Geleidelijk aan werd het een regime van stagnatie en isolationisme.

In de negentiende eeuw doken Amerikaanse en Franse vloten op. China was verslagen in de Opium Oorlog, de Amerikanen hadden Japan gedwongen zijn grenzen te openen. Geen wonder dat Koreanen zich zorgen maakten waar zij in dat plaatje thuishoorden. Net als in China raakte de stroming die wilde moderniseren, lees verwesteren, slaags met de conservatieven. Het maakte allemaal niet uit. Na de Japans-Russische oorlog had Japan al het gezag over Korea verworven, in 1910 werd het land simpelweg geannexeerd, met een alomvattend plan om de Koreaanse eigenheid te onderdrukken. In 1945 kon het Japanse juk worden afgeschud, maar raakte het land verdeeld in een door Rusland gesteund Noord-Korea en een westers georiënteerd Zuid-Korea, met de 38ste Breedtegraad als grens.

In de voorbereiding van de reis hadden we besloten om niet de trip te maken naar de DMZ, de gedemilitariseerde zone, waar in 1953 Noord- en Zuid-Korea de oorlog bevroren. Dat lijkt vreemd als je er dan toch bent, maar het vergde nogal wat tijd en busritjes, allemaal lang van tevoren te

reserveren, zonder dat we het idee kregen dat het iets toevoegde aan wat we ons al konden voorstellen. Met een verrekijker Noord-Korea inkijken leek me niet zo interessant. Toen ik in 1982 in Berlijn was, kon ik tenminste nog bij Checkpoint Charlie in de DDR stappen. Daar had je wat aan. We besloten de DMZ te laten zitten.

Als je zo met zevenmijlslarzen door die Koreaanse geschiedenis marcheert is het zo gek nog niet dat in het War Museum wordt gesteld dat de mens bijna van nature oorlog voert. Dat is natuurlijk ook zo. De mens is onder omstandigheden van competitie en bedreiging, al of niet vermeend, al of niet opzettelijk gecreëerd, natuurlijk ook wreed. Het museum geeft er een staalkaart van. De lijn van deze geschiedenis van permanente oorlog was soms moeilijk te volgen. De ene slag na de andere. Maar al wist je soms niet precies waar je naar zat te kijken, de geanimeerde filmpjes en het getoonde materiaal waren van buitengewone kwaliteit.

Op de een of andere manier miste ik de Koreaanse Oorlog tussen Noord en Zuid, de eerste echte Koude Oorlogs-confrontatie, die in 1949 losbarstte. Misschien bleef ik te lang hangen bij de eerdere oorlogen of keek ik niet goed genoeg, ietwat gejaagd toen mijn vrouw genoeg had van het museum. Er waren een hoop militaire monumenten op het terrein rondom het museum, maar in het gebouw zelf was duidelijk de keuze gemaakt om oorlog als historische fenomeen te presenteren, inclusief recente incidenten. Ik vond het fascinerend. Het ging om keizerrijken en culturen in een periode, pakweg tussen 200 en 1200, dat er in Europa weinig gaande was. Niet dat ik Charlemagne wil weggummen, maar de cultuur hier stond wel op een hoger niveau dan de Karolingische.

Zoveelste shiva

Het Leeum Samsung Museum of Art past Hannam-Dong, een luxe wijk van expats en rijke Koreanen, als een handschoen. Voor het museum, dat ietwat schizofreen is ontworpen door drie architecten, onder wie Rem Koolhaas, staat een zilveren ballen constructie van Anish Kapoor, goed gekozen voor de omgeving. Tall Tree & The Eye weerspiegelt op een gefragmenteerde manier de omgeving en in zekere zin ook het museum zelf dat geen eenheid lijkt. Iets verderop staat een mooie stalen structuur van Alexander Calder. De opdrachtgever keek niet op een centje, hij vroeg drie architecten delen van het museum te ontwerpen. Het zijn drie musea, in elkaar geschoven en het verrassende is dat het werkt.

Op de bovenste verdieping ben je het verst terug in de tijd. De keramiek is geweldig, net als de historische objecten, traditionele Koreaanse kunst. Hoe ouder, hoe mooier. Geleidelijk aan werd het minder. Zoals wel vaker waren de boeddhistische kunstvoorwerpen minder interessant. Ik heb dat steeds en ik realiseer me dat het voor een deel mijn eigen hang-up is. Uiteindelijk kan ik honderd Maria's-met-kind of met pijlen doorboorde Sebastiaans zien en nog steeds de volgende interessant vinden. Bij de zoveelste shiva heb ik dat niet. Ze bieden weinig meer dan een verbeelding van een persoon/godheid met bepaalde gebaren en symbolen die alleen voor de ingewijden duidelijk zijn. Er is, letterlijk, geen achtergrond.

Ik geloof dat die vijftiende en zestiende eeuwse schilderijen ook meer te bieden hebben omdat ze meestal een of andere context hebben. Een Maria met kind uit pak weg 1550 geeft een beeld van de samenleving in die tijd, althans delen daarvan. De herders die knielen zijn gekleed als bourgondische boeren, de maagd zelf en andere aanwezigen, vaak ook degene die opdracht had gegeven tot het werk, als gegoede burgers of adel. Een vrouw in Judea die eruit ziet als een adellijke dame in een zestiende eeuwse paleis.

De moderne kunst is representatief en spreekt me nauwelijks aan. Willem de Kooning doet me nog steeds niets en verder zit er weinig bij dat direct het hart raakt. De audiobegeleiding, die bij de keramiek juist nuttige aanvullende informatie geeft, is hier vooral van het niveau dat ik ken van de Documenta in Kassel: hele verhalen over wat de schilder bedoelt, verbanden en andere informatie die het niet mooier maken. Jeff Koons en Damien Hirst kunnen met me niet bekoren. Ik moet denken aan aan wat de kunstcriticus (en Australië schrijver) Robert Hughes ooit zei: 'Jeff Koons beschuldigen van hype is als een vis verwijten dat hij nat is'.

Wel leuk vind ik de collectie contemporaine Koreaanse kunst die na de Olympische Spelen van 1988 vorm kreeg. Die spelen waren oorspronkelijk opgezet als een prestigieuze project onder dictator Park Chung-hee, eind jaren zeventig. Zijn opvolger, Chun Doo-hwan zette het project voort, met het idee dat het zijn autoritaire regime zou legitimeren en de druk vanwege schending van mensenrechten zou verminderen. Tijdens de bouw van stadions gebruikte het regime slavenarbeid van gevangenen gezette 'vagrants'. Zoals China deed in 2008 werden arbeiderswijken met de grond gelijk gemaakt om plaats te maken voor stadions.

Nodeloos te zeggen dat het Olympische committee nooit een probleem had met een door mensenrechten schendende dictators gerund land. In de zomer van 1988 had Chun de macht moeten overdragen aan de democratische krachten waardoor de spelen onverwacht een coming out van een democratisch Korea werden. De kunstenaars reageerden daarop, of ze zetten het in beweging, je weet het niet. In elk geval levert het spannende werken op.

Troostmeisjes

We verspillen een dag Seoul met een bezoek aan het Museum van de Troostmeisjes. Het ligt tamelijk ver buiten de stad en vergt om te beginnen een busreis. Het museum valt tegen, de rondleiders zijn letterlijk goedwillende amateurs die teksten voorlezen en weinig meer weten. We hebben het erover wat een dergelijke beweging van solidariteit met mishandelde vrouwen nou eigenlijk wil. 'Sorry' horen van Japan, maar dat verandert weinig. Het lijkt hetzelfde verhaal als sorry voor slavernij, sorry voor kolonialisme, sorry voor de Gouden Eeuw, sorry voor industriële uitbuiting, sorry voor de inquisitie.

Het geeft ongetwijfeld deze vrouwen, de laatsten die nog leven, een steungroep maar of die werkelijk heeft geholpen en niet deze vrouwen nog meer isoleerde kan ik niet beoordelen. Het werkte duidelijk wel voor de vrouwen die na de oorlog nooit meer hun draai konden vinden. Zij konden vanaf 1990 in het tehuis voor troostmeisjes wonen. Sommige schilderijen die ze daar maakten en die in het museum te zien zijn, zijn indrukwekkend. Ik moet denken aan de mooie foto's die Jan Banning maakte van Indische troostmeisjes.

Ik houdt niet van de sorry-cultuur. Het is tamelijk betekenisloos om ons te verontschuldigen voor slavenhandel in de zeventiende eeuw. Aan de andere kant, schuld bekennen (dat is trouwens ook wat anders dan sorry zeggen) voor misdragingen in bijvoorbeeld de Politionele Acties, of, beter nog, vaststellen hoe ongepast die waren ook al waren ze nog zo begrijpelijk, heeft wel betekenis. Het is dichtbij genoeg. In deze individuele gevallen, deze misbruikte vrouwen, vind ik een schadevergoeding op zijn plaats.

De wijk Seongsu-dong wordt het Brooklyn van Seoul genoemd. Hij lijkt voorlopig aan het toerisme ontsnapt en vooral 's avonds is de wijk razend populair bij jonge Koreanen. De straten waar ooit schoenenfabriekjes en andere kleine ondernemingen zaten zijn omgetoverd in een

aaneenschakeling van creatief ontworpen cafés en restaurants. We hadden het gevoel dat we de wijk bij daglicht moesten zien maar dat bleek een misvatting. Toen we een paar dagen later, op een zondagochtend terugkwamen, was de omgeving een stuk minder spannend.

De industrial look is hier de norm. Daerim Warehouse is een voormalige fabriek voor rijstverwerking, later was het een industriële opslag, nu een enorm café met zoveel natuurlijk licht dat binnen bomen kunnen groeien. De originele bakstenen muren zijn bewaard, deel van de Brooklyn look. Koreaans design is creatief. Koreaanse jongeren zijn superhip. In de Amazing Brewing Company, een groot brouwerijcafé, drink ik het beste bier dat ik deze reis zal tegenkomen, een lokaal bier met de naam Seoul Forest.

Over industrial look gesproken: Koreanen eten met metalen chopsticks die trouwens ook langer dan de chopsticks in China. Waarom? Google biedt uitkomst. De mythe is dat het koninklijk paleis zilveren chopsticks gebruikte met het idee dat ze verkleurden als er vergif in het eten zat. De gewone burger kon zich koning voelen met een metalen chopstick, ook al was hij niet van zilver. Nu zijn de chopsticks van stainless steel, wat inderdaad hygiënisch is en ook veiliger als je vlees optilt van een gloeiende barbecue. Het vergt enige oefening om gemakkelijk mee om te gaan.

Het grote paleis vlak bij ons appartement hadden we voor het laatst bewaard. Gyeongbokgung mag dan niet het mooiste paleis in Seoul zijn, het is wel het indrukwekkendste. Het is er druk. Voor het eerst in Korea zie ik nu ook round eyes, westerse toeristen.

Veel Koreaanse bezoeker dossen zich uit in Hanbok-kleding. Hanbok betekent letterlijk 'Koreaans', maar het verwijst naar de kleding uit de Joseon-tijd. Voor vrouwen is dat een hooggedragen rok die chima wordt genoemd en een jasje dat jeogori heet. De mannen dragen een ruim zittende broek, een baji en ook een jeogori. Soms hebben ze een hoed erbij, een *gat*, gemaakt van paardenhaar op een frame van bamboe, bijzonder luchtig en licht doorlatend. De meeste zien eruit als een hoge cylinder op een brede rand. In de Joseon-tijd mocht je overigens een zwarte *gat* alleen dragen als je juiste examens had gedaan. Het is een vervreemdend gezicht, die mensen in ouderwetse kleding, in de weer met hun mobiele telefoon. Bij Koreanen functioneert die als een extensie van hun arm, nooit meer los te laten.

Het Gyeongbokgung Palace is gebouwd in 1395 en werd tijdens een Japans invasie in de zestiende eeuw verwoest. Vanaf 1867 werd het herbouwd door keizer Goljong maar in 1911 zorgde een volgende ronde van Japanse bezetters voor een nieuwe verwoesting. De Koreaanse identiteit moest kapot, Koreanen moesten worden gebroken, historische referentiepunten aan een eigen, onafhankelijke tijd vernietigd. Om de annexatie in te peperen bouwden de Japanners het bombastische hoofdkwartier van de Gouverneur-generaal in wat resteerde van Gyeongbokgung. Wat we zien is een restauratie die sinds 1989 bezig is en die pas half voltooid is, hoewel het nu al een enorm complex is.

Complexe samenleving

We gaan uit eten met Joel, een vriend van onze zoon uit de tijd dat beiden in Beijing zaten. Joel studeert bijna af in Seoul als specialist in East Asia Studies. Over China had hij behartigenswaardige dingen te zeggen, over Koreaanse geschiedenis wist hij minder dan ik had verwacht. Hij spreekt redelijk Koreaans, heeft een Koreaanse vriendin met wie hij overigens communiceert in het Engels en soms in het Chinees, dat ze goed beheerst. Volgens Joel is het Koreaans complexer dan het lijkt omdat je bepaalde beleefdheidsuitgangen gebruikt en het bepaald niet duidelijk is wanneer je dat wel en wanneer je dat niet doet. Het klonk als het Franse vousvoyeren. Een fout is snel gemaakt.

Hij nam ons mee naar een restaurant waar ze koude gemarineerde krab serveren, all you can eat. De superbe soft shell crab wordt aangevuld met garnalen en andere vis en natuurlijk Koreaanse bijgerechten. Het was zo'n restaurant dat we nooit op eigen houtje hadden gevonden. Joels toekomst in Korea is onzeker. Denktanks betalen slecht en het schijnt dat Korea-experts in het Trump-tijdperk weinig aanzien genieten. Het stabiele genie denkt dat hij de Noord-Koreaanse leider Kim Il-sung ook zonder hulp doorheeft. Kim is slim genoeg om hem onbeschaamd lovende brieven te sturen. Om Trump te doorzien hoef je niet gestudeerd te hebben.

Tot nu toe heb ik op deze reis moeite met schrijven en als ik het doe is het weinig substantieel. Aan een lange termijn project, een roman over de jaren dertig in katholiek Nederland, heb ik nog geen seconde besteed. We zijn te veel op pad, zitten te weinig, om in alle rust te lezen en te schrijven. Na Hanoi en Seoul begin ik te verlangen naar een minder druk platteland. Ook het verbonden blijven met het internet en daardoor met het dagelijks nieuws is

een probleem. Er is geen ontkomen aan.

Ik kan daarover wel klagen maar het is dubbel. Dankzij het internet, dat ik als term maar gebruik voor alles wat draadloos binnenstroomt, hebben we geen kaarten of plattegronden meer nodig, verdwalen we niet vaak en kunnen we precies zien welke bussen ons in Seoul naar onze bestemming brengen. Weegt dat op tegen de nadelen? Moeilijk uit te maken, het is er nu eenmaal, de keuze is verdwenen.

Terwijl je op het internet allerlei informatie vindt moet je ook oppassen voor Tripadvisor en andere beoordelingssites. Ik heb gemerkt dat de slechtste besprekingen van restaurants vrijwel altijd gaan over de bediening Al of niet vermeende beledigingen of verwaarlozing, of, ook vaak, onvoldoende onderdanigheid. Het was geruststellend dat we de beste restaurants vaak op eigen kracht vonden. Daarbij hielp wel een food site over Seoul: welke gerechten moet je gegeten hebben. We konden afvinken. Fried chicken, Koreaanse BBQ, diverse soorten noodles, boekweit pannenkoeken: gewoon binnenlopen omdat het er goed uitziet of, soms frustrerende strategie, omdat er een rij mensen stond te wachten (of dat gisteren deed en wij nu vroeger gaan). En dat andere criterium, evenmin beïnvloed door het net, zitten er veel locals of alleen maar toeristen?

Met trein en bus komen we in Gwangju, een stad van 1,4 miljoen inwoners in het zuiden van Zuid-Korea. Op het eerste gezicht een nogal karakterloze stad, op het tweede gezicht een plezierige metropool met een geschiedenis van creativiteit en politieke opstand. Hier escaleerde in mei 1980 een studentenprotest dat al veel langer bezig bloedig de kop werd ingedrukt. Of beter gezegd, het escaleerde niet zozeer, maar het regime stuurde er de militairen heen om het gezag te herstellen. Minstens 600 mensen zouden door hen zijn gedood.

Ik ken deze geschiedenis ook uit de film *A Taxi Driver* uit 2017 die ik zag in ons onvolprezen Cinemasia. Het is het ware verhaal van een taxichauffeur die onbedoeld betrokken raakt bij de opstand als hij de Duitse journalist Jürgen Hinzpeter van Seoul naar Gwangju brengt. De chauffeur is verlok door het grote geld dat de journalist heeft geboden, de journalist weet dat de stad omsingeld is door militairen en dat het regime geen media toelaat. Na een aantal pogingen lukt het ze via achteraf weggetjes de stad binnen te komen.

Onderweg verwoordt de chauffeur luidkeels het gevoel in de rest van het land dat die studenten luie donders zijn die niet naar school willen. Aan de hand van hun ervaringen, zowel die van de chauffeur als van de journalist, laat de film zien wat er in de stad gebeurt, inclusief de ziekenhuizen vol gewonden en gymzalen vol lijken. De taxichauffeur is geschokt en geraakt door de vastberadenheid en het idealisme van de studenten. De journalist slaagt er later in zijn opnames wereldwijd te verspreiden waardoor wat voor het Koreaanse regime een gelimiteerd probleem was uitloopt op een publicitair probleem. Hinzpeter wordt in het May 18 Cemetery geëerd met een Memorial Garden, waar in 2018 ook de as van Kim Sa-bok, de taxichauffeur, is begraven.

Zoals bij veel Koreaanse films was geweld een hoofdbestanddeel. Een andere film die ik bij Cinemasia zag ging over de tweede opstand in 1987 die meer succes had en uiteindelijk leidde tot de wisseling van de wacht, als dictator Chun Doo Hwan aftreedt en democratisch een aangewezen opvolger wordt gekozen. *When the day comes* begint met de marteldood van een 21-jarige student, Park Jong Chul. Op het internet vind ik het artikel in *The New York Times*, van 31 januari 1987, dat vaststelt dat de dood van Park de sterk verdeelde Koreanen verenigt en Chun in het defensief heeft gedrongen. De film laat zien hoe moeilijk het is een repressief regime, ingesteld op liegen en verbergen, en niet gewend aan uitdagingen, te hervormen.

Voordat je je moeder verliest, vergeet je haar

Over de studentenopstand in de naweeën ervan lees ik *Human Acts*, een boek van de Zuid-Koreaanse schrijfster Han Kang die in het westen bekendheid kreeg met *The Vegetarian*. Dit laatste boek heeft als hoofdpersoon een vrouw die op een dag na een reeks dromen vol geweld stopt met het eten van vlees. Het boek gaat over verlangen, schaamte en empathie, of gebrek daaraan als mensen afwijken van de norm. Het gaat ook over geweld, natuurlijk, het is Korea. Het gaat bovenal over de vrouw in de Koreaanse samenleving, die niet geacht wordt een eigen leven te hebben, zelfs geen eigen zielenleven. Het gaat op vele niveaus over menselijke impulsen en reacties. In 2016 won het boek de Man Booker International Prize als 'onvergetelijk krachtig en origineel'. Dat vond ik ook.

Ook over vrouwen ging *Please Look After Mom* van Shin Kyung-sook. De 69-jaar oude grootmoeder Park So-Nyo die met haar man op het platteland woont, wordt onderweg naar haar kinderen in Seoul op een van de metro-

stations gescheiden van haar man. De familie onderneemt een wanhopige zoektocht. Al doende komen alle geheimen aan de orde die iedereen altijd had weggestopt, de opofferingen van de moeder, haar cruciale maar ondergewaarde rol. Het boek geeft een mooi beeld van de rol van vrouwen (moeders) in het moderne Korea, niet enkel door de verdwenen grandma maar ook via de dochter, een schrijfster, die meer dan evenredige verantwoordelijkheid krijgt opgedrongen. Ze heeft haar eigen vrijheid moeten bevechten, haar broers kregen die in de schoot geworpen.

De schrijfster, kwam zelf als 16-jarige boerendochter in Seoul aan. In een mooi interview in *The Guardian* vertelt Shin over haar broers en hoe ze allemaal het platteland verlieten. 'Dat is het leven van moderne Koreanen', zegt ze. 'De voorgaande generatie offerde zich op zodat wij konden groeien. Maar het is de menselijke aard om de waarde van iets niet te onderkennen tot je het verliest. Voordat je je moeder verliest, vergeet je haar'. Je neigt ernaar dit als een metafoor voor heel Korea op te vatten, een land vol jonge mensen die vooral met zichzelf bezig zijn en vergeten waar ze vandaan komen en wie hun vooruitgang mogelijk heeft gemaakt. Vrijheid heeft een prijs. Koreanen weten dat als geen ander. Ze zijn overlevers en dat brengt een schuldgevoel mee dat ze in het dagelijks leven liefst wegschuiven.

Maar dit verhaal heeft bredere draagkracht: we hebben het hier over een breed menselijke boodschap. Mijn moeder overleed inmiddels meer dan twee jaar geleden en hoewel ik haar zeker niet had vergeten en we elkaar vaak zagen, drong de immense omvang van het drama van haar eigen leven als jonge weduwe met vijf kinderen van wie ik de oudste was - toen elf jaar - pas tot me door toen ik aan de rand van haar graf stond. Of doordringen is niet het juiste woord. Ik was me er altijd van bewust. Maar daar bij dat graf waarop altijd haar naam had gestaan, sinds 1965, realiseerde ik me dat ze eindelijk, na vijftig jaar eenzaamheid, verenigd was met de liefde van haar leven. Haar kinderen waren haar taak en haar succes, maar het leven was een opoffering. Het was de eerste keer in haar lange wegglijden uit het leven dat ik tranen voelde.

Toen ik mijn aantekeningen las en schreef over dit deel van de reis, terug in Amsterdam, moest ik denken dat dit toch een wat verwrongen beeld geeft van mijn moeder. Ze had medicijnen gestudeerd en, waar veel studiegenoten ergens halverwege trouwden en de studie de studie lieten, had zij de hele weg afgelegd. Ze begon meteen na de oorlog. Toen ze mijn vader tegenkwam, die meer haast had om te trouwen - de oorlogsgeneratie was

toch al gauw een jaar of vijf, zes kwijt - , vertelde ze hem dat ze eerst wilde afstuderen en dat hij maar moest wachten. Het had ook voor hem zijn goede kanten, in die jaren werkte hij aan zijn proefschrift.

Mijn moeder werkte altijd, eerst in het consultatiebureau. In die jaren waren dat bussen die een keer in de week in de wijk kwamen om aanstaande moeders en moeders met kleine kinderen te helpen. De tijdsgeest was niet vriendelijk voor alleenstaande vrouwen. Toen mijn vader in 1965 overleed was ze in een klap haar sociale status in Eindhoven kwijt. Oude vrienden bleven natuurlijk maar het aanzien dat zelfs een hoog opgeleide en werkende vrouw genoot, was vooral een afgeleide van de positie van haar echtgenoot. Ze slaagde erin om zichzelf een positie te verwerven waarin ze als registratiearts de eerste databanken over kanker opzette. Apetrots was ze op de Muntendam-medaille die ze kreeg voor haar werk. Een vriendin die dit verhaal hoorde noemde haar een feminist. Ik denk dat ze zichzelf zo niet zag. Voor haar waren veel dingen al normaal die feministen nog moesten bevechten.

Maar ik ben wel erg ver afgedwaald. Ik had het over *Human Acts* en dat boek gaat over Gwangju. Voor Han Kang, net als voor Shin Kyung-sook, is niet de Koreaanse oorlog maar de valse belofte van 1980 de waterscheiding in haar leven. Op 26 oktober 1979 werd de dictator Park Chung-hee vermoord door het hoofd van zijn eigen inlichtingendienst. Begin mei 1980 breidde de legerleider, generaal Chun Doo-hwan, de beperkte noodtoestand uit tot het hele land.

Veiligheidstroepen werden uitgestuurd om elk protest in de kiem te smoren, politieke activiteiten werden verboden en de media gemuilkorfd. Universiteiten werden gesloten. In Gwangju kwamen de studenten in opstand met demonstraties en het uitroepen van democratie en volksbestuur. Het leger omsingelde de stad, sneed alle verbindingslijnen door en trok met helicopters en tanks de stad in. Drie maanden later pleegde Chun een staatsgreep en nam de macht over in Korea. Hij bleef zeven jaar aan de macht tot pro-democratie demonstraties die tot een tweede golf van opstanden leidden hem dwongen verkiezingen uit te schrijven. De opstand in Gwangju bleef lang onder de radar buiten de stad en zeker buiten Korea. Het westen had braaf het verhaal geslikt dat de opstand was veroorzaakt door Noord-Koreaanse agenten, geholpen door lokale communisten, ook al was daarvoor geen enkel bewijs.

Han Kang besloot *Human Acts* te schrijven in 2013 toen Park Geun-hye, de dochter van dictator Park Chung-hee, tot president werd gekozen. Dat was inderdaad een verrassende draai in de Koreaanse democratisering. Het onderstreepte de polarisatie in de samenleving. *Human Acts* gaat over herinnering, onderdrukte herinnering en de gevolgen van trauma als ineens de sluiers van de geschiedenis worden weggetrokken. De vertaalster legt uit dat ze veel vrijheid heeft genomen, omdat wat Han Kang probeerde over te brengen zich niet liet vangen in een letterlijke vertaling. Lichamen, lijken, zijn belangrijk, en geweld kan ook tegen dode lichamen gebruikt worden. In het Koreaans kun je daar subtieler mee werken dan in het Engels. De manier waarop in geïsoleerd Gwangju met de lichamen werd omgegaan was deel van het geweld. Het is een aangrijpend boek. Het biedt een intieme blik in de emoties van iemand die opgroeide in Gwangju. En impliciet gaat het over verdeeldheid, zelfs binnen dat land dat heeft afgerekend met die dictatuur maar allesbehalve verenigd is. De demonstraties die we in Seoul zagen hadden een onaangename ondertoon.

Gwangju herinnert zich maar kijkt ook vooruit. Gelukkig maar. De stad heeft iedere twee jaar een kunstbiënnale in de even jaren, in de oneven jaren is het een Design Biënnale. We vallen met onze neus in de boter en nemen een taxi naar de Biennale Exhibition Hall met een design tentoonstelling als onderdeel van de activiteiten onder het motto *Minds Rising, Spirits Tuning*. Het was de moeite waard, met zoals altijd bij contemporaine kunst, sommige dingen geweldig, andere juist niet. In de eerste categorie een lichtshow in de enorme, donkere hal met dalende lampionnen, en een klassiek Koreaans huis van doorzichtig zijde aan het plafond hangend.

De laatste ochtend bezoeken we het museum van de studentenopstand, dat eerder gesloten was. Officieel heet het de 5-18 Archives en lijkt een *sideshow* maar het biedt een diep inzicht in wat er gebeurde. Het is aangrijpend zoals een bezoek aan Buchenwald aangrijpend is. Zoals het lezen van *Human Acts* benauwend is. De jongeren in het museum, vermoedelijk op schoolbezoek, zijn voldoende onder de indruk om hun telefoon even te negeren.

Gisteren bij het monument voor de opstand was me al door het hoofd geschoten dat de onderdrukking van de democratisch beweging in Zuid-Korea plaatsvond terwijl het westen zich opwond over Solidariteit in Polen. Het is niet dat de westerse leiders niet wisten wat er gebeurde ook al probeerde het regime informatie te blokkeren. In de archieven zag ik telexen

over de opstand, de Amerikaanse ambassade was in de alarmfase. Niet over de doden natuurlijk, maar wel over de commies die achter de opstand zouden zitten. De doden hier waren niet enkel slachtoffers van een brute burgeroorlog, maar ook van een oogkleppen verschaffende Koude Oorlog. De geest van Kissinger bleef waaien.

Seksistische samenleving

Dit is een diep conservatieve samenleving, in elk geval over de rol van gewone burgers. Joel hintte daar al op toen ik hem vroeg hoe dat ging met zijn aanstaande schoonfamilie; ik had *The Vegetarian* in het achterhoofd, vrees ik. Je mag hier niet van de traditionele normen afwijken, op straffe van uitsluiting. Zoals veel clichés lijkt het meer waar dan onwaar. De zorg voor familie, de verantwoordelijkheid, zeker die van een oudste dochter, komt me bekend voor. Het is niet zozeer Koreaans maar Aziatisch, in elk geval zag bij de familie van mijn vrouw hetzelfde gebeuren. Ouders zijn je verantwoordelijkheid en het is lastig je te onttrekken aan de druk van verwachtingen en guilt trips die je worden opgedrongen.

Zuid-Korea is een van de meest seksistische samenlevingen ter wereld. Vrouwen verdienen tweederde van wat mannen verdienen. Ze nemen minder deel aan de arbeidsmarkt dan in andere landen. Ze verrichten het grootste deel van het onbetaalde werk thuis. In 2018 zou 40 procent van alle jonge vrouwen in Seoul huiselijk geweld hebben ervaren. Een ander onderzoek had het over 70 procent die op het werk seksueel was lastiggevallen.

Misschien verklaart dat een van de vreemdste fenomenen die ik zag in Zuid-Korea: de manier waarop jonge vrouwen voortdurend met hun uiterlijk bezig zijn. Ze zitten aan hun haar te priegelen, kijken in een spiegelend raam of gebruiken hun telefoon als spiegel om zichzelf te checken. Eindeloos getut. Ik zag een stelletje waarvan de jongen de telefoon ophield voor zijn vriendin terwijl ze met haar uiterlijk zat te priegelen. Ze zijn onwaarschijnlijk bleek. Later lees ik dat tot wel zestig procent van de Koreaanse vrouwen tussen de 19 en 29 een of andere vorm van een cosmetische procedure, tot en met serieuze plastische chirurgie, hebben ondergaan om hun uiterlijk te veranderen.

Er zijn standaarden van schoonheid waaraan Koreaanse meisjes willen voldoen. *If I Had Your Face* van Frances Cha gaat daarover. De vrouwen in Aziatische oogleden worden weggewerkt, althans dat is de bedoeling.

Kaaklijnen worden veranderd. Een van de hoofdpersonen in het boek werkt in een 'room salon', een exclusieve bar waar zakenlui heengaan om te drinken in het gezelschap van mooie Koreaanse meisjes - klassiek mooi. De aard van hun gezelschapsactiviteiten varieert en gaat zover als prostitutie. Hoe mooier, hoe meer geld je verdient. Zo gezien is die cosmetische ingreep een investering. Ik weet het niet maar misschien hangt een andere Koreaanse eigenaardigheid hier misschien mee samen: de voorkeur voor boy-bands, popgroepen van vier of vijf mooie jongens, samen te vatten onder de noemer K-pop.

Maar ook zonder die specifieke situatie lijkt de noodzaak om in te passen, erbij te horen, te voldoen aan de standaarden, een pijnlijke eis die modern Korea aan zijn burgers stelt en niet alleen aan vrouwen. De link met het relatief hoge aantal zelfmoorden is snel gelegd. In mei 2020 pleegde Hana Kimura, een Japanse vrouwelijke worstelaar, zelfmoord. In een reality serie die *Terrace House* heette speelde ze een jonge, naïeve vrouw. Ze kreeg een stortvloed aan negatief commentaar toen ze in conflict raakte met een mannelijke bewoners van het huis. De man beschadigde een van haar worstelkostuums toen hij het waste en kreeg van Kimura een klap in zijn gezicht. Een stortvloed aan kritiek barstte los. Social media raadden haar aan zelfmoord te plegen. Dat deed ze, 22 jaar oud. Niet lang daarvoor, in december 2019, had ook Cha In-ha, een populaire zanger, zelfmoord gepleegd. Een andere populaire K-pop zangeres, Koo Hara, ging hem voor. Idem voor Choi Jin-ri, voormalig lid van een meisjesgroep. Het aantal gevallen kan moeiteloos worden uitgebreid. Steeds speelde cyberbullying een rol. Een andere reden voor emotionele stress is dat gezinnen hoge schulden aangaan om de studie van kinderen te bekostigen. De druk is enorm. Ook Japan kent dit fenomeen en een hoog aantal zelfmoorden.

In een interview over haar boek dat ik een paar maanden later lees, zegt Frances Cha dat het succes van Zuid-Korea in het indammen van het coronavirus te danken is aan die cultuur en mentaliteit. Volgens haar heeft het te maken met het hergroeperen, gezamenlijk optreden in de permanente zorg dat de oorlog met Noord-Korea ieder moment kan losbarsten. Cha werkte voor CNN en produceerde onder meer *How to be a Seoul local: 10 tips on faking it*. Ik denk niet dat ik iemand voor de gek gehouden heb, maar nuttig waren dez tips. Veel van het eten is gemeenschappelijk. Je gebruikt dezelfde kookpot, deelt de tientallen bakjes die met de bibimbap komen. Er wordt stevig gedronken, flessen soju zonder einde.

In centraal Korea, een uur of zo van Gwangju, hebben we een traditioneel Koreaans huis gehuurd. We krijgen er een supergastheer bij, Joh, die erop staat ons rond te rijden. Het is plezierig tot het niet meer plezierig is, als je het gevoel krijgt dat het eerder een soort verplichting is om de status van supergastheer op te houden dan een gebaar van zijn kant. De brave man slooft zich uit, net iets te veel.

Het platteland is een verademing na Hanoi, Seoul en Gwangju. We hebben gekozen voor een hanok nadat we een film zagen - ja, weer een film - die zich er grotendeels afspeelde, *Little Forest*. De film vertelt het verhaal van een studente die zakt voor haar examen en dan terugkeert naar het dorp waar ze opgroeide. Met twee vrienden uit dat verre verleden gaat de hoofdpersoon wonen in een traditionele hanok en haar dagelijks leven is een lofzang op het landelijk leven. Een onbeschaamde feel good film die, ja, precies, je een goed gevoel gaf. Het sprak ons zo aan dat we op zoek gingen naar een hanok. Voor een week of zo, want er zijn grenzen aan onze liefde voor het platteland.

De hanok die we hebben gevonden is tamelijk luxe. Hij heeft drie kamers die over hele breedte van het huis naast elkaar liggen. Het oogt traditioneel, maar deze hanok is pas een jaar of vijftien geleden gebouwd, zij het naar klassiek voorbeeld. Het standaardontwerp is perfect voor het extreme weer in Zuid-Korea, met zijn hete zomers en koude winters. Zet alles tegen elkaar open en je heb een bries door het huis, het overhangende dak houdt de zon uit de kamers.

's Winters kun je de hanok centraal verwarmen met een *ondol*, een vloerverwarming die je voedt vanuit een soort oven in de derde kamer (bij ons de badkamer). De warme lucht wordt onder vloer van de middenkamer, waar je 's avonds de futon neerlegt, verwarmd. Om oververhitting te voorkomen moet je onder de houten vloer stenen platen aanbrenge, of beter gezegd, je moet de hete lucht kanalen overdekken met een soort flagstones. Onze superhost heeft het vuurtje flink opgestookt, maar in oktober valt het met de koude nogal mee. We zwemmen zowat onder de lakens uit. In het algemeen houden Koreanen van warme huizen. De winters kunnen hier bar zijn, dat is waar, maar misschien is het ook iets darwinistisch, gevolg van eeuwen afzien.

Op een minuut of tien fietsen ligt ons dorp, Samjinae. Het claimt een van de geboorteplaatsen te zijn van Aziatische *slow city* beweging, nogal een claim voor dorp met 4100 inwoners. Ook de slow cooking waar ze hier trots

op zijn zet me op een verkeerd been. Een paar jaar geleden waren we in Bra, in de Italiaanse Piedmont, waar ze claimen Slow Food te hebben uitgevonden. Hun claim lijkt me sterker.

Het dorp heeft een markt en een supermarkt, maar ook een mooi oud gedeelte. Daar geven de smalle onbestrate voetpaden langs oude huizen een gevoel van traagheid, van stilstaande tijd. Slow genoeg. Ons idee dat als je ergens een week of twee weken verblijft je wel een idee krijgt van het dagelijks leven blijkt in de praktijk rijkelijk naïef. Ik had ook beter moeten weten. Pas na jaren in de VS kreeg ik een beeld van wat Amerikanen tot Amerikanen maakt en het kreeg pas echt vorm toen ik er met een Amerikaanse trouwde. Omgekeerd heeft mijn vrouw er jaren over gedaan om Nederland te doorgronden.

Waar we het idee vandaan halen dat we dit soort processen in een paar weken kunnen condenseren, weet ik niet. We hebben minder contact met de lokale bewoners dan we zouden willen, en door met z'n tweeën te reizen hebben we dat extra moeilijk gemaakt. Toen ik als student nog alleen rondstruinde, eerst in Griekenland en Turkije, en later in de VS, kwam ik gemakkelijker tot contacten dan nu. Veel vriendschappen dateren van die jaren, van die reizen. Daaraan denkend wordt ik ook geconfronteerd met mijn leeftijd. Ik heb moeite om mezelf als een 65-jarige te zien en ik kan mijn omgeving misleiden omdat ik nauwelijks grijze haren heb, maar ik merk concentratieverlies, pijntjes, gebrek aan uithoudingsvermogen, slecht slapen en soms algehele lamlendigheid. Deze reis is een natuurlijke overgang, dat wil zeggen, een goed punt om na te denken over wat ik verder wil. Ik ben altijd freelancer geweest, ik hoef niet met pensioen of op te houden met wat ik doe.

Dat wil ik ook niet doen maar er gaan wel dingen veranderen. Ik heb geen zin meer om voortdurend de Amerika-expert uithangen. Die activiteit was al teruggelopen. Ik doe niet veel radio meer, heb om de een of andere reden nooit veel televisie gedaan. Mijn contact met *de Groene*, waar ik in het verleden regelmatig publiceerde, is stilgevallen. De belangrijkste reden is dat een van de redacteuren nu in de VS woont en van daaruit schrijft; er is geen urgentie voor een specialist die in Amsterdam zit. Begrijpelijk maar het blijft pijnlijk als stukken zonder veel argumentatie worden afgewezen. Vergeleken met pak weg veertig jaar geleden is het voor een freelancer stukken moeilijker om een stuk van enige omvang gepubliceerd te krijgen. *De Groene* is het enige opinieweekblad dat resteert, de tijdschriften bij de dagbladen zijn

advertentiefuiken voor mode en reizen. Het dwingt me na te denken over wat ik wil. Meer essays over min of meer tijdloze onderwerpen, maar ja, waar stuur je ze heen? Het lijstje dat ik maak is beangstigend kort.

Alles heeft een referentiepunt

Het Koreaanse platteland is als alle platteland: schuren, tractors, geluiden, geuren. Details zijn natuurlijk anders, maar het doet me eerlijk gezegd meer denken aan Oostenrijk dan aan Cambodja of Vietnam. Misschien komt dat door de bergen die achter ons liggen. We weten dat het een nationaal park is. We kijken ernaar maar gaan er niet naar toe. Ik moet ook denken aan het Shenandoah National Park in Virginia, dat heeft ook van die relatief lage oude bergruggen. Vreemd is dat, alles wat ik tegenwoordig zie heeft een referentiepunt. Het is wat Douwe Draaisma zegt in zijn boek over herinneren: op een gegeven moment heb je in je leven zoveel indrukken opgedaan dat alles wel ergens aan herinnert. Je staat in Angkor Wat en denkt aan de Borobudur en de Akropolis. Ik ben er nog niet over uit of dat je opname van nieuwe ervaringen beperkt. Ik denk het niet, maar ik merk dat je minder vaak verrast bent. Het betekent dat je eerste ervaringen ongelooflijk belangrijk zijn.

Ik lees *De zijderoute*, het veelgeprezen boek van Peter Frankopan. De eerste vier hoofdstukken vond ik spannend, vooral omdat hij liet zien hoe geloof steeds meer een rol ging spelen - verspreid via de handelsroutes - en uiteindelijk het Romeinse rijk onderuit haalde. Ook mooi om weer eens te zien dat de wereld zich ontwikkelde vanuit het oosten. Maar met de Islam vanaf 700 wordt het wel erg veel geloof - al is het verhaal van islamveroveringen, de rijkdom en de academische revolutie daar weer wel interessant. Voor mij is het redelijk bekend terrein, zeker na de vroege middeleeuwen. Na pak weg 1600 verliest het boek zijn spanning. Ik ben onder de indruk en realiseer me tegelijk dat deze geschiedenis-met-zevenmijlslarzen zijn beperkingen heeft. Wel knap dat je dit soort boeken kunt schrijven.

Onze superhost neemt ons mee naar Damyang, een bekende toeristenstad op wat anders een uur fietsen geweest zou zijn. Eerst stoppen we aan bij de prachtige tuin van een filosoof, een omgeving waarin inderdaad de geest rust vindt. Met enige tegenzin zet onze host ons af bij een tentoonstelling over Koreaanse dichtkunst die we onderweg zien. Hij heeft in zoverre gelijk dat de mooie handschriften en de Koreaanse bijschriften ons buitenstaanders laten blijven. Een tempel in de bergen waar hij vervolgens heenrijdt, is meer de moeite waard.

Voor een typische Gwangju lunch sleept superhost ons mee terug naar Gwangju van aan tafel bereide pannenkoekjes van biefstuk. Het is een lekkere maar dure versnapering en hoewel superhost zegt te willen betalen, neem ik het voor mijn rekening. Hij belooft vanavond het diner te betalen. Dat zeggen we later af wegens vermoeidheid, zowel fysiek als van superhost. Tussendoor gaan we met hem terug naar Damyang, naar het beroemde bamboebos daar. Een toeristische trekpleister, mooi als zodanig maar minder indrukwekkend aan het bamboebos dat we vijf jaar geleden in Japan, nabij Kyoto zagen. Superhost doet een dutje terwijl hij op ons wacht.

Superhost staat erop ons naar het restaurant te brengen waar we onze 32ste trouwdag willen vieren. We moeten hem bellen om ons te laten ophalen. Het begint wat ongemakkelijk te voelen. Airbnb heeft dit systeem van superhosts, ik neem aan de verhuurders die de hoogste ratings krijgen. Mijn vrouw gebruikt het als selectiemiddel om de betere plekken te vinden, maar ik begin mijn twijfels te krijgen. Superhost voegt te veel toe aan gewoon een huisje huren, een opdringerig gevoel oproepend. Als je altijd tien haalt dan kun je je niet permitteren om eens een keer een acht of een negen te halen.

In de serene omgeving van dat huis van de filosoof, een antiek huis in de omgeving, had ik een rare ervaring. De bomen stonden in herfststooi, beter gezegd en ook visueel beter weergegeven, er was een boom die fantastisch mooi donkerrood was, als een niet al te oude Bordeaux-wijn. De boom stond vrijwel naast het huisje waar de filosoof zijn gedichten schreef, want dat is wat filosofen hier doen. Het was een plaatje, het huisje in Koreaanse stijl met de boom op de achtergrond. Ik framede het beeld al in gedachten, in die richting lopend.

Ik zag echter een man in een rolstoel die met gehandschoende handen machteloos probeerde zich achteruit te duwen op een omhoog hellend pad, zonder succes. Niemand leek zich wat van hem aan te trekken, ze liepen stoïcijns aan hem voorbij. Ik bood aan om hem te duwen en hij aanvaardde het dankbaar. Ik draaide de stoel om en duwde hem omhoog tot waar het pad afvlakte, niet ver van de rode boom. Thank you, riep hij toen ik hem losliet.

Het rare was dat superhost, nota bene een emergency arts, geen poot uitstak. Dat gebeurde evenmin een kwartiertje later toen een oudere man van een net gearriveerde groep Koreaanse toeristen struikelde op een stenen trapje naar de terrassen rondom het huis. Automatisch hielp ik de man die op

zijn knieën was gevallen, hees hem onder zijn armen. Hij was niet zwaar en een ander duwde hem van onder. Hij bedankte niet. Superhost stond erbij en deed niets. Het doet me afvragen of Koreanen hard zijn, of in elk geval weinig behulpzaam voor mensen om hen heen. Dat was niet mijn ervaring als buitenlander. Ze waren vriendelijk en behulpzaam. Misschien niet tegen elkaar.

In het dorp eten we de volgende dag slow hanjeongsik, rijst met tientallen variaties op van alles dat in het wild is geogst. Ik mocht de vrouw wel die de keuken runde. Ze was open, luidruchtig en slim, althans ze wist Engelse termen en context en met steunwoorden gemakkelijk te plaatsen. Heel anders dan met superhost. Met hem was ik na een minuut of tien teruggeslagen op eenvoudig Engels, in elk geval zo geformuleerd dat er geen misverstand kon bestaan over de vraag of de opmerking. Hij doet zijn best, maar vaak in verwarring omdat Karen moeilijk geformuleerde volzinnen naar zijn hoofd blijft slingeren. Ik vraag superhost of hij gelovig is, zoals een buitengewoon hoog percentage van de Koreanen. 'Ik geloof alleen in mezelf', zegt hij. De Jaguar waarmee hij ons naar het station brengt, bewijst het.

Museum zonder muren

In onze volgende bestemming, Gyeongju, hebben we voor het eerst deze reis een slechte ervaring met de behuizing. We hebben een appartement, een grote kamer met keuken, en een tussenverdieping als slaapkamer, in een parkje van appartementen. Het oogde op het scherm beter dan in werkelijkheid, doet ons denken aan die ouderwetse Amerikaanse motelparken. Het ziet er oud uit, en licht onderkomen, en het helpt niet dat het halletje stinkt naar kattenpis. Het slaat Karen uit het veld, trots als ze is op het vinden van mooie plekken tot nu toe.

Het parkje ligt ook tamelijk ver buiten de stad, naast Gyeongju World Amusement Park, een soort Disney-kermispark. Vlak bij ligt ook Gyeongju World Culture Expo, ook een themapark dat we ons voorbij laten gaan. Na een eerste moeizame speurtocht vinden we al snel de busroutes, het blijft Korea en het is prima georganiseerd. Busmanagement is de manier om van deze plek een succes te maken, zeker nu sommige van onze bestemmingen toch buiten de stad liggen.

Gyeongju heeft als bijnaam 'museum zonder muren'. Het klinkt alsof het komt uit het pr-handboek citymarketing, maar het is waar. De stad is het

meest bekend om zijn grafheuvels, *tumuli*, een groot aantal met gras begroeide heuvels van verschillende hoogte. Ze dateren uit de Silla-dynastie, alweer zo'n deel van de Koreaanse geschiedenis waar je nooit van gehoord hebt.

De mooiste heuvels, 23 maar liefst, liggen in een ommuurd park, Tumuli-Gongwon. Een van de bekendste heuvels, Cheonmachong, oftewel de hemelse paard grafheuvel, is dertien meter hoog en 47 meter in diameter, gebouwd rond het einde van de vijfde eeuw. Buiten het park liggen er nog een aantal, waaronder de hoogste van 22 meter, Bonghwangdae, met een omtrek van 250 meter. Het is landschapsarchitectuur zoals ik die in Artisella, in Noordoost-Italië, heb gezien. Het groen van de grasmat op de heuvels verandert in de loop van het jaar van kleur, met de seizoenen. We profiteren van de herfst.

Officieel mag je de heuvels niet beklimmen, er staat een flinke boete op. De Koreanen zijn gezagsgetrouw en blijven beneden, maar ze struinen wel door weides rondom de heuvels, de bordjes dat dat niet mag negerend. Veel mensen wachten op de zonsondergang, om de heuvels tegen een ondergaande zon te zien. Maar het is eind oktober en het koelt al flink af, dus we laten dat aan ons voorbijgaan. Het echte wonder is dat die heuvels er nog zijn, dat ze niet platgewalst zijn in de drang naar modernisering. Ik kan niet helemaal een idee krijgen hoeveel er gestolen is in al die eeuwen, maar het kan haast niet anders zijn in Mycene of Egypte waar grafroof heel normaal was.

Gyeongju is tegelijk ook een plezierige moderne stad met een oudere wijk vol restaurants. We volgen ons eigen instinct, we weten inmiddels dat de aanraders uit de Lonely Planet gids vaak volwaardige tourist traps zijn. Restaurants waar alleen maar buitenlanders komen. Het is de vloek van het internationale toerisme en het internet: alles is bekend en iedereen weet het. We ervaren steeds dat er veel te ontdekken valt als je de aanraders negeert, al zijn sommige adviezen de moeite waard. Het is een beetje de ervaring die we hadden met een leuk restaurant in Frankrijk met twee mes-en-vorkjes. Het kreeg een ster voor zijn eten en was opeens zo druk dat de beheerders het niet bij konden benen. Het werd een teleurstelling.

Een onverwachte verrassing is Hwangnyong-sa History and Culture Museum. Het staat op de plek waar nu enkel wat fundamenten resteren van een enorme tempel die hier stond in de zesde eeuw, helemaal van hout en

zonder gebruik van ijzeren nagels. Eens was het de grootste boeddhistische tempel van het land, negen verdiepingen, 80 meter hoog. Tempel en toren werden in 1238 door de Mongolen platgebrand. Interessant hoe ze er in het geweldige museum in zijn geslaagd om van iets dat er niet is, waarvan geen beelden bestaan, een zo fascinerend museum te maken. Er is een schaal-10 model van de Pagoda. Er zijn maquettes van vier mogelijke bouwwijzen van de tempel, gemaakt door architecten en studenten van de Koreaanse universiteiten. Een van de leuke aspecten van dit soort geschiedenis is dat men weet dat de toren bestond maar dat er afgezien van de fundamenten niets is dat vertelt hoe hij eruit zag.

Op loopafstand van de verwoeste toren vinden we weer zo'n prachtig nationaal museum, volgens Lonely Planet het beste historische museum van Korea. Kan goed, in elk geval geeft het de mogelijkheid om een beeld te krijgen van deze oude stad in al zijn voormalige glorie. Mooi spul, gouden kronen, vooral een gouden kroon uit de vijfde eeuw, en sieraden van de tijd tussen 400 en 580. Daarna wordt boeddhisme de staatsgodsdienst. Een heel gebouw is gewijd aan wat is opgedoken uit de Anapji Pond, de grote vijver bij het Donggung Paleis.

De echte erfenis van het boeddhisme zien we in Bulguk-sa, een historische tempel die op de Unesco World Heritage lijst staat (ik moet daar eens induiken, we komen veel plaatsen tegen die op deze lijst staan, allemaal mooi). De tempel dateert uit de Silla-periode maar zoals zoveel werd hij door de Japanners verwoest, in dit geval in 1593. Daarna werd hij herbouwd. Het is een enorm complex, razend populair bij Koreanen merken we op deze zaterdag. In de bergen boven Bulguk-sa ligt een grottempel, Seokguram, ook al op de Unesco lijst. Je neemt de bus naar boven, loopt naar de grot waar een Boeddha beeld wacht. Helaas, ze staat achter glas en de gebeeldhouwde Godin van Genade staat in een alkoof en is alleen op foto's te zien. Daar komen we niet voor, maar de echte reden om hierheen te gaan is het uitzicht over de bergen, en de plezierige wandeling omlaag naar Bulguk-sa.

Onze laatste stop in Korea is Busan, een stad van meer dan drie miljoen inwoners. Het is een bekende naam uit de Koreaanse oorlog: dit is de provincie helemaal in het zuidwesten tot waar de Zuid-Koreaanse troepen in 1950 werden teruggedrongen. De Pusan Perimeter was de *last stand* in een veldslag in augustus en september 1950. Omdat het een grote havenplaats is, konden de VN-troepen, vooral Amerikanen, 's nachts materieel aanleveren. Na zes weken verliep het offensief van de Noord-Koreanen,

waarna generaal MacArthur in Inchon zijn beroemde tegenaanval kon opzetten. Inchon was een plaats halverwege het schiereiland, helemaal aan de andere kant, ter hoogte van Seoul, waar de Amerikanen in september 1950 aan land wisten te komen, op een plek waar ze konden verrassen: een plaats waar het verschil tussen eb en vloed tien meter was, niemand dacht dat ze daarmee overweg zouden kunnen.

We blijven maar één nacht in Busan, achteraf misschien wat te kort. We hebben tijd om naar Gamcheon Culture Village te gaan, een voormalige achterstandswijk die in 2009 door kunststudenten werd opgeschilderd en aangekleed met spannende details. Nu ligt het als een mediterraan dorp met veelkleurige huisjes, cafés en galerieën aan de kust. Leuk. Ons eerste plan was geweest om van hier met een veerboot naar Japan te gaan maar dat bleek gecompliceerd en uiteindelijk vlogen we gewoon naar Tokio.

Terugkijkend besluit ik dat Zuid-Korea een fascinerend land is, ergens tussenin hangend. Het land is niet af. Het ondergaat een heftige sociale en economische verandering die nog lang niet is uitgekristalliseerd. Deels is het een Aziatische botsing tussen individualiteit en sociale verplichting. Ik ken het van mijn Chinese familie, je ziet het ook in Japan. Wat te denken van Korea? De mensen zijn behulpzaam en vriendelijk, maar veel afstandelijker dan de Vietnamezen die je altijd aankijken en altijd lachen. Koreanen zijn gereserveerder. Het is een land waar ik nog wel eens naar terugwil.

Japan, deel 1:

noorden en Nagasenko trail

Zodra we in Tokio rondlopen realiseren we ons dat we een fout gemaakt hebben door hier maar één nacht te blijven. Dat besloten we omdat vijf jaar geleden een week in Tokio hebben gezeten en we nu andere stukken van Japan wilden zien. Maar meteen merk je dat Tokio qua energie iets van New York toen het nog een leuke stad was. De winkelstraat in de wij Ginza geeft dat gevoel, een soort 5th Avenue maar dan plezieriger. Ik gebruik de gelegenheid om bij Uniqlo kleren te kopen die beter passen bij de invallende winter. Goedkoop met bijbehorende kwaliteit, maar precies wat ik nu nodig had. In een gigantisch electronica emporium regelen we simkaarten voor twee maanden. Het is even spannend maar hij werkt zelfs op mijn antieke apparaat.

Het is weer even wennen aan de Japanse automatisering. In het ramen-restaurant onder de bogen van de spoorweg moeten we bij het binnenkomen met de automaat alles bestellen en dan het orderbriefje meenemen naar de eetbar. Oh ja, zo ging dat. Best wel slim, je hoeft geen orders op te nemen. Maakt niet uit, het is de beste ramen die we in jaren gegeten hebben. De hardheid van de noedels kun je bestellen, het soort van soep. Wil je een refill van noedels dan roep je 'Kaedama'.

Japan is het enige land op onze reis waar we al eens geweest zijn. Vijf jaar geleden hebben we ter gelegenheid van mijn zestigste verjaardag een reis van bijna vier weken gemaakt. Tokio, Kyoto, het kunsteiland Naoshima, warme bronnen in de bergen boven Nagasaki, Nagasaki zelf en Fukuoka smaakten naar meer. Gingen we toen naar het zuiden, dit keer gaan we noordwaarts met de onvolprezen Shinkansen, de supersnelle treinen. Opnieuw verbazen we ons over het verschil met de VS. Dat gevoel kreeg je ook in China: hoe bestaat het dat het rijkste en economisch meest succesvolle land van de wereld geen enkele trein heeft die enige snelheid bereikt. En ook comfort associeer je niet met Amerikaans openbaar vervoer.

De tussenstop in Morioka, een onopvallende middelgrote provinciestad omringd door rivieren en een dreigende vulkaan, hebben we ingelast om te

acclimatiseren. Het Tokio-gevoel blijft: Japan spreekt meteen weer aan. Zoals elke zichzelf respecterende Japanse stad heeft Morioka een oude vesting, althans de restanten in de vorm van vestingmuren en fundamenten. Het kasteel werd gebouwd in 1633 en vernietigd in 1874, toen de shoguns hun macht verloren. Met de herfstkleuren is het een mooi geheel. Aan Lonely Planet dankten we de tip voor een lokaal café, waar we van de eigenaresse een behoorlijke plattegrond krijgen van de stad en wat tips.

Op reis moet je geluk hebben. Op zoek naar een plek om te eten in de buurt waar veel izakaya's waren, gaan we op de gok ergens naar binnen. Het blijkt een schot in de roos. De mensen aan de kleine bar helpen met bestellen: oesters, sashimi, vissalade. Naast me zit een vaste klant die vooral veel sake drinkt. Maar dat is een izakaya dan ook: een plek om te drinken waar je ook wat eet. Wij maken nog wel eens de fout het als een regulier restaurant te behandelen. Mijn buurmans beperkte Engels is goed genoeg om te helpen. Andere van de minder dan tien gasten springen bij. Halverwege komt een vrouw binnen die goed Engels spreekt. Ze is getrouwd met iemand die in het Japanse Olympisch Committee zit.

Het is een ervaring die zich moeilijk steeds laat herhalen. De laatste avond in Morioka hebben we dan ook minder geluk. Het unagi-restaurant waar we heen willen - Japanse stijl aal - blijkt volgeboekt, we komen terecht in een restaurant waar ze alleen maar werken met rundertong - Gyutan - in drie varianten: klein, middel en groot. Het is andere tong dan die ik ken, dunner en droger maar wel lekker, zij het niet goedkoop.

Een Japanse tempel

We zijn onderweg naar Oga Minato, naar aardige mensen die we nooit eerder ontmoet hebben maar ons uitgenodigd hebben voor bezoek. Karen had contact met Gretchen, een Amerikaanse die getrouwd is met Keno, een Japanse priester. Ze runnen een tempel, de Dairyuji Temple, en een gezin met vier kinderen waarvan de twee jongste dochters nog thuis zijn. De Shinkansen brengt ons naar Akita, vandaar nemen we de boemeltrein naar Oga, een havenstad van zo'n 34.000 inwoners.

De gastvrijheid is overweldigend: Gretchen, haar man Keno en hun twee dochters. De twee oudste jongens wonen buitenshuis, een van hen in een honkbalopleiding. De tempel is een flink complex, gebouwd op een hoogte tegen een heuvelrug. Geen vetpot, zo'n tempel. De gelovigen van een weinig

gespecificeerd geloof gebruiken de priester vooral om te trouwen en voor begrafenissen. Veel begrafenissen, wat niet goed is voor de economische toekomst van Keno's tempel. Hoewel we elkaar nooit hebben ontmoet, klikt het meteen. Ik heb enorm respect voor Gretchen die in een voor een Amerikaanse lastig land vier kinderen heeft grootgebracht. Ik weet niet wat hun relatie is, maar hij moet er een van wederzijds diep respect en compassie, anders overleef je hier niet.

Ik ben niet gelovig en evenmin spiritueel ingesteld. Als mijn yogadocenten zich daarover uitspreken, dan gaat het bij mij het ene oor in het andere oor uit. Hoewel ik een door en door katholieke jongen ben - niet qua geloof maar een verzuilde opvoeding laat zijn sporen na, cultureel katholiek noem ik dat - heb ik nooit geloofd. Niet dat het veel uitmaakt, tijdens ons bezoek hebben we het niet over geloof. We praten over het leven van een expat in Japan. Niet gemakkelijk. We wisselen ideeën uit hoe je van de tempel een commercieel leefbaar geheel zou kunnen maken. Inderdaad, yoga, meditatie en mindfulness op een plek die zich daarvoor leent.

Gretchen studeerde antropologie - wat anders? Ze reisde rond in Azië en werd gegrepen door de spiritualiteit. Ze is gefascineerd door Zen boeddhisme en meditatie. Keno reisde na studies van boeddhisme de wereld rond als backpacker voordat hij zijn vader en grootvader opvolgde als 38ste hoofdpriester van Dairyuji. Hoe ze elkaar ontmoetten blijft onduidelijk maar op haar 23ste kreeg Gretchen haar eerste zoon en inmiddels woont ze ruim twintig jaar in Japan. Hoewel ze vloeiend Japans spreekt zal ze altijd een outsider blijven. Dat bleek toen de jongste dochter een leerprobleem had. Ze kan niet te veel dingen tegelijk onthouden en plaatsen. Volgens de school kwam dat omdat ze tweetalig werd opgevoed. Het herinnerde me aan een Amerikaanse vriendin die in Florence tegen precies dezelfde problemen aanliep. Met twee tweetalige kinderen kan ik alleen maar vaststellen dat het totale onzin is.

Het runnen van een tempel in een stadje dat geleidelijk aan leegloopt, in het noorden van Japan is geen kattenpis. Het aantal 'leden', dat zijn feitelijk gezinnen, loopt terug. Keno's vader en grootvader leidden de tempel voor hem en hebben hem indertijd flink uitgebreid, misschien wat te veel voor de huidige tijd. Keno's vader heeft er goed van geleefd, lijkt het. Hij duikt even op als we zitten te eten en spreekt Frans met me, wat een bizar vervreemdend effect heeft. Hij brengt een fles niet erg goede Franse wijn voor bij het eten, waarna hij weer wegschuifelt. De schoonfamilie zit niet (meer) te dicht op hun

gezin, hebben we al begrepen. Vader begint aan dementie te leiden, maar zijn Frans was nog goed genoeg.

We maken kennis met de kerosine verwarmers. De tempel is steenkoud en kent geen centrale verwarming. Zo'n kerosinekachel klinkt niet alleen speciaal met zijn sonore brom maar heeft ook een specifieke geur. Toen ik studeerde was ik gewend aan gaskachels, ik had zelfs nog een petroleumkachel in een van mijn mindere kamers. Er moet een link zijn tussen het ontbreken van centrale verwarming en in het algemeen de koude in een Japans huis buiten Tokio en de verwarmde toiletbrillen. Misschien is het een late herinnering aan het vuur dat in oude Japanse huizen in het midden van de kamer brandde. Volgens veel Japanners zijn deze space heaters veiliger voor hun gezondheid dan de gecombineerde airconditioning/verwarmings apparaten die je ook wel ziet. Ik moet toegeven dat er iets is met soort warmte dat deze apparaten afgeven, plezieriger dan wat zo'n airconditioner die warme lucht de kamer inblaast. Een andere reden voor het gebruik van deze verwarming is simpelweg dat kerosine goedkoper is dan elektriciteit.

Volgens Google is er een heel complex aan verklaringen waarom Japanse huizen zo koud zijn. De belangrijkste is dat de huizen zijn gebouwd met de zomerhitte in gedachten. Ventilatie en luchtstroming hebben de prioriteit en sowieso tochten Japanse huizen aan alle kanten. Ik laat me vertellen dat Japanse huizen zijn gebouwd om de zomerhitte te doorstaan. Een soort vuistregel is dat je 's winters zonnig een extra laag kleding kunt toevoegen maar dat je 's zomers zo koel mogelijk wilt zijn. Uiteindelijk kun je maar beperkt lagen kleding uitdoen. Klinkt logisch.

Een andere reden is bouw materiaal. Bakstenen isoleren en stabiliseren temperaturen. In Japan is dat niet het primaire bouw materiaal, dat zijn hout en gipsplaten. Een andere populaire verklaring voor kerosine verwarming is ook dat het gaat om een samenzwering van de bouw wereld met de verkopers van kerosine verwarmers. De bouw wilde na de oorlog goedkoop huizen neerzetten, zonder isolatiemateriaal en dure systemen. De producenten van heaters willen gewoon zoveel mogelijk heaters verkopen. Naast de kerosine verwarmers zien we tafels met een soort ingebouwde verwarming, een kotatsu. Je zit met je benen onder een deken die aan die tafel vastzit. Het houdt je voeten warm, de rest niet, merken we.

Op een curieuze manier kom ik hier in Japan onze Zwarte Piet tegen. Dat zit zo. In deze regio komen op oudejaarsavond behoorlijk beangstigend

uitziende demonen langs die Namahage worden genoemd. Het zijn mannen die zware maskers dragen en traditionele kleding van stro. Met twee of drie gaan ze van deur tot deur, kinderen aansprekend op luiheid of slecht gedrag. Het is nogal dreigend als je de filmpjes ziet in het Namahage museum, met panisch krijsende kinderen. De hele opzet doet denken aan Zwarte Piet als boeman om kinderen die zich niet gedragen angst in te boezemen, een cultuuroverstijgend fenomeen blijkbaar ook al hebben ze er hier geen moorse knecht voor nodig. Waar de Namahage aanklopten kregen ze meestal mochi, zoete rijstcake, waarmee ze voldoende waren afgekocht om verder te trekken.

De legende van de Namahage verschilt per regio. In Akita, waar wij zijn, zouden vijf demonen zijn meegekomen met keizer Wu, die stierf in 87 voor christus, naar Japan. Ze vestigden hoofdkwartieren op twee lokale bergtoppen. Deze *oni* stalen oogsten en jonge vrouwen uit de dorpen van Oga. In het museum in Oga zijn de maskers en andere onderdelen van de uitrusting van de Namahage te zien, met filmpjes van de praktijk.

Vier verschillende baden

Onderweg stoppen we in het park dat ligt op het verst uitstekend punt van dit deel van Japan. Een stukje verderop is een park met grillig gevormde rotsen, Cape Shiosezaki. Een van de rotsen is Godzilla Rock genoemd omdat hij op Godzilla lijkt. Als de zon rood ondergaat achter de rots lijkt het een vuurspuwend monster (ze houden nogal van monsters hier). Ik zag een rots die op Donald Trump leek maar misschien was dat enkel verbeelding, waren de monsters in mijn hoofd gaan zitten.

Op de weg terug richting zuiden verblijven we drie dagen in Nyutu Onsen, een verzameling van traditionele hete baden, zo beroemd dat we maanden van tevoren moeten reserveren. Vijf jaar geleden hadden we in het zuiden de Kurokawa Onsen bezocht, een dorpje met verscheidene ryokans die ieder hun eigen soort van water hebben (als je dat gelooft). Je kon er een strippenkaart kopen en zag de hele dag mensen in badjassen van plek wisselen. Tsuru-no-yu Onsen is geen dorp. Het is een enkele, geïsoleerd liggende ryokan, een traditioneel Japans hotel, met in de annex vier soorten baden, al zo'n vier eeuwen in bedrijf. Het is te danken aan een mineraal-rijke bron die zwavel, sodium, calcium chloride en carbonic acid bevat, goed voor een melkwit soort water dat met houtvuren op de juiste (hoge) temperatuur wordt gebracht.

Het complex oogt inderdaad vier eeuwen oud en ze hebben er last van een onschadelijk insect dat in vrij grote aantallen door de gebouwen loopt. Ze gebruiken bruine paktape om de diertjes op te pikken, een creatieve oplossing. De plek doet me vaag denken aan de wat onderkomen onsen in Yasunari Kawabata's *Snow Country*, een Japanse klassieker uit 1947. De auteur kreeg in 1968 de Nobelprijs voor Literatuur. Volgens de vertaler, de gerenommeerde Edward Seidensticker, was het Kawabata's meesterwerk. Het deed hem denken aan haiku, vanwege de delicate een-tweetjes en het gebruik van korte scenes om een groter verhaal te vertellen. Een verhaal van een geisha, een man en een jongere geisha, en onbeantwoorde liefde.

We hebben een grote kamer, dat wil zeggen met veel tatamimatten zoals dat in Japan wordt gemeten. Het diner krijgen we daar geserveerd, yukata-stijl, voor ontbijt gaan we naar de zaal beneden waar ik als stramme buitenlander een stoel krijg, terwijl normale mensen op een kussen zitten. Vergeleken met Kurokawa heeft deze onsen minder te bieden. Het is geen dorp, je kunt wandelen maar beperkt. Drie dagen is genoeg. Karen verveelt zich. Ik vraag me meer en meer af wanneer we de rust zullen vinden om echt te gaan schrijven. Zo'n onsen is lekker maar je kunt niet uren in die baden liggen hoewel sommige Japanners moeiteloos doen.

Een vreemde gewaarwording van zo'n lange reis is het besef dat onze ervaring in Cambodja nu al zo is overwoekerd door andere indrukken dat ik moeite moet doen om het me te herinneren. Later, als ik dit uitschrijf, realiseer ik me dat die indrukken prima bewaard zijn en enkel een soort trigger nodig hebben. Een paar maanden na het einde van onze reis vallen de verschillende ervaringen op hun plek.

Fujieda, een stad ten zuiden van Tokio, is een tussenstop. Op weg van de tempel en de onsen blijven we hier vijf dagen voordat we gaan wandelen op de Nakasendo trail, de oude keizerlijke route tussen Kyoto en Tokio (toen Edo geheten). Het is de eerste keer deze reis dat we een auto huren en de eerste keer dat ik aan de linkerkant van de weg moet rijden. Vergt even aanpassen maar uiteindelijk valt het mee, je went er snel aan, al vraag ik me af hoe je reageert in een noodsituatie. Een terugkerende irritatie is dat de handel voor de richtingaanwijzer rechts zit en je neigt om de handel links te gebruiken, waardoor je om de haverklap de ruitenwissers aanzet.

De verleiding en tegelijk de uitdaging is om hier helemaal niets te doen, te genieten van de natuur en het uitzicht op Mount Fuji. Een mooi oud huis met

een veranda aan de zonkant. De eigenaars hebben het in de loop der jaren steeds een stukje opgeknapt. Helaas zijn ze geen geweldige timmerlieden zodat alles kraakte, bewoog en loszat. Ondanks de kerosine apparaten was het koud, waar Karen meer moeite mee had dan ik.

Onbevredigend einde

Ik lees *De offers* van Kees van Beijnum over het leven van Bert Röling tijdens zijn tijd als rechter in het hof dat in Tokio Japanse oorlogsmisdaden moest beoordelen. Professor Röling was de reden dat ik in Groningen ging studeren, hij was indertijd leidend specialist in internationaal recht en de voorman van polemologie, de wetenschap van oorlog en vrede. *De offers* is een goed verhaal maar af en toe zou je wensen dat de schrijver een betere editor had gehad (ik heb dat gevoel vaak).

Uiteindelijk is het boek onbevredigend. Alles loopt goed af nadat de vragen over schuld, verantwoordelijkheid en een beetje boete zijn opgeworpen. De rechter gaat naar huis, tevreden over zichzelf. Hij heeft het recht gediend, was dwars en eigenwijs tegenover zijn collega's en de publieke opinie, waagde zelfs zijn carrière. Aan het einde heeft hij zijn Japanse geliefde, Michiko, gevonden en geeft haar eten, kleding en nog zo wat. Hij helpt haar uiteindelijk, nadat hij dat eerst, toen het wel telde, dat niet deed. Michiko vindt werk als zangeres. Heiko, de manke soldaat die de moed had de verkrachter van zijn familie dood te schieten, gaat naar een ander deel van het land. En dat is dat.

Is het verhaal geloofwaardig? Delen wel, zoals de affaire op zichzelf maar dat alle karakters elkaar weer tegenkomen in Tokio weer niet. Die karakters waren niet helemaal uitontwikkeld, in schrijftermen veel *tell* in plaats van veel *show*. Als contemplatie over schuld en verantwoordelijkheid - dat ligt er wel heel dik op met het oorlogshof op de achtergrond - werkt het niet op alle fronten. Wat me ook licht irriteerde, merkte ik, was dat Van Beijnum zwaar heeft geleund in zijn beschrijvingen van naoorlogs Tokio op mijn favoriete boek over Japan na de nederlaag, *Embracing Defeat* van John Dower.

Dat mag, je moet uiteindelijk je documenteren. Op de een of andere manier kwam het er niet los van. Dat boek van Dower is verplicht leesvoer voor iedereen die iets van Japan na de oorlog wil begrijpen. Kort door de bocht is zijn stelling dat de Amerikanen door de nederlaag zo totaal te maken het Japanse militarisme konden uitroeien, althans voorlopig. Er vallen heel

wat kanttekeningen te zetten bij de Amerikaanse bezetting en de afwikkeling van de oorlog en dat doet Dower ook. Het zet je opnieuw aan het denken over de wijsheid van Trumans gebruik van kernwapens.

De vorige keer dat we in Japan waren bezochten we Nagasaki maar ik had *Nagasaki: Life After Nuclear War* van Susan Southard aangeschaft vanwege de uitstekende besprekingen, maar nog niet gelezen. Anders dan het fameuze *Hiroshima* van John Hersey, een klassiek meesterwerk uit 1946 over de directe impact van de bom, gaat *Nagasaki* vooral over het leven ver na een kernoorlog. Verhalen over het langzame doodgaan en de levenslange gezondheidsproblemen. Southard doet dat door individuele verhalen te vertellen en ze doet dat goed. Confronterender vond ik de verhalen hoe de Amerikanen hun verantwoordelijkheid ontliepen, logen en verborgen, cijfers manipuleerden en met strakke censuur probeerden te verbergen wat er gaande was. Journalisten mochten van generaal Douglas MacArthur, die zich gedroeg als dictator van Japan, niet schrijven dat er censuur was, laat staan de werkelijkheid in naoorlogs Japan in beeld brengen.

Persoonlijk accepteer ik het Amerikaanse verhaal, Trumans verhaal, dat de bommen werden gebruikt om te voorkomen dat er een miljoen doden zouden vallen. In *Embracing Defeat* heeft John Dower me er ook van overtuigd dat de bom en vervolgens de keizer op de radio in één klap een einde maakte aan een oorlog die anders nog lang had kunnen voortsukkelan. De militairen zouden zich nooit hebben overgegeven. 'De oorlogssituatie heeft zich niet per se in het voordeel van Japan ontwikkeld', meldde de keizer nu wat sullig. Maar ik weet ook dat Truman haast had omdat hij de Sovjet Unie buiten de oorlog in Azië wilde houden en, misschien, ook om te intimideren. In Nagasaki konden we ons niet aan de indruk onttrekken dat er een film lag over de stad, moeilijk te pakken. Zoals Southard vaststelt in haar boek: iedereen kent Hiroshima, Nagasaki wordt vaak vergeten.

Japane politiek is nog steeds geen gezellig gebeuren. Het heeft een lange traditie van het vermoorden van politici; in de aanloop naar het Japane imperialisme gebeurde dat herhaaldelijk. Een van die moorden zit in mijn hoofd geplakt, foto's doen dat. Je ziet een oudere man rechts die zich verdedigt tegen een agressief ogende jongeman links, die hem lijkt aan te vallen. Als je goed kijkt zie het mes waarmee hij net op politicus heeft ingestoken. Op de achtergrond hangen drie banieren met Japane karakters. Het detail dat me altijd bijbleef was de bril van de oudere man die halverwege zijn gezicht hing.

Het was een foto van de moord op de leider van de Japanse Socialistische Partij, Inejiro Asanuma, door een rechtse nationalist, op 12 oktober 1960. De dader pleegde drie weken later zelfmoord in de gevangenis en werd door rechts nationalistische groepen met eer begraven. Ik herinner me de foto waarschijnlijk omdat hij, net als *Burst of Joy* waar ik in Vietnam over schreef, een Pulitzer Prize won, in 1961. Ik lees dat in oktober 2010 extreem rechtse groepen in Tokio de vijftigste verjaardag van de moord herdachten. Het stikt van de politieke moorden in de Japanse moderne geschiedenis en vaker wel dan niet wordt de moordenaar vereerd.

Oude keizerlijke route

In Fujieda staan we voor de vraag of we een theeceremonie willen meemaken, dat traditionele Japanse gebeuren. Uiteindelijk geeft de doorslag om het niet te doen de bus vol toeristen die leegloopt om de ceremonie mee te maken. Veel later, in het museum van een familie van de makers van theekoppen in Kyoto, doet zich een minder toeristische gelegenheid voor. Maar toen hadden we er al geen zin meer in.

Vannacht ben ik gevallen in dit oude huis met zijn vele op- en afstapjes. Ik donderde met de deur en papier en al omlaag. Een afstapje van twintig centimeter maar genoeg om languit te vallen. Wondje aan mijn knie, papier van de deuren beschadigd, maar verder vooral het gevoel dat dit ons voorland is als oude mensen. Voor oude brekebenen zoals ik zijn dit soort huizen gevaarlijk. Zoiets zou me vroeger niet zijn overkomen al was het maar omdat ik toen niet zo vaak 's nachts een toilet moest opzoeken. Enfin, het had heel wat slechter kunnen aflopen. Terwijl ik me in Vietnam afvroeg wanneer ik mijn enkel zou verzwikken op de levensgevaarlijke trottoirs, blijkt hier een gewoon huis gevaarlijker.

We bereiden ons voor op onze tocht over de Nakasendo, de oude keizerlijke route tussen Kyoto en Tokio, waarvan we een deel zullen wandelen. Gedurende acht dagen reizen we alleen met de spullen die we op onze rug dragen, in de kleine rugzakjes. De rest wordt per Japanse post verstuurd naar ons hotel in Kanazawa, waar we na de wandelavonturen heen gaan. Moet ik mijn laptop meenemen? Ik besluit uiteindelijk om het niet te doen. Het zou afbreuk doen aan het gevoel dat we op deze wandeltocht hopen te ervaren. Ik zal het moeten doen met mijn telefoon, die oude Samsung. Onze gastheer brengt onze bagage weg wat plezierig is omdat ze op het postkantoor niet veel Engels spreken.

De Nakasendo was een van de vijf routes die in de Edo-periode de oude hoofdstad Kyoto verbond met de stad die in 1868 die rol overnam, het in 'oostelijke hoofdstad', Tokio, herdoopte Edo. Deze route is veel ouder, waarschijnlijk al daterend uit de zevende eeuw. In de Edo-periode werd de route gebruikt door de Shoguns en andere feodale bazen. De afgelopen jaren is hij opgeknapt tot een toeristische wandelroute. Dat klinkt niet erg aantrekkelijk maar de dagelijkse werkelijkheid is dat het aantal mensen dat meer dan een half uurtje loopt betrekkelijk klein is. We komen regelmatig dezelfde mensen tegen. Overigens neemt het lopen van de hele route drie weken in beslag - als je tenminste beter doorstapt dan mijn echtgenote - dus het loont de moeite om je te laten adviseren.

Onze route is uitgezet door een bureau dat zich daarin specialiseert. Ze hebben ons een goede handleiding gegeven, prima kaarten en de reserveringen voor de ryokans waren allemaal prima in orde. Omdat stukjes per trein of bus afgelegd moeten worden, zijn de instructies daarvoor belangrijk. Mis je een trein dan moet je soms drie uur wachten. We kwamen onderweg mensen tegen die het met een lullig kaartje moesten doen, zonder verder instructie. Je kunt het ook gewoon zelf doen. Een Australische had gewoon een kaartje gedownload van het internet. De route is vaak uitstekend aangegeven, soms is het gokken. Overigens kent het bureau zijn klanten: overal is de optie aangegeven om de route van die dag ook via een alternatieve openbaar vervoerroute af te leggen. Je kunt eens een dag geen zin hebben om te wandelen...

We beginnen in Nakatsugawa vanwaar we de bus nemen naar Magome, ons eerste vertrekpunt. Ik realiseer me later dat dit twee uur wandelen bergop scheelde - onze organisator had goed naar mijn vrouw geluisterd. In Magome ontdekken het fenomeen post town. Zo noemen Japanners dit soort stadjes. Langs de hele Nakasendo Trail - wij lopen niet de hele route - liggen liefst 69 post towns, soms heel klein. In eerste instantie schrikken we. Het stikt hier van de toeristen en van toeristische winkels en koffiehuisen, wel gevestigd in mooie oude huizen. We gebruiken de gelegenheid om een bento-box aan te schaffen, een Japans lunchpakket. Wandel een half uur en je bent de dagjestoeristen kwijt.

De eerste dag wandelen we in drie uur naar Tsumago, ook oud maar origineler dan Magome omdat het minder last heeft gehad van alles verwoestende branden en niet zo rigoureus commercieel wordt uitgebuit. Weinig Japanse toeristen hier, de ryokan zit vol roundeyes. Afgezien van het

wandelen en het overwegend uitstekende eten in de ryokans, is het hier een saaie bedoening. In dit dorp dat doet denken aan een Kurosawa film, de regisseur van onder andere *The Seven Samurai*, is niets te doen, alles dicht. Geen café voor een afzakkertje. Ik rommel wat op mijn telefoon maar dat ding blijkt weinig soelaas te bieden. Wel bevrijdend eigenlijk, al besluit ik dat een nieuwe telefoon nu toch echt op het verlanglijstje moet. En straks in Los Angeles ook een nieuwe kindle, want deze vijf jaar oude loopt steeds sneller leeg.

De tweede dag was uitdagender. We liepen 18 kilometer, het had mij niet verbaasd als mijn vrouw was afgehaakt. Maar ze hield vol, al droeg ik de laatste uren twee rugzakken. Mooie route behalve de laatste twee kilometers dalen. Onderweg komen we regelmatig een paal tegen met een bel die je moet doen rinkelen om de beren af te schrikken - dat zegt het bord althans. Ik heb meer de indruk dat stevig gerinkel de beer laat weten dat zijn lunch eraan komt. We waren vroeg vertrokken en haalden net de trein, twintig minuten naar de volgende Ryokan.

De volgende dag is de wandeling maar anderhalf uur. We komen terecht in Kiro-Hirasawa, een dorp dat bekend staat voor zijn lacquerware. In deze post town is alles op de verkoop daarvan gericht. We vinden niets dat ons aanspreekt, wel een ander kunstwerk dat we goed ingepakt naar het postkantoor brengen om naar Amsterdam te worden gestuurd. Duurt wel drie maanden, waarschuwt de chef. Maakt niet uit, zeggen we. Onze volgende stop, Narai, is een van de mooiste en oudste stadjes aan onze route, precies halverwege Kyoto en Edo.

Japanse Alpen

Uiteindelijk blijft ons wandelen beperkt tot een dag of drie, vier. De organisator heeft ons twee dagen ondergebracht in Matsumoto, een verrassend leuke provinciestad. Het heeft een bijzonder houten kasteel uit de zestiende eeuw, minutieus gerestaureerd. Een toren van vijf verdiepingen en een donjon van drie, of eigenlijk vier want op de tweede verdieping zit een verborgen extra verdieping. Het wordt ook wel het kraaien-kasteel genoemd vanwege de zwarte muren en de daken die het idee geven van uitgespreide vleugels. Toen het in 1872 dreigde te worden afgebroken wisten inwoners dat te voorkomen, sindsdien is het in etappes gerestaureerd. Nu is het een van de drie historische kastelen die nog over zijn in Japan.

Matsumoto mag provinciaal zijn, haar het heeft een modernistische inslag. Dit is de geboorteplaats van de kunstenares Yakooi Kusama die kleurrijke porseleinen beelden maakt. Haar bekendste werk is de polka dot pompoen, Yellow Pumpkin, die we in diverse varianten in Japan zijn tegengekomen, onder andere op het kunsteiland Naoshima. Er is een fors museum aan haar werk gewijd. Een van Matsumoto's winkelstraten biedt het soort van boetiekjes en kunstzaken die laten zien dat de clientèle hier vaak van buiten komt en niet arm is. Ik hoor dat Matsumoto een favoriete weekendbestemming is voor bewoners van Tokio, dat dankzij de snelle treinverbinding op niet meer dan 2,5 uur ligt.

Om in Takayama te komen rijden we met de bus door de Japanse Alpen. De naam klinkt clichématig maar het klopt wel, dit is een vergelijkbaar landschap en Takayama is omringd met besneeuwde bergtoppen. Ook deze provinciestad is populair bij weekendbezoekers, merken we. De oude stijl straten in het centrum zijn nogal druk. In een achterafstraatje krijg ik een scheer- en knipbeurt, dat laatste gaat bij mij ook met de buzz, standje twee. De kapper spreekt nauwelijks Engels, maar heeft een bordje voorradig met de prijs, 3000 yen. Ik ben niet de eerste die hier komt.

Mijn beste herinnering aan de stad is de Showa-tentoonstelling, over de jaren 1955-1965, de inventiviteit van Japanse technologie en het optimisme in het land. Showa verwijst naar het keizerschap van Hirohito, van 1926 tot 1989. Iedere keizer geeft een naam aan zijn regeerperiode, showa betekent 'periode van verlichte vrede', wat gegeven het Japanse imperialisme in die tijd haast klinkt als een provocatie. Voor veel Japanners is het blijkbaar ook een verwijzing naar de jaren vijftig en zestig, toen het land zich herstelde.

Het museum, dat meer wegheeft van een pakhuis met spullen uit die tijd, roept een golf aan herinneringen op. De eerste transistorradio's en televisies, posters voor Kurosawa-films, driewielers als eerste Japanse auto's, stofzuigers, typemachines - noem maar op. Nostalgie is niet het juiste woord. Ik zou niet terug willen naar de tijd van de schillenboer, de petroleumman en koken op mijn gas. Wel spannend om weer te zien hoe het leven toen eruit zag. Ik herinner me hoe Toyota zijn eerste auto's naar Californië stuurde, moet ergens in de jaren zestig geweest zijn. Ze konden de toets der kritiek niet doorstaan. Pas bij volgende rondes begonnen de Japanse auto's de Amerikanen, toen nog in hun gazguzzler Chevrolet Impala periode, concurrentie aan te doen.

Rondom de stad valt veel te wandelen. We lopen naar Hida folk village, een openluchtmuseum met zo'n dertig huizen uit deze regio. Onderweg kopen we in een antiekwinkel bijna een netsuke maar het is toch echt niet het geld waard dat ze ervoor vragen. Netsuke zijn kleine beeldjes, meestal gesneden uit ivoor, die gebruikt werden om zakjes af te sluiten die Japanse mannen bij zich droegen voor tabak, geld of ander klein spul. We kennen deze beeldjes van het fantastische boek van Edmund de Waal, *The Hare with the Amber Eyes*, dat een familiegeschiedenis van Joodse Europeanen vertelt aan de hand van een verzameling netsukes. Ons criterium voor een aankoop is dat we er allebei absoluut van overtuigd moeten zijn dat we het kunstvoorwerp willen. Dat was zo in Hanoi en ook een paar dagen geleden in Kiro-Hirasawa. In Gwangju waren we niet enthousiast genoeg en ook nu doen we het niet.

Het openlucht museum biedt verschillende soorten huizen, een beetje zoals in het etnografisch museum in Vietnam. De verleiding is om dit als een dorp te zien, maar dat was het natuurlijk niet. Deze huizen stonden meestal behoorlijk geïsoleerd van elkaar in de bergen. Ze verschillen dan ook behoorlijk van elkaar, omdat mensen bouwden in tweespraak met hun natuurlijke omgeving en naar behoefte.

Twee nachten is precies genoeg in Takayama, de ryokan was prima, de Kaiseki, zoals een uitgebreid Japans diner wordt genoemd dat op je kamer wordt geserveerd, buitengewoon. In deze ryokans vind je traditionele settings met ruime en lege kamers, op de vloer tatamimatten. In het midden staat altijd een lage tafel met een kan heet water en een ronde doos met kopjes en thee. Je zit op de vloer of op een kussen. Na het avondeten komen de futons uit de kast en wordt het bed opgemaakt. Vergeleken met een hotel waar je altijd met een bed in de weg zit, is het een efficiënt gebruik van de ruimte. Morgen hebben we nog één stop op onze Nakasendo-reis, in Ogimachi, ook wel bekend als Shirakawa-go. Inmiddels zien we uit naar een verblijf van langere duur - met onze bagage - in Kanazawa.

Shirakawa-go is een openluchtmuseum van lokale huizen, hoog en met driehoekige profielen, de daken afgedekt met dikke lagen riet. Huizen aangepast aan het landschap er omheen, de Japans Alpen. Het voegt niet vreselijk veel toe aan wat we gisteren al in Hida zagen en heeft hetzelfde probleem dat het dorp dat je ziet geen dorp was. Toch is het interessant om te ervaren hoe mensen leefden in die grote huizen. De ryokan in een ervan is Spartaans te noemen. Het dorp is een toeristentrekpleister, overdag bomvol

maar 's avonds is er niets te doen. Geen restaurant, geen café, geen winkel. Het is er pikdonker. In onze ryokan was het koud, ook al stond de kerosinekachel aan. We kropen al vroeg onder de donzen dekens, luisterend naar de rivier die achter onze kamer ruiste. Het klinkt romantisch, maar ineens zei Karen dat ze er genoeg van had. Een serieuze dip.

Japan, deel 2:

Kanazawa, Kyoto, Osaka

Kanazawa, een van de grootste steden aan de westkust van Japan, is meer dan een provinciestad. Vanuit Shirakawa-go waar je wordt teruggeworpen in de tijd, is het maar een uurtje met de bus. Het is een wereld van verschil. Voor het grote trein- en busstation staat de Tsuzumi Gate, een indrukwekkende poort van hout, die ontworpen om te doen denken aan de tsuzumi, bongo's die met de hand worden bespeeld in het klassieke Noh theater. De twee ondersteunende pilaren draaien als spiralen omhoog naar het dak dat iets heeft van een vliegend tapijt. Verbazend elegant in al zijn volume.

We blijven hier een week. In ons hotel zien we de bagage terug die we acht dagen geleden achterlieten. Zoals alle hotelkamers in Japan is deze klein, het is lastig er mijn dagelijkse yoga te doen. Daar staat tegenover dat er op de bovenste verdieping warme baden zijn waar het aan het einde van de dag lekker uitrusten is. Ik heb het rijk alleen, de andere gasten lijken we er weinig gebruik van te maken.

Naast het hotel ligt de lokale vismarkt, Ōmichō Market, met een ruime keuze aan restaurantjes maar vooral, rond lunchtijd, overal verse vis. Ik ga me te buiten aan verse uni, zee-ezel. Ook een schaal met oesters is niet te versmaden. Na vijf uur 's middags is er op de markt weinig meer te doen, een paar restaurantjes blijven open maar ook niet erg laat. Tegenover de markt een Starbucks en een soort V&D. En een halte van de bus die gratis in een lus door de stad voert.

Kanazawa is landelijk bekend vanwege de fantastische tuinen in de stad. Een van die tuinen ligt rondom het Kanazawa kasteel dat in zijn eerste versie gebouwd werd rond 1580. Het was zo groot dat het in die tijd 'het kasteel van de 1000 tatami' werd genoemd. De Maeda clan van samurai huisde er veertien generaties lang, tot het kasteel afbrandde in 1881. Een mooie poort uit 1788 is origineel, twee andere gebouwen zijn herbouwd rond de meest recente eeuwwisseling. Ik ben vooral onder de indruk van het houtwerk. Een deel van galerij is gebouwd in een diamant vorm, wat de verdedigers mogelijk

maakt om beide poorten te zien. Deze vorm vereist heel subtiele houtbewerking maar ook het 'gewone' houtwerk is uitzonderlijk.

In een speciale categorie valt Kenroku-en, dat geldt als een van de drie mooiste tuinen van Japan (de andere zijn in Mito en Okayama). De tuin dateert uit de Edo-periode en de naam vertelt wat over de aanleg ervan. Kenroku betekent 'gecombineerde zes', en verwijst naar een Chinese tuin in de Sung-dynastie die zes kwaliteiten vereiste voor perfectie: beslotenheid, ruimte, kunstzinnigheid, antiquiteit, veel water en mooie uitzichten. De aanleg van deze tuin die alle zes die kwaliteiten heeft, begon in 1676 en werd later nog vergroot om ook als kasteeltuin te dienen. In 1871, toen de shogunfamilies op hun laatste benen liepen, werd hij opengesteld voor het publiek.

We verbazen ons erover dat de takken met touwen worden opgebonden, hangend vanuit het hart van de bomen en struiken. Ze vormen zo elegante kegel-achtige structuren die me doen denken aan de danseressen van Degas, met hun uitstaande rokken. Overal in de stad zijn ze bezig met het opbinden, ik vermoed dat het een hele tuinindustrie in leven houdt. De reden is te voorkomen dat de takken breken onder de zware sneeuwval van een winter in Kanazawa. Wij zijn op tijd, de bladeren kleuren nog en al koelt het 's nachts flink af, we zitten nog net in de late herfst. We komen er een paar keer terug, zo groot en zo imponerend is de tuin, meer een park. De villa die een edelman uit de Maeda-klan bouwde voor zijn moeder geeft een goed beeld van een huis in de laat negentiende eeuw.

Een bezoek aan een luxe huis van een Edo-official is op een andere manier imponerend. Vooral de tuinen spreken aan, de ene vlak, dat andere met een heuvel. Ze zijn te zien vanaf een veranda die ingenieus zonder pilaren is gebouwd. Dit is wat Japan zo aantrekkelijk maakt, vind ik, die eenvoudige maar uiterst complexe stijl, feilloos uit- en afgewerkt. Ook het architectuurmuseum van een lokale architect waar we toevallig tegenaan liepen, heeft die kwaliteit, alles subliem van vorm.

Delicaatheid, details en nuances

De schrijver Junichiro Tanizaki legt in een prachtig essay, *In Praise of Shadows*, verbanden tussen de manier waarop Japanners hun huizen bouwden en inrichtten, ruimte, cultuur, etniciteit, lichaam, erotiek en persoonlijkheid. Het schaduwaspect van traditionele huizen was ons

inderdaad opgevallen. Kamers zijn nogal leeg, Japanners gebruiken geen stoelen. Ze zitten op matten, soms direct op tatami's. De enige versiering in een kamer is een scrol, een langwerpige print die hangt in een alkoof waarin ook een bloem staat.

Tanizaki mediteert over de verschillen in licht en donker tussen westerse en Aziatische culturen. Licht en helderheid past hier bij de zucht naar vooruitgang, naar ontwikkeling, bij het westen. Japan houdt van subtiliteit en minimalisme. Laquer kan alleen zijn magie ontplooiën bij kaarslicht. En het is waar, soep smaakt anders als hij uit een laquer kom gedronken wordt dan uit een koele ceramic kom. Als Japans eten wordt geserveerd in een lichte, heldere kamer met blinkend bestek is de helft van de magie al verdwenen.

Tanizaki houdt van delicaatheid, details en nuances. Overal moet een patina overheen liggen van ouderdom. Alles moet natuurlijk zijn, de nerf van het hout, de door de jaren en rook in de kamers gekleurde vloer, de regen die van het dak drupt, het water in de zorgvuldig aangelegde tuin. Schoonheid, bewustzijn van schoonheid, is essentieel in het goed geleefde Japanse leven. Neem zijn beschrijving van het verschil tussen westers en Japans papier. Het eerste verdrijft licht omdat het zelf zo licht is, het andere neemt licht op, 'als het zachte oppervlak van eerste sneeuw'. Anderzijds stelde hij – toen al – dat in geen land ter wereld, met uitzondering van Amerika, zoveel elektrisch licht en neon brandde.

Tanizaki stierf in 1965 en schreef het essay in 1933. Zijn wereld was al aan het verdwijnen maar zou de oorlog niet overleven. Zijn essay wel, de levenskracht van woorden bewijzend. In de vertaling van Harper en Seidensticker, de eersten die dit meesterwerk in het Engels brachten, schrijft Tanizaki: 'We find beauty not in the thing itself but in the patterns of shadows, the light and the darkness, that one thing against another creates ... Were it not for shadows, there would be no beauty.' Hij betreurt het dat westerse uitvindingen Japan veranderen. Waarom konden we niet zelf, onafhankelijk en vanuit onze eigen traditie, die dingen ontdekken? In een meditatie over de kwast waarmee karakters worden getekend en de vulpen denkt hij dat zonder de invloed van het westen Japans denken en Japanse literatuur hun eigen ontwikkeling hadden gekend, niet het westen nageaapt zou hebben, in zijn ogen geen positieve ontwikkeling. Tanizaki belichaamt het insulaire en tegelijk behoudzuchtige aspect van Japan dat zomaar kan omslaan in reactionair optreden.

Bijkomen van het platteland

Het beroemde geisha district, Higashi-chaya-gai een soort dorpje met nauwe straatjes en oude huizen, dateert uit de vroege negentiende eeuw. Het is ons iets te toeristisch, te veel modieuze winkeltjes en koffietenten. Elders in Kanazawa hebben we weer een interessante eetervaring. We zijn een willekeurige izakaya ingegaan omdat we de door Google aangewezen plek niet kunnen vinden. Van buiten kun je, zoals bijna altijd in Japan, het interieur niet zien en evenmin of er andere mensen zitten. En natuurlijk kunnen we het menu niet lezen. Twee salarymen voor ons hebben net besloten niet naar binnen te gaan. Wij doen het wel.

Een ouder echtpaar en een jongere vrouw, hun dochter leek het, wacht ons op. De tent is leeg. Het is vrijdagavond en we zijn bang dat we een foute keuze hebben gemaakt. De dankbaarheid voor ons verschijnen is echter net zo groot als ons gevoel dat we verkeerd zitten. De chef blijkt vrijwel alles onder te dompelen in een visbad, inclusief de *stuffed crab* die we bestellen, een lokale lekkernij. Het is een interessant proces om zo te koken, maar heeft als nadeel dat smaakverschillen worden getemperd. Gelukkig gaat de verse vis niet het dompelbad. Als ik het naderhand opzoek blijkt bleek deze manier van bereiden klassiek Japans. Kunnen we afvinken op ons lijstje van wat we moeten ervaren.

We hadden Kanazawa nodig om wat bij te komen van de acht dagen op het platteland en provinciesteden. We zitten hier veel in cafés om te lezen en te schrijven, dat was de afgelopen weken moeizamer. Voor ontbijt komen we terecht in, of all places, de German Bakery, aan de hoofdstraat. We lopen hier veel, de stad leent zich ervoor. Nagamachi is de oude samurai-wijk met kronkelende straatjes en hoge muren. Met enige fantasie en bezoek aan de paar huizen die open zijn kun je je er wel iets bij voorstellen.

Een vast onderdeel van het landschap, zowel op het platteland als in de steden, is de convenience store, konbini in het Japans. De 7-Eleven-keten is de grootste, Family Mart en Lawson zijn de twee andere giganten. Ze bieden meer dan een kleine drogist, minder dan een supermarkt. Er zijn er 50.000 in Japan. In een beetje grote straat kom je van elk merk wel drie of vier van deze winkels tegen, in een beetje straat zelfs meerdere van hetzelfde bedrijf. Rondom ons hotel zijn ze allemaal te vinden. Ze hebben ook ATM's, koffie, kant en klaar eten, kopieermachines en andere dagelijkse behoeften. Bij Family Mart vind ik de enkele-kop-koffie filterkartons die me bevallen.

Een van de Japanse bestsellers de afgelopen jaren was *Convenience Store Woman* van Sayaka Murata, van haar tien boeken het eerste dat in het Engels werd vertaald. Het vertelt het verhaal van een 36-jarige vrouw, Keiko Furukura, die getrouwd is met de winkel waar ze werkt, de Hiromachi Station Smile Mart. De baan heeft geen toekomst maar Furukura heeft ook geen ambities. Ze weet wat de klant wil, ze weet wat ze zelf wil en dat is orde en regelmaat, monotonie en een handleiding. En een glimlach voor elke klant. Je weet niet of ze een sociaal kreukelgeval is of een juist ongezond aangepast.

Wat je er ook van vindt, Keiko past zich niet aan aan wat in Japan de norm is. Nou ja, ze neemt een collega die niet functioneert omdat hij weigert te doen wat is voorgeschreven, in huis als een soort gezelschapsdier. Shiraha slaapt in de badkuip, hoeft niets te doen, maar geeft de buitenwereld het idee dat Keiko normaal is en verschaft Shiraha zijn rol. Hij heeft het graag over het Stenen Tijdperk. Niets is veranderd, zegt hij. 'Mensen die zich niet aanpassen worden uit het dorp gezet: mannen die niet jagen, vrouwen die geen kinderen dragen'. Ik lees het boek in Kanazawa en het valt perfect op zijn plaats.

Met Google zoek ik de dichtstbijzijnde sushi-restaurants, op mijn laptop want mijn telefoon loopt onmiddellijk vast. Het is een gewoonte geworden, vrees ik. Twee in de buurt van ons hotel hebben mijn oog getrokken. Waarom precies, dat weet ik niet meer, maar als ik de details beter had bekeken was de avond anders verlopen. Het eerste restaurant, hoog geprezen, blijkt vol. We vallen terug op mijn tweede keuze, ietwat gehaast omdat een groep van vijf die net voor ons bij het andere restaurant is weggestuurd ook duidelijk op zoek is naar een nieuwe plek. Zonder verder op te letten loop ik het restaurant binnen.

Een mooie sushi bar, strak nieuw hout, een stuk op tien zitplaatsen waarvan er welgeteld één bezet is. Een mooie Japanse vrouw, ietwat popperig, te zwaar opgemaakt, zit halverwege het lange einde van de sushibar. Erachter staat een jonge vent, een jaar of dertig, in chef-kleding. We gaan zitten en krijgen een menukaart, althans dat denken we. Het is enkel een drankkaart. Terwijl we wachten krijgen we een voorgerecht van stukjes kabeljauw. Een amuse? Ik probeer bij de Japanse te weten te komen hoe het zit met die menu's maar kan dat niet duidelijk genoeg maken. Geleidelijk aan begint het te dagen dat we in een Omakase-restaurant zitten waar de chef bepaalt wat er gegeten wordt. In Japan worden deze restaurants en hun chefs hoog gewaardeerd.

Het concept is gebaseerd op de kwaliteit en de creativiteit van de chef. Wie vaak klanten teleurstelt, zal niet lang overleven. Na een tijdje komt er nog een Japanse vrouw binnen die met ons samen de menuroutine ervaart. Het is verrassend om twee vrouwen zonder gezelschap te zien, dat hebben we nog niet meegemaakt in Japan. De eerste dame is al bijna klaar met haar *fixed menu* maar al pratend met ons, met handen en voeten, blijft ze hangen. Ze geeft me een restje sake om te proeven. Ze blijkt 'flight attendant', gedwongen te overnachten in Kanazawa. Wanneer zijn we opgehouden stewardess te zeggen?

De andere vrouw heeft een eigen bedrijfje dat babyshowers organiseert, een Amerikaanse gewoonte die ze heeft meegebracht na vier jaar in Santa Monica waar haar man aan UCLA studeerde. Terwijl het ene na het andere fantastische gerecht voor ons wordt gezet, raken we aan de praat. Geleidelijk aan blijkt dat ook beide vrouwen het restaurant ook via Google hebben gevonden. De chef die nauwelijks Engels spreekt, begrijpt er voldoende van om devoot de handen te vouwen: Thank you google.

Mijn vrouw dacht dat het een dure avond zou worden. Ik dacht dat het wel mee zou vallen. Misschien 12 of 13.000 yen, het dubbele van wat we meestal uitgeven. Het blijkt met bier en sake op te lopen tot 23.000, 190 Euro. Aan de prijs, maar een bedrag dat we in Europa gemakkelijk uitgeven voor het betere restaurant. Als we vertrekken zien we het bord bij de deur. Het Japans hadden we sowieso niet kunnen lezen, wel de prijs van 11.000 die erbij staat. Soms heb je geluk dat je een fout maakt of in onnozelheid op een pareltjes stuit. Het werd de beste sushi maaltijd die we ooit hebben gehad, inclusief de sushi bar van het Okura Hotel waar we met onze credit card wapperden de avond dat ik mijn proefschrift had verdedigd. Ja, we zijn Google dankbaar.

Ik lees Tanizaki's *One Cat, One Man and Two Women*. Het is het verhaal van een wat lamlendige man, Shozo, die zijn vrouw Shinako op straat zet. Hij heeft haar ingeruild voor een rijkere dame, Fukuko. Toen ze nog getrouwd was had Shinako een hekel aan Lily, de kat om wie Shozo feitelijk meer gaf dan om welke vrouw dan ook. De sluwe Shinako wil Lily gebruiken om Shozo terug te lokken, haar rivaal Fukuko wil wel van de kat af. Zo komt Lily terecht bij Shinako die ontdekt waarom Shozo zo dol op haar was, en Shozo komt erachter dat ook de liefde van een kat opportunistisch is. Wat mij bevalt aan het boek is dat het gedrag van katten omstandiger en met meer liefde wordt beschreven dan dat van de mensen. De vertaler merkt in zijn voorwoord op dat Tanizaki twee katten had, een die hij adoreerde en een die hij haatte.

Japanse schrijvers hebben wat met katten. Een van mijn favoriete Japanse schrijvers, Haruki Murakami, laat ze ook vaak optreden. Zo herinner ik me *Kafka on the Shore* over een teenager die van huis is weggelopen. Op de achtergrond speelt het verhaal van een oudere man, niet helemaal meer bij de tijd, die kan praten met katten en zo verdwaalde katten traceert. De charmante Siamese kat Mimi kan hele conversaties houden en citeert zelfs uit opera's van Puccini. Een regenstorm waarin vissen uit de hemel vallen vergroot het surrealistische gevoel van deze roman. In *IQ84* is een verhaal opgenomen dat *Town of Cats* heet. Ik realiseer me dat dat rare katje met zijn opgeheven poot, soms knikkend, zo'n belangrijk item is in Japan. Ik dacht, eerlijk gezegd, dat het iets Chinees was. De Maneki-neko, zoals deze kat heet, brengt geluk.

Ik kan niet diep genoeg in de Japanse psyche kijken (als er zoiets traceerbaars is) om een complexe verklaring te vinden voor die fascinatie van Japanners met katten. Dus doe ik maar een eenvoudige. Zouden de onverstoorbaarheid van de kat, de eigengereidheid, het opportunisme, de ondoorgrondelijkheid van de blik van de kat, en uiteindelijk, hun egoïsme, zoals Murakami het noemt, Japanners aanspreken? Misschien zien ze zichzelf ook op die manier. Ik lees ergens dat de kat door auteurs wordt gebruikt als metafoor voor de veranderende samenleving en familiedynamiek in Japan. Ik mis mijn Samantha, niet obsessief, enkel als ik aan haar denk.

Fietsen in Kyoto

In Kyoto zijn we eerder geweest. Dat heeft het voordeel dat we een aantal dingen die op de vaste lijstjes staan al gezien hebben en nieuwe ervaringen kunnen toevoegen. Zo waren we nooit in het Gouden Paleis geweest, dat was indertijd gesloten. We profiteerden van de kennis van onze gastheer, waardoor we een tempel bezochten met een geweldige herfsttuin, zijn favoriet. Die zouden we anders gemist hebben. Bij het huisje horen fietsen en dat werkt fantastisch in een stad als Kyoto. Om de een of andere reden brengen we te veel tijd door in winkels. De kunst die we zouden willen kopen, komen we niet tegen, niet in die eerste dagen tenminste.

Japan fascineert de westerling die zich erin verdiept, mij in elk geval. Een van de schrijvers die me meer inzicht bood was Alex Kerr, een Amerikaan die als rugzaktoerist in Japan bleef hangen. Hij schreef een mooie bestseller over de verbouwing van een oud Japans huis, *Lost Japan*, en ontwikkelde zich tot een expert in traditioneel theater en Japanse antiquiteiten. *Lost Japan* is een

lamentatie over het verloren gaan van het oude Japan of beter, want niet zo in lijn met de nationalisten, het gemak waarmee Japan natuur en traditie vervuilde. Hij schreef het overigens in het Japans en won er meteen Japanse literatuurprijs mee.

Bij Kerr lees ik dat de tatami is een combinatie van een zachte binnenmat met een hardere rijstmat, ongeveer vijf centimeter hoog. Hij vertelt dat het gebruik van matten, het belang ervan, in China duizenden jaren normaal was. Daar verdween het na de Song dynastie (960-1279), toen de Chinezen voorgoed overstapten naar stoelen en tafels, in arme streken gewoon op de aangestampte vloer. Dat verklaart waarom in Deshima, de Nederlandse kolonie in Nagasaki, de stoelen van de Hollanders als heel bijzonder werden gezien.

Op onze vorige reis waren we in Deshima, een raar plekje Japan. In de zeventiende en achttiende eeuw was Deshima een eiland in de haven Nagasaki dat met poorten was afgescheiden van het vasteland. Vanaf dat eiland was Holland het enige land dat mocht handelen met het volledig van het buitenland afgesloten Japan. 'Afgesloten' was een relatief begrip. De Hollanders organiseerden dineetjes voor Japanse gasten, prostituees waren welkom.

Via de Hollanders kwam Japan in contact met westerse kennis, van kanonnen tot medicijnen en culturele gewoontes die blijvende invloed zouden hebben. Op hun beurt brachten de Hollanders Japan naar huis. In het Siebold-huis in Leiden is daarvan het resultaat te zien. Het mooiste verhaal over Deshima is ook hier weer fictie, *The Thousand Autumns of Jacob de Zoet* van David Mitchell, een geweldig boek over het leven daar vanaf ongeveer 1799. Een van Mitchells bronnen was een boek met herinneringen van de Hollander Hendrik Doeff.

Toen de tatami's in Japan usance werden werd de architectuur modulair, dat wil zeggen dat alle maten werden gebaseerd op standaard maten met de tatami mat als uitgangspunt. De oppervlakte van een Japanse kamer wordt nu weergegeven in tatami's. We zagen het in het kasteel van Kanazawa, waar ze trots waren op meer dan 1000 tatami's oppervlakte.

In het paleis in Kyoto, het Nijo-kasteel, de zetel van de dominante Shogun, kunnen we zien hoe in een vrijwel lege ruimte toch de verhoudingen tussen klassen duidelijk zijn. Nog voordat je in de belangrijkste ruimte komt, is er een

scheiding van belangrijke en minder belangrijke bezoekers. Alleen de belangrijkste mochten in de Tokugawa-shogun ruimte komen. En ook daar zijn er drie niveaus, steeds tien centimeter hoger, met een vierde niveau voor de keizer. Zoals Kerr schrijft, een tatami van maar een paar centimeter hoogte was genoeg om mystiek te creëren. Het verhief de shogun alsof hij op een wolk zweefde. De keizer had ook een paleis in Kyoto maar tot 1868 was hij ondergeschikt aan de shoguns, terwijl het land vanuit Edo werd gerund.

Dit kasteel heeft 'nachtgealvloeren': houten galerijen die zo zijn ontworpen dat je er niet zonder kraken overheen kunt lopen, zodat je het meteen hoort als iemand probeert binnen te dringen. Het is, ietwat ontmoedigend, het aspect van het kasteel dat de meeste mensen, Japans of anders, zich herinneren van een bezoek. Voor mij was het algehele sfeer van het kasteel, en de muurschilderingen die de seizoenen weergeven. En indrukwekkende tijgers.

Fietsen in Kyoto maakt duidelijk dat het verkeer in Vietnam chaotisch leek, maar de charme had van voorspelbaarheid. In Japan fietsen mensen op het trottoir wat onplezierig is voor wandelaars. Problematischer en goed voor veel verwarring is dat het volstrekt onduidelijk is of je links of rechts moet blijven. Raar is dat trouwens, hoewel ze links rijden lijken Japanners onzeker waar ze moeten staan op roltrappen of waar ze moeten lopen. Als fietser moet je erop voorbereid zijn om de haverklap te moeten stoppen. Je kunt natuurlijk op de weg rijden maar ik had niet de indruk dat auto's rekening hielden met eventuele fietsers. Het trottoir leek veiliger.

Cocktail van Duits en Japans autoritair denken

Na de 'opening van Japan' door het bezoek van commander Perry in 1853 verwaterde de toch al tanende invloed van de samurai-klasse. In de zeventiende eeuw was al een steeds rijkere en meer ontwikkelde koopliedenklasse ontstaan in de kuststeden, meer speciaal in Osaka. Officieel stonden kooplieden op nog lagere niveaus dan boeren en vaklui maar naarmate deze handelaren rijker werden, werd de rol van de hoogste klasse, de samurai, steeds nuttelozer. Wat moest je met een beroepsoorlogvoerders in vreedstijd? Er waren te veel samurai om ze allemaal overheidsbanen te geven en het was beneden hun waardigheid om zich bezig te houden met handel. Zo zwierven ze door Japan, trots en armoedig, zoals *The Seven Samurai* van Kurosawa, een van de beste films ooit, laat zien.

De Meiji-restauratie die in 1868 begon maakte definitief een einde aan het regime met shoguns de facto als leiders van bestuur. Meiji betekent letterlijk 'verlicht regel', de naam waaronder het nieuwe keizerlijke bestuur zich vestigde. Tot die tijd was de keizer in Kyoto een factotum geweest en runden de shoguns het land. 'Meiji' zou synoniem worden voor een verrassende en tamelijk succesvolle race richting moderne wereld, gadeslagen door andere Aziaten die nog steeds leefden onder westerse koloniale regimes.

De keizer verhuisde naar Edo dat nu Tokio genoemd werd en voor het eerst in meer dan duizend jaar zaten bestuur van het land en de keizer in dezelfde stad. De reden dat Meiji een 'herstel' werd genoemd is dat het, volgens de propaganda, de antieke vorm van Japans keizerlijk bestuur 'herstelde'. Allerlei ceremonies werden bedacht die deze oude traditie zouden onderstrepen. De grondwet die werd opgesteld werd beïnvloed door Duits denken, wat een heftige cocktail opleverde van Duits en traditioneel Japans autoritair denken. Volgens de schrijver Ian Buruma wilden de oligarchen van de Meiji 'tegelijk modern zijn en oude tradities oproepen. Dat deden ze door Duitse dogma's te plakken op Japanse mythes'.

De shoguns gaven niet zomaar hun macht op. In 1868 en 1869 woedde er een burgeroorlog tussen loyalisten van de bakufu, het rijk van de shoguns, en het keizerlijke leger. Het was ook een regionale strijd tussen het noordwesten en het zuidwesten. De laatste verzetshaard van de bakufu was in Aizu, een kasteelstad ten noordoosten van Mito. Meer dan twee weken hield de heer van Aizu stand tegen 30.000 keizerlijke troepen, voorzien van westerse wapens. De stad werd platgebrand. Veel jonge samuraï pleegden harakiri. Na de val van het kasteel vluchtten de verdedigers van zijn regime naar het noorden waar velen van de honger omkwamen.

Fascinerend in Japan blijft de link met China. Er was geen geschreven Japanse taal tot het land de Chinese karakters importeerde, 1500 jaar geleden. De opzet van Kyoto, het culturele hart van Japan, werd geïnspireerd door de dynastieke hoofdstad van de Tang, het huidige Xi'an. Japanse monniken en wetenschappers brachten uit China de drie geloven die een hoofdrol speelden in de ontwikkeling van de Japanse cultuur: confucianisme, Taoïsme en boeddhisme. Het politieke systeem en de principes waarop het was gebaseerd, waren geïmporteerd uit China. Met dat gegeven is Japans nationalisme interessant, zeker in de verhouding tot China. Daar speelt meer dan alleen concurrerend nabuurschap.

Aan de andere kant studeerden of woonden een aantal leiders van het China van na de keizertijd in Japan. Sun Yat-sen, de 'vader van de natie' van de Republiek China, eerste president in 1912, zat jaren in ballingschap in Japan, net als talloze studenten. De modernisering van Japan was een voorbeeld voor de Chinezen die China wilden opstuwen in de vaart der volkeren. Maar Japans imperialisme en militarisme leidde onvermijdelijk tot confrontaties, zeker toen het Japanse zelfvertrouwen na de Russisch-Japanse oorlog die het won in 1905 de overhand kreeg.

Japan zag zichzelf als een modern land dat serieus genomen moest worden door het westen. Een dergelijk land kon niet zonder imperium en de verovering van Korea was een van de manieren om daar wat aan te doen, als extraatje hield Japan aan de oorlog tegen Rusland ook de bezetting van Taiwan over. Japan zette zichzelf ten doel de achterlijke Koreanen te beschaven en waren vastbesloten om van Taiwan een model van verlicht kolonialisme te maken. Japan was nu een macht die mee kon praten in de wereld.

Later werd ook Mantsjoerije gezien als een mogelijkheid om een modelkolonie te runnen, maar het was ook een gelegenheid bij uitstek om te experimenteren met investeringen van publieke fondsen en bestuursvormen zonder dat Tokio er veel grip op had. Ook de militairen konden hun gang gaan. Het leidde tot vele doden en ook, in december 1937, de Nanjing massacre, tot dan toe de grootste gruweldaad van Japan. Wel 300.000 Chinezen werden gemarteld, verkracht en vermoord door Japanse soldaten. Het duurde zes weken en al lijkt het onwaarschijnlijk dat de Japanse legerleiding ertoe opdracht had gegeven, evenmin is te accepteren dat ze er niets van wist. In elk geval deed ze niets om het te stoppen.

Het Rotterdam van Japan

Osaka is een stad met veel gezichten, die allemaal grotestads zijn op een manier die we in Japan nog niet hebben gezien. De buurt rond ons matige appartement ligt op enige afstand van het centrum. Dat is geen probleem, er is een prima metro. Het is ook een wijk die allesbehalve rijk is. Dat verklaart het grote aantal ouderen en arme mensen. Op weg naar een park met het kunstmuseum lopen we zelfs langs een heuse skid row, mensen die op straat leven, zoals we dat kennen uit Los Angeles of San Francisco. In Japan had ik zoiets nog niet gezien.

Een van de voordelen van ons buurtje is dat er nogal wat izakaya's zijn, al blijft het hondsmoeilijk om uit te maken welke de moeite waard zijn. Google bewijst weer goede diensten. Beste izakaya's in de buurt? Hop, daar rolt een lijst. We kiezen voor twee straten verder, een gouden greep. Voor de shasimi die we bestellen haalt de chef de vis uit het aquarium naast hem, verser kan het niet. Ik had gedacht dat de prijs uit de hand zou lopen maar met een paar zijgerechten, sake en een geweldige krabcustard, gemaakt door de zoon, kwamen we lager uit dan we gewend waren.

Deed dat deel van Osaka denken aan New York, waar we wandelen in het centrum lijkt het eerder een kruising tussen Chicago en Rotterdam. Een stad met een eigen karakter, met veel toeristen en daarop ingesteld, maar vooral draaiend op zijn eigen bewoners. Osaka is een mooie afronding van Japan, een soort van overgang naar Los Angeles.

Op de valreep koop ik een telefoon. Ik heb het eindelijk gehad met mijn lullige instapmodel dat bij de minste of geringste activiteit vastloopt. De simkaart die we hadden aangeschaft werkt wel, we kunnen elkaar bellen, maar als ik de weg wil weten, een restaurant wil zoeken of wat dan ook, loopt het hele zaakje vast. Het wordt vooral erg irritant. Bij Bic Camera koop ik een Huawei telefoon, ik had geen zin alles te vergelijken en deze deed alles wat ermee wilde. Mijn criteria waren lichtgewicht, een acceptabel keyboard en een redelijke prijs, niet die belachelijke vermogens die je voor een Apple of de laatste Samsung neerlegt. Voor foto's heb ik een camera, dus dat is niet relevant. Verder moet hij unlocked zijn, wat de keuze behoorlijk beperkt: de meeste telefoons komen met een contract.

Het Osaka History Museum is wel goed maar biedt weinig in het Engels. Ernaast ligt het park met het Osaka kasteel, zoals zoveel herbouwd in 1947 en compleet namaak maar toch leuk. Het roept allerlei herinneringen op aan de Kurosawa-films, vooral de diverse soorten helmen. Ik neem me voor ze weer eens te bekijken, die films dan. De verrassing van Osaka is het aquarium van wereldklasse. Osaka is natuurlijk een havenstad en dat was in die buurt ook goed te merken.

De hippe wijk die ons was aangeraden viel nogal tegen. Weinig hip en niet erg groot. Osaka heeft een levendig uitgaanscentrum, maar het vereist dat je houdt van neon en herrie en veel mensen. Soort Lange Leidsedwardsstraat, Leidseplein en Rembrandtplein, in Amsterdam niet mijn favoriete plekken. Al met al zijn we maar matig enthousiast over Osaka, al realiseren we ons dat

we ook beginnen te lijden aan een soort Japan-moeheid die we over onszelf afgeroepen hebben.

Tijdens onze week hier overwogen we even om de laatste drie dagen naar Tokio te gaan, maar gelukkig doen we dat niet. Anders zouden we niet alleen het aquarium gemist hebben maar ook twee andere hoogtepunten van Osaka: de botanische tuin in al zijn herfstglorie en het museum van Japanse boerenwoningen. De tuin had dat plezierige, rustige, esthetische dat Japanse tuinen en parken hebben. De boerenwoningen pasten in patronen die we al een paar gezien hadden maar voegden wel informatie en inzicht toe. Hoge woningen met hardhouten palen die zo glad zijn dat muizen er niet tegenop kunnen klimmen om de op zolder opgeslagen oogst op te peuzelen.

We trakteren onszelf op de izakaya die zo goed was bevallen. Ik realiseer me dat we te snel eten en wat meer van het drinken moeten genieten. Want dat is het idee van izakaya: drinken met een hapje, niet omgekeerd. De izakaya wordt wel vergeleken met een tapas bar, maar dat is een vergelijking waarmee ik niet uit de voeten kan. Verschillende werelden. De laatste avond in Japan gaan we naar zo'n sushi restaurant met een lopende band. Het duurde even voordat ik doorhad dat er twee banden zijn. Een waarop allerlei dingen langskomen die je al of niet eraf kunt nemen, een andere in tegengestelde richting waarmee je a la carte, of beter gezegd, via het schermmenu kunt bestellen. We volgen het voorbeeld van onze burens, de kwaliteit is beter dan wat er op de band langs komt.

Kerstmis nadert en daarmee de irritaties over de kerstattributen. In Kyoto was het al begonnen maar in Osaka is het onuitstaanbaar: overal lullige Amerikaanse kerstmuziek. Rudolf the Rednosed Rendeer, Dreaming of a White Christmas en dat soort standaardspul. Je wordt er knettergek van. Ik had me erop voorbereid dit in Los Angeles te horen, maar het verrast me hoever de Amerikaanse culturele invloed rijkt. Het summum is de duiker in het aquarium die in kerstman outfit naast de haaien zwemt, twee duimen opstekend naar de toeschouwers.

In de loop van onze zes weken in Japan gebeurde wat vreemds. Ik begon Japanse karakters mooi te vinden. In twee of drie karakters kun je een heel verhaal overbrengen. Een waarschuwing voor een opgebroken straat, een aankondiging, een reclame. Op een dag zag ik ineens de schoonheid van die karakters. Ik had eerder met met Chinese karakters gewerkt, in een na drie jaar opgegeven poging de beginselen van die taal meester te worden. Ik

tekende braaf een uur per dag karakters wat doodvermoeiend was en bepaald niet voldoende om ze onder de knie te krijgen. Je moet ermee opgroeien, je moet op school gedwongen worden eindeloos karakters te schrijven, dan pas kun je deze taal de jouwe maken. Ik kon dat niet en de ervaring was al weer weggezakt. Tot ik in Kanazawa ineens een soort aha-Erlebnis had.

Terwijl we met de Shinkansen naar het vliegveld racen, concluderen we dat er nog veel in Japan te zien is, maar dat we de volgende keer de grote steden gaan mijden. Geleidelijk aan ook de winter ingevallen. In Osaka begin ik te verlangen naar warmer weer, gemakkelijker communiceren en huizen die voor rustig schrijven en lezen meer lijken te bieden dan wat we tot nu toe hadden.

Ik ben verrast dat ik bij het inchecken een vliegticket moet kunnen laten zien dat me weer uit de VS brengt, anders krijgen we geen boarding pass. Ik ben daar nooit eerder naar gevraagd. Is dat nieuw? Is dat Trump? Het is geen probleem want we hebben al een reis geboekt, eerst naar Hawaï dan naar Auckland, New Zealand, dus het maakt niet uit, maar het drukt me op de uitstraling van de VS dezer dagen: vreemdelingen ongewenst.

VS/Hawaii

Ik ben al tientallen keren geland in Los Angeles, meestal vanuit Amsterdam. LAX is geen mooi of aangenaam vliegveld, zeker niet als je vertrokken bent uit Schiphol. Dit keer is de ervaring extra vervreemdend. LAX oogt smoezeliger dan ooit. Dat komt vooral omdat we net Japan achter ons hebben gelaten, een land waar de zaken goed georganiseerd zijn en de publieke voorzieningen goed onderhouden. Sommige vliegvelden in de VS geven het gevoel dat je ergens in Afrika bent geland. Misschien is hier inderdaad sprake van een vierde wereldland, zoals Hedrick Smith, de journalist van *The New York Times* die het uiteenvallen van de Sovjet Unie meemaakte, gevallen staten noemt.

Ik huur altijd auto's bij AVIS. Ik ben daar preferred customer wat betekent dat de auto klaarstaat bij aankomst. Andere maatschappijen mijd ik, vooral Alamo, de goedkope pakketreizen autoverhuurder. Daar sta je eindeloos in de rij, deels omdat ze altijd te weinig mensen inzetten, deels omdat iemand achter de balie de reizigers extra dingen probeert aan te smeren. Bovendien is hun netwerk beperkt tot de toeristenstreken. Sta je met pech in de buurt van Poughskeepie, het noorden van de staat New York, zoals me ooit overkwam, dan is AVIS goed geoutilleerd. Instructies: neem een taxi naar de stad, pik de volgende auto op. Vorig jaar in Los Angeles ontdekte ik een blaas op de buitenband. Per kerende telefoon konden we een andere auto oppikken. Thank you, AVIS. Wel duur zo rond de feestdagen maar dat wisten we van tevoren.

Voor Chinezen is Kerstmis no big deal, ook niet voor Chinese Amerikanen. Als we vroeger met de kinderen bij grandpa en grandma kwamen ging er nog wel een boom op, dat deed je nou eenmaal, maar nu niet meer. Bij ons in Amsterdam trouwens ook niet. Is er iets verloren gegaan? Ik herinner me van vroeger de nachtmis, het huis dat rook naar dennentakken, de kaarsjes, het kerstdiner. Het zijn herinneringen die ik koppel aan mijn ouders, vooral mijn moeder. In Los Angeles is ons kerstdiner een uitstekende Chinese maaltijd en mij maakt dat niet uit.

Hier zijn, bij mijn schoonouders van 95 en 81 jaar oud, doet me denken aan mijn moeder, de laatste jaren toen ze begon te ratelen en volgens de dokter licht dementeerde. Mijn moeder was arts en de diagnose had haar behoorlijk van de kook gebracht. Voor mij was elke twijfel verdwenen toen ik op een zondagavond met haar at en haar voorbereidde op mijn vertrek over een uur of zo. Maar waarom ga je weg? Ik ga naar huis. Maar waarom ga je weg? We houden toch van elkaar. Zo ging het nog even door voor ik me realiseerde dat ze dacht dat ze haar vijftig jaar tevoren overleden man tegenover zich had, in plaats van haar zoon.

Ons moeder - zoals we haar altijd noemden, op zijn Brabants - was bang die laatste jaren. Niet voor de dood, geleidelijk aan wel voor het leven. Onzekere dingen, wankel fysiek. Als we er een weekend waren en op zondagavond vertrokken kregen we wat de Amerikanen zo mooi een *guilt trip* noemen. Blijf nog wat langer, laat me niet alleen, ik kan toch zo niet blijven zitten. Er zat niets anders op dan hard te zijn en de deur dicht te trekken. Ze zou een half uur later bellen, in de trein, dat wisten we van tevoren.

Inmiddels ben ik ver gevorderd in de biografie van Michel de Montaigne, de aartsvader van de essay als schrijfvorm. Sarah Bakewell schreef zijn leven in de vorm van, in haar woorden, 'Één vraag en twintig pogingen tot een antwoord'. De vraag was eenvoudig: hoe te leven? Antwoorden zijn er niet en Montaigne's houding kan inderdaad nooit daartoe leiden, maar een essay is een poging, in de meest letterlijke zin. Bakewells hoofdstuk 'Stel overal vragen over' heeft als bovenkop: 'Alles wat ik weet is dat ik niets weet en zelfs dat weet ik niet zeker'.

Het is een vorm die me aanspreekt. De afgelopen jaren had ik de helft van Montaignes essays gelezen, maar ik moet zeggen dat deze biografie en de context die hij verschaft uitnodigt, haast dwingt, tot herlezen en heroverwegen. De essay vorm spreekt me aan, juist omdat je kun meanderen, afwegen, poneren en weer verwerpen, en dan concluderen dat je inderdaad niet tot een afgeronde conclusie kan komen. Of wel natuurlijk, maar de open vorm is wat het aantrekkelijk maakt. Montaigne leunde zwaar op de klassieke schrijvers. Mooi vind ik zijn alinea over reizen en Socrates. Die zei, toen hem werd verteld dat iemand niet beter van een reis was teruggekeerd: 'Natuurlijk niet, want die man had zichzelf meegenomen'.

Na Japan is Los Angeles nogal een overgang. Maar de Chinese keuken is geen straf. Het is ook plezierig om een auto te hebben, en noodzakelijk ook

want zonder auto is Los Angeles niet te behappen. Als student deed ik Los Angeles ooit met de bus, ik kan me nu niet meer voorstellen hoe dat mogelijk was. Het was in de tijd dat ik ook in een van de kakkerlakken vergeven YMCA overnachtte. De eigenaar van de drive away car die ik vanuit Washington naar Los Angeles had gereden, zette me er af. 'Weet je wel zeker dat je hier wilt blijven?', vroeg hij bezorgd. Ik wuifde het weg, met de naïviteit van mijn jonge jaren. En afgezien van de kakkerlakken gebeurde er ook niets, behalve dat ik in de bus geen witte Amerikaan tegenkwam.

We komen in de VS aan als het impeachment van Trump definitief wordt, er is geen ontkomen aan de man. We weten dat de Republikeinen hem zullen laten ontsnappen maar het staat voorgoed als asterisk bij zijn presidentschap: een van de drie presidenten die door het Huis geïmpeached werden. Het is moeilijk je in te leven in de Republikeinen die zich met huid en haar hebben overgeleverd aan deze man.

Op onze reis is dit een rare onderbreking. Ook al zijn we omringd door Aziatische Amerikanen, we zijn ineens niet meer in Azië, die andere wereld. We zijn niet meer met zijn tweeën maar moeten rekening houden met familie. We wandelen in het state park in Hacienda Heights dat als altijd verrassend wild is voor een stadspark. Op Tweede Kerstdag, in de VS een van de vervelendste dagen van het jaar omdat dan iedereen zijn cadeau's gaat ruilen en de winkels lagere prijzen hanteren, vliegen we naar Hawaii.

Hawaii, Big Island

Ik zit in een schommelstoel voor het huis van onze vrienden in Hawaii, uitkijkend over de Pacific. De geluiden zijn Hawaii, de zon is Hawaii, de planten. Alles is anders dan in Los Angeles of waar dan ook. Ook anders dan de eerste vier maanden van onze reis. Ik voel dat we nu meer relaxt kunnen zijn, dat eindelijk het lezen en vooral het schrijven de nadruk gaat krijgen.

In 2015 was Hawaii de 49ste staat van de VS die ik bezocht - van de vijftig. Als correspondent en later als toerist met mijn driekwart Amerikaanse gezin had ik alle continentale staten al gehad. Voor Alaska en Hawaii had ik nooit een hoofdredacteur kunnen interesseren en die waren er dus bij ingeschoten. Ik kon dat verzuim goedmaken omdat mijn zwager het nuttig vond om in Hawaii te hertrouwen. Zijn aanstaande echtgenote was er opgegroeid, vandaar. Het had iets van die enthousiastelingen die een huwelijk plannen op het platteland in Italië en dan verwachten dat al hun vrienden de

moeite nemen en de kosten kunnen dragen om erheen te komen. Om allerlei redenen waren wij de enige familieleden van de kant van de bruidegom die erbij waren.

Het was mij indertijd goed bevallen. We hadden het Big Island geëxploreerd. Hilo, de enige stad aan de oostkust, had een plezierig tropisch vervallen aard, de natuur was grandioos, Vulcanoës, het nationale park, immens en imposant. De kinderen hadden een geweldige tijd met de kinderen van onze bed and breakfast gastgevers. Op Oahu, het op twee na grootste eiland waarop Honolulu ligt maakten we de bruiloft mee. Terwijl vrouw en kinderen op het strand lagen reed ik rond zowat het hele eiland. Ik was onder de indruk van de herinneringen aan Pearl Harbor maar bezocht niet het gezonken Arizona slagschip museum. Op een vreemde manier was het volstrekt logisch dat Barack Obama, als zoon van een vader uit Kenia en een moeder uit Kansas, opgroeide in Hawaii (en Indonesië). Wie kon beter de diversiteit van Amerika vertegenwoordigen? Wel, er was die racist die begon te tweeten dat Obama niet in Amerika was geboren, geen legitieme president was. Maar laat ik daar niet op doorgaan. Dat verhaal loopt slecht af.

Er is geen vreemdere staat dan Hawaii. Overal in de VS heb je het idee - de illusie misschien - dat de staten deel uitmaken van een groter geheel en bij elkaar horen. Nou ja, bij elkaar? In elk geval meer dan via de winkelketens en gehomogeniseerde consumptiepatronen. Weliswaar zijn die nu ook in Hawaii te vinden, dus je hoeft de staat niet te mijden als je ze niet kunt missen. Maar verder is Hawaii qua klimaat en leefomstandigheden niet te vergelijken met wat dan ook in de continentale VS. Er is, of in elk geval tot de coronacrisis, was, groot gebrek aan personeel in Hawaii. Iedereen die wil kan hier een baantje versieren. Je hoeft niets te weten, geen ervaring te hebben. De werkgever helpt je want hij wil je behouden.

De vrienden bij we op bezoek waren, een van hen half Japans Amerikaans, waren vijftien jaar geleden van Los Angeles naar Hawaii verhuisd. Een plezierig leven dan in de verstopte verzameling suburbs die LA was. Nu ze ouder zijn dan zestig beginnen ze te denken over een terugkeer. Qua gezondheidsvoorzieningen is Hawaii, in hun geval de Big Island, niet vriendelijk voor bejaarden. Alle problemen of vermeende problemen van leven op het platteland zijn ook op deze eilanden te vinden.

Onze vrienden, een lesbisch echtpaar waarvan Karen de ene partner al kent sinds de middelbare school, zijn heel bewust naar Hawaii vertrokken,

een jaar of vijftien geleden. Zoals meer van onze vrienden hadden ze genoeg van Los Angeles, de drukte, de verstopte wegen, de huizenprijzen en, minder dan vroeger maar nog steeds: de smog. Naarmate de leeftijd vordert begint een zekere aarzeling te sluipen in hun enthousiasme voor Hawaii. De gezondheidszorg in Hawaii is minder dan die op het vasteland, een reden waarom veel bejaarden uiteindelijk toch teruggaan.

We zitten op het Big Island, het grootste van de zes eilanden en het meest oostelijke, het dichtst bij de VS - toch nog zes uur vliegen. Honolulu ligt op Oahu, meer naar het westen. De eerste keer dat we het Big Island bezochten hadden we het stadje Hilo als basis, aan de oostkant, een authentiek verlopen ogend stadje. Het regent er vaak, met per jaar maar negentig regenvrije dagen. Dat is misleidend omdat de dag meestal mooi begint, de regen valt in de late middag of 's avonds. Het heeft zijn voordelen: wilde orchideeën en andere tropische planten maar het laat ook zijn sporen na in downtown Hilo. We waren nog niet gearriveerd, of we maakten een tropische storm mee, vaste prik hier. Ook een aardbeving, veroorzaakt door onderaardse lavastromen, werd als op bestelling geleverd.

Dit keer zitten we aan de Kona-kant, vlak bij het stadje Kailua, een kustlijn die vrijwel helemaal is toegesneden op toerisme. Het is er vlakker, veel kleine stranden tussen de gestolde lavastromen, waar je kunt snorkelen. Dat doen we enthousiast. Culinaire Big Island geen hoogstandje. Er is hier altijd gebrek aan arbeidskrachten, horen we. Als je iemand hebt, probeer je hem of haar op te leiden en vooral te behouden. Vervanging is een probleem. Keukens en bediening zijn wisselvallig.

Dit zijn authentieke vulkanische eilanden. De pure cijfers zijn indrukwekkend: gemeten vanaf de zeebodem zijn deze eilanden de hoogste bergen ter wereld. Mount Kea op het Big Island is 10.203 meter hoog, de vulkaan komt 4207 meter uit boven de zeespiegel. Nog steeds veranderen lavastromen het eiland. Zo zorgde een nieuwe eruptie van de Kilauea vulkaan van mei tot augustus 2019 nog voor een lavastroom die 700 huizen verwoestte. Het gebeurde allemaal buiten Volcanoes National Park waar je het dichtst bij deze oerkrachten kunt komen.

Met onze vrienden bezoeken we een hispanic-feest in de vertrekhal van het oude vliegveld. Het is ietwat vervreemdend omdat je het eerder in LA zou verwachten. Hier is niets Hawaïaans. Een klassiek doopfeest met mannen in cowboyhoeden en dito laarzen, vrouwen in kleurige jurken. Onze vriendin

heeft als advocaat de vader vrij weten te krijgen in een zaak waarin de politie bewijsmateriaal had gemanipuleerd. Als je het verhaal hoort, word je alsnog verontwaardigd. Politie-geweld strekt zich ook uit tot Hispanics. Het is een verhaal van tunnelvisie en ontlopen van gezichtsverlies als je fouten te erkennen. En een verhaal van racisme in al zijn lelijke varianten.

De dankbaarheid van de Hispanic-familie is evident en strekt zich ook naar ons uit. Mexicaans eten kan me meestal matig bekoren, maar dit is goed. De band was speciaal komen overvliegen uit Californië, de Mexicaanse muzikanten heb je hier niet voor het opscheppen.

De dood van Captain Cooke

De manier waarop Hawaii werd bestuurd is even interessant. Het waren geen fijne regimes. Dat hadden we op het Big Island al gezien in het historische park. Pu'uhonuaa O Honaunau National Historic Parc. Het was indertijd een heiligdom, een soort vrijplaats waar iemand die de *kapu* brak, de oude wetten, heen kon vluchten (als hij het kon bereiken langs haaien en soldaten) en via een soort purificatie zijn vrijheid kon verwerven. Het is een complex verhaal maar het komt er op neer dat in de Hawaïaanse samenleving de machtigen bepaalden wat werd getolereerd en wat niet.

Het Statepark of Memory is een schiereiland van zwarte lava, uitstekend in de Pacific. Officieel heet het park Pu'uhonua O Hōnaunau National Historic Park, geen wonder dat ze een korte Engelse versie hanteren. Het blijft moeilijk voor te stellen hoe de oorspronkelijke bevolking hier leefde, maar je krijgt er een idee van het koninklijk paleis, nou ja, de minimale restanten ervan, de visvijver, maar vooral van het concept van een *sanctuary*, een schuilplaats, waar je een soort purificatie kon vinden als je je misdragen had. Je kon hier ook heenvluchten in tijd van oorlog en na de strijd veilig terugkeren naar huis. Het concept van een vrijplaats is volgens de park service altijd aanwezig geweest in de cultuur van Hawaii, met wortels in de Polynesische cultuur elders.

In deze samenleving waren niet diefstal of moord de zwaarste misdaden, dat was schending van de *kapu*, de Hawaïaanse versie van de Polynesische *tabu*. *Kapu* was een complex systeem van levensregels die alles hadden te maken met geloof, vergroting van de macht van de koning en de priesters. De machthebbers stelden die regels op, het was eren systeem om iedereen eronder te houden. Het ging om dagelijkse routines maar ook regels voor het

maken van voedsel. Het breken van de *kapu* was een misdaad, de straf de dood. Alleen als je zo'n schuilplaats wist te bereiken, kon je overleven.

Kealakekua Bay, zoals de kustlijn hier heet, geniet historische bekendheid omdat op 17 januari 1779 de ontdekkingsreiziger Captain James Cooke er aan land kwam. Cooke was de eerste geweest sinds Abel Tasman die Nieuw-Zeeland had bezocht, maar hij was zeker niet de eerste Europeaan die ze op Hawaii zagen. Op het eiland Maui ontving de lokale bevolking hem als een soort godheid. Dat ging goed zolang het goed ging. De *Resolution*, Cooke's schip, vertrok na drie weken, misschien tot opluchting van Chief Kalaniopu'u en zijn priesters. In elk geval was hij minder welkom toen Cooke een week later terugkeerde naar de Big Island, daartoe gedwongen door een storm. Onaangenaamheden werden uitgewisseld en uiteindelijk werd Cook op het strand neergestoken. Hij overleefde het niet.

Tijdens de demonstraties na de dood door politiegeweld van George Floyd in Minneapolis kwamen in Australië standbeelden van James Cooke, de man die dat land voor Engeland claimde, onder vuur te liggen. In Amerika was Columbus uit de gratie. Terwijl ik geen moeite heb met het verwijderen van beelden van helden van het in de Amerikaanse burgeroorlog afgescheiden Zuiden, vooral omdat ze zijn geplaatst als deel van de repressie die deel was van de Amerikaanse apartheid, vind ik het weghalen van andere historische monumenten weinig zinvol. Ook zonder monument om wat zeker en vast een historische gebeurtenis was, blijven Cooke en Columbus die eerste persoon.

De volgende dag is het oudjaar. Zo'n dag is niet de beste gelegenheid om een oordeel te vellen over een plek, maar ik weet wel zeker dat ik hier niet wil wonen, de schoonheid van het landschap ten spijt. Winkelcentra zijn vreselijk, hoewel niet vreselijker dan elders in de VS, wel duurder. Het verkeer is hopeloos omdat de wegen allemaal tweebaans zijn en iedereen tegelijk op pad lijkt te gaan.

Het jaar eindigt met de meest spectaculaire zonsondergang die ik in tijden gezien hebt. Ik gebruik een foto ervan om de paar mensen die ik per app een zalig nieuwjaar wil wensen jaloers te maken. We doen een spelletje, eten en drinken champagne. Het bewustzijn dat we hier het laatste plekje op de wereld zijn dat het nieuwe jaar betreedt, verandert niets, maar het is wel leuk om het vast te stellen. Nieuwjaar begint in Sydney, Australië, en komt pas ruim twintig uur later in Hawaii aan.

Kraaiende hanen en autowrakken

We vliegen naar Kauai, het meest westelijke eiland van Hawaïi. Alle zes de grotere eilanden, geen van allen zo groot als Big Island, hebben een eigen karakter. In Lihue, de stad waar we aankomen, geeft het Kauai Museum een mooie introductie voor de rest van onze trip, ook voor Nieuw-Zeeland en Australië. De migratiestromen vanuit Indonesië en Micronesia gingen richting Samoa en kleinere eilanden, en daarna naar Hawaïi en Nieuw-Zeeland. Volgens de wetenschappers die deze routes hebben getraceerd liepen ze ongeveer 3500 jaar geleden naar Samoa, en bereikten ze 1200 jaar geleden Frans Polynesië. Vandaar wisten deze Polynesiërs zo'n 1000 jaar geleden het noordelijk gelegen Hawaïi te vinden. In zuidwestelijke richting zakten ze af naar Nieuw-Zeeland, dat pas in 1250 werd gekoloniseerd door nieuwkomers. Voordien waren op die afgelegen eilanden geen mensen. Het blijft onduidelijk, controversieel zelfs, of de Polynesiërs ooit contact gehad hebben met Zuid-Amerika, al zou dat de zoete aardappelen, fleskalebassen en kokosnootbomen kunnen verklaren.

In de zestiende eeuw was het voor Europese ontdekkingsreizigers een raadsel hoe deze mensen zo ver konden varen zonder navigatie en met kano's die zo getuigd waren dat je niet kon laveren. Dat is het nog steeds. Wel is duidelijk dat de Polynesiërs een diepe kennis hadden van golfstromen, winden en andere factoren waarmee ze bij het varen rekening moesten houden. Ze ontdekten niet alleen andere eilanden, ze slaagden er meestal ook nog in om terug te keren naar hun vertrekpunt. We horen dat Hawaïi geen oorspronkelijke zoogdieren, enkel zeedieren en een variant van vleermuizen. Dat geldt ook voor Nieuw-Zeeland.

We verblijven in Princeville op een golf resort, officieel 'a planned resort community'. Het valt mee. We hebben een aardig huis in een complex van aardige huizen waar veel mensen permanent lijken te wonen. *Soulless* noemt onze reisgids het en dat is goed samengevat. Een goede basis om dit deel van het eiland te verkennen. Kauai is het groenste eiland van Hawaïi. Stormen komen hier het eerst aan land.

Het regent. Wat lekker is aan het weer in Hawaïi is dat zelfs met regen de temperatuur op niveau blijft. Je zit onder het afdak te schrijven. Dat gold ook voor Vietnam, elk subtropisch land eigenlijk. Op mijn laptop zie ik dat Trump gisteren de tweede man van Iran, generaal Suleimani, heeft opgeblazen. Het is onduidelijk wat de gevolgen zijn behalve een uitbreiding van de

economische oorlog die Trump al drie jaar voert tegen Iran. Kan een land zomaar de tweede man van een ander land opblazen? Ik herinner me een cover van The Economist in de Reagan-jaren, waarop de president was afgebeeld als 007 – niet gebonden aan formele regels.

Kauai heeft veel hanen, met enorme kuddes kippen, en veel autowrakken. Waarom? Google geeft antwoorden. In september 1992 werd het eiland getroffen door een de orkaan Iniki. In twee uur tijd beschadigde die meer dan 70 procent van alle gebouwen en woningen. Dat gold ook voor de kippenrennen en daarbij kwamen hanen vrij die werden gefokt voor hanengevechten. Zonder natuurlijk vijanden hebben ze zich vermenigvuldigd als de legendarische konijnen en zich vermengd met de wilde rode jungle kippen die de Polynesiërs ooit hierheen brachten. Ze lopen overal rond, er is geen ontkomen aan. Je zou denken dat bewoners zo gemakkelijk een kip in de pot kunnen slaan maar dat schijnt weinig te gebeuren. De goede kant van deze kippenvolken is dat ze insecten eten, inclusief de Hawaïaanse duizendpoot, een gemeen beestje dat lelijk kan bijten. Het laat zich raden wat de slechte kant is. Er wordt wat afgekraaid op Kauai. De hanen wachten niet tot de zon opkomt en houden evenmin op zodra dat het geval is.

Voor de vele autowrakken heb ik zelfs op Google geen antwoord gevonden, maar het schijnt dat Kauai een hoger dan gemiddeld aantal ongelukken kent. In combinatie met het gewoon dumpen van oude bakken en het simpelweg niet opruimen van de rotzooi, leidt tot een overvloed aan wrakken. Oh ja, er is ook het meest Amerikaanse argument ooit: als een wrak op privé-terrein staat mag het niet worden weggehaald door de politie. Sommige mensen hebben hun voortuin vol staan. Het schijnt beter te zijn dan vroeger.

In Hawaï houden ze ervan om te zeggen dat hun wandelpaden gaan naar het einde van de wereld. Op het Big Island liepen we al in zo'n park, maar daar zag het einde er vooral bebost, groen en nat uit. Hier op Kauai is werkelijk sprake van het einde van de bewoonde wereld. Na een adembenemende route langs de Na Pali kust, groene kliffen die steil de oceaan in duiken, *headlands* mooier dan in Californië, stopt de weg. Niet the end of the world, maar in elk geval the end of the road. Je moet te voet verder over de Kalalau Trail.

Vandaag hebben we geluk, het is droog en zonnig. Maar goed ook, want dit is een wandelpad dat bij nat weer gevaarlijk glad wordt. Ik heb gelezen dat

het wordt gezien als een van de mooiste maar ook een van de gevaarlijkste routes in de VS. Met meer mensen dan we graag zien, volgen we het pad een uur of drie voordat we omdraaien. Het strand dat de eerste stop is - daarna moet je een parkvergunning hebben - zien we op een gegeven moment in de diepte liggen. Erheen lopen en dan weer omhoog enkel om er geweest te zijn, lijkt, wat zullen we zeggen, inmiddels wat futiel. Ik weet uit ervaring dat mijn vrouw nog slechter daalt dan ze klimt, de terugweg gaan lang duren. En ik ben ook wel klaar: mijn hoogtevrees is al een paar keer op de proef gesteld waar het pad onaangenaam dicht langs de afgrond loopt. Het was wel mooi geweest. We hadden al een goed zicht gehad op de kliffen in de verte, een soort coulisselandschap van opeenvolgende steile groene kliffen. Ik ben bang dat Route One in Californië nooit meer hetzelfde zal zijn. We draaien om.

Twee dagen later zien we de Na Pali kust van de andere kant. We zijn helemaal rond het eiland gereden, terug naar Lihue en dan verder langs de kust. Aan de oostkant van het eiland lopen geen wegen. Het is een hele rit maar dan krijg je ook wat. De Waimea Canyon die we inrijden komt in de buurt van de Grand Canyon. Ik ben niet de enige die deze vergelijking heeft gemaakt. Het verhaal is dat Mark Twain bij een bezoek de eerste was die Waimea Canyon de 'Grand Canyon van de Pacific' noemde. Da's knap, want Twain bezocht het eiland nooit, al verbleef hij in 1866 vijf maanden in Hawaii. En de Grand Canyon werd pas zo genoemd door Theodore Roosevelt, die er in 1908 een nationaal park van maakte. Ah well, never mind. Zo komen mythes tot stand.

Zoals alle eilanden van Hawaii was Kauai ooit een vulkaan. Daar is weinig van over, de regen heeft de Waimea Canyon erin uitgeslepen. Dat proces begon toen een geologische breuklijn ontstond die het eiland feitelijk in tweeën deelt. In het state park rijd je opnieuw naar een end of the road, met uitzicht over de Na Pali kust, dit keer vanaf een hoogte en helemaal vanaf de andere kant. De twee zijn niet verbonden anders dan door een onbegaanbare wildernis.

Hawaii shirts en alt-right tuig

Op de weg terug scoor ik eindelijk twee Hawaii shirts. Ik ben al dagen op zoek naar kwaliteit en een design dat me bevalt, hier vond ik twee Tori Richards shirts, het klassieke merk op dit terrein. Ik vind ze heerlijk zitten als het warm is, met de huidige bloedhete zomers kun je zelfs in Amsterdam regelmatig dragen. Het is alleen wat tricky aan het worden nu Amerikaanse

neonazi's en rechts-radicale provocateurs deze shirts als hun uniform zijn gaan dragen. Boogaloo boys noemen ze zichzelf. Ze willen nieuwe Amerikaanse burgeroorlog op gang brengen die ze Boogaloo noemen. Ik trek me er niets van aan.

Ik lees *Becoming* van Michele Obama. Nou ja, ik ben eraan begonnen, heb het geprobeerd, in de Nederlandse vertaling. Die is zo slecht dat ik halverwege het boek het uit ergernis van mijn kindle heb gegoooid. Een voorbeeld uit velen: *a simple woman* in het Engels is een eenvoudige vrouw, iemand zonder pretenties, zeker niet 'een simpele vrouw'. Het was duidelijk haastwerk, overal kon je de Engelse tekst doorheen de Nederlandse zien en dit soort fouten, dat kan echt niet. Ik heb *Becoming* nu wel uitgelezen, in het Engels. Geweldig boek, geweldige vrouw.

Vertalen is niet gemakkelijk. Toen ik nog een eigen tijdschrift had over Amerika zette ik aanvankelijk vertaalwerk uit. Het ging om artikelen die speciaal voor het blad waren geschreven of stukken uit Amerikaanse tijdschriften. De vertaling was vaak krakkemikkig. Er zijn twee redenen. Vertalers zijn niet per se goede schrijvers. Bovendien kennen ze vaak niet de spreektaal, de uitdrukkingen die eigen zijn aan een samenleving, wat je noemt *colloquial English*. Het is een terugkerend euvel.

Ik herinner me nog altijd in de eerste bladzijden van de vertaling van *Zen and the Art of Motorcycle Maintenance*, waar sprake is van een motor die wordt gekwalificeerd als *lemon*. De vertaler kwam met een 'citroengele motorfiets'. Wie Amerika goed kent weet dat een *lemon* een slecht product is, een maandagochtend-motorfiets in dit geval, een ding dat altijd kapot is. Een ander voorbeeld noemt Benedict Anderson, de socioloog die het klassieke boek *Imagined Countries* schreef. Hij beheerst het Nederlands en sprak de vertaler aan over de vertaling van *train* als spoorweglijn terwijl bedoeld was lout, waardoor de zin complete nonsens werd. En dat was op pagina 1. Hoe kan zo iets gebeuren? Ik weet het, vertalers worden zwaar onderbetaald, het moet allemaal razendsnel want Michelle Obama is populair en volgende maand is te laat. Maar toch.

In Honolulu blijven we maar één nacht, we vertrekken de volgende ochtend vroeg naar Nieuw-Zeeland. Het wordt ook meteen de slechtste nacht van onze hele reis. Misschien hadden we het van tevoren moeten bedenken maar een hotel vlak bij het vliegveld kan niet anders dan tegenvallen. Dat is een zwak woord voor de ervaring in het Best Western The Plaza Hotel, in de

oksel van een aantal grote wegen waar het nooit stil is. De ouderwetse muurairconditioner draagt bij aan het lawaai. Ik herinner me dat van vroeger. In Motel 6's en andere goedkope motels was de airconditioning nooit centraal, altijd per kamer, met een apparaat dat onder het venster zat. Het voordeel van een doorlopende airconditioner is dat hij white noise produceert, de andere geluiden naar de achtergrond drukt. In Honolulu kon je het ding niet op permanent draaien zetten, zodat het ieder half uur zichzelf aan en uitschakelde. En mij ook.

Hawaii blijkt een aardige *stepping stone* naar onze volgende reisbestemming, Nieuw-Zeeland. Alle historische panelen over de trek van ondernemende avonturiers vanuit het huidige Indonesië, eiland-springers, lopen ergens wel over Hawaii. Dat is het punt vanwaar deze mensen zich met de stroming naar het zuiden lieten zakken, meer dan naar het oosten. Wij vliegen en op het vliegveld blijkt dat we alleen mogen inchecken als we een ticket hebben om Nieuw Zeeland weer te verlaten. Om de VS in te komen moesten we ook al een exit-ticket hebben, ik althans. We wennen eraan en het komt wel goed uit, want het zorgt ervoor dat we in Nieuw Zeeland alvast een ticket uit Australië kopen. Dat zal drie maanden later ons kaartje naar huis blijken, als er vanwege corona niets meer te boeken valt.

Nieuw-Zeeland

De tweede helft van onze reis is anders van aard. Geschiedenis, cultuur en culinaire tradities maakten Oost Azië spannend, Nieuw-Zeeland en Australië moeten het van hun natuur hebben. Begrijp me niet verkeerd, het is niet dat er niets cultureels is, maar de samenlevingen zijn gewoon westers en hun geschiedenis is er een van kolonisten die autochtone bewoners tegen het lijf lopen en opruimen. Ik ben te veel product van West-Europese en Anglo-Saksische cultuur om hier iets speciaals te zien. Ik verwacht een variant van Amerika en ik ben benieuwd of ik in dat vooroordeel bevestigd ga worden.

Het is niet dat er geen geschiedenis is in Oceanië. Tegenwoordig komen de Maori's in Nieuw-Zeeland en de aboriginals in Australië flink aan bod. Maar zonder badinerend te doen over hun cultuur zijn de Cham in Vietnam en Cambodja, de Son-dynastie in Korea en zowat alles in Japan toch een stuk interessanter, al was het maar omdat ze meer hebben achtergelaten. Daar staat tegenover dat Maori zelf kunnen vertellen wat hun geschiedenis was.

Beide landen struikelen over zichzelf in het erkennen en onderkennen van de oorspronkelijke cultuur. Iets te veel, als ik zo politiek incorrect mag zijn om dat op te merken. 'Sorry' is de opening van menig verhaal. In Australië komt daar de erfenis bij van de gevangenis cultuur. Nieuw-Zeeland gaat het verst in zijn erkenning van de oorspronkelijke cultuur, het land is zo goed als tweetalig. In Maori heet het land Aotearoa, wat inderdaad een stuk aantrekkelijker is dan de verwijzing naar een Hollandse provincie.

Nieuw-Zeeland hangt ergens onder aan de wereld. Een eiland, in zichzelf gekeerd. Ver weg, relatief geïsoleerd, meer schapen dan mensen, zeggen ze. Toch nog vijf miljoen inwoners die op twee eilanden wonen: North Island en South Island. North Island bevat driekwart van de bevolking, met Auckland als grootste stad met 1,5 miljoen inwoners en de Nieuw-Zeelandse hoofdstad Wellington als tweede met zo'n 400.000 inwoners. Op het South Island wonen ruim een miljoen mensen. Het is goed om naar een grote kaart te kijken om je te realiseren hoe geïsoleerd Nieuw-Zeeland ligt, ten oosten en ook ten zuiden van Australië, inderdaad net alsof het van de wereld afvalt.

Die locatie heeft blijkbaar grote aantrekkingskracht voor doemdenkers met meer geld dan goed voor hen is. Die miljardairs kopen een paspoort en een

gigantisch huis ergens op het South Island, zoals de politiek onaangename Peter Thiel, de oprichter van PayPal, die in 2011 officieel Nieuw-Zeelander werd en een terrein van 193 hectare kocht aan Lake Wanaka. Volgens mensen die het bijhouden is Nieuw-Zeeland iedere keer als er in de wereld iets traumatisch gebeurt een vluchthaven. Letterlijk, het stikt dan van de privévliegtuigen.

Een beschaafde minister president

De eerste indruk van Nieuw-Zeeland is positief. *Nice vibes*, so to say. Ze zijn nogal precies in het controleren wat er aan bacteriën en microben hun land binnenkomt. Als we vertellen dat we twee dagen geleden de paden van Kuai bewandelden krijgen onze schoenen een speciale behandeling met allerlei sprays. Alles goedgehumeurd en klantgericht. Het is weer even schakelen om links van de weg te rijden na de 'normale' wegen in Los Angeles en Hawaii. Het is hier volop zomer, precies wat we nodig hadden na de kou in Japan en de grijsheid van de winter in Los Angeles.

Ik weet niet dat Nieuw-Zeeland in 1965 per hoofd van de bevolking het op vijf na rijkste land van de wereld was. Als ik dat verder check, ontdek ik dat het land in 1960 zelfs op de tweede plek stond in BNP per hoofd, na de Verenigde Staten. Wat ik al helemaal niet wist dat New Zealand in 1980 was afgezakt naar de negentiende plek. Op het platteland van Nieuw-Zeeland ging het niet erg goed in de jaren tachtig en negentig. De banen in de houtkap en houtverwerking verdwenen; de globalisering en de opheffing van protectionisme trof ook de productiesector. Toen Groot-Brittannië in 1973 lid werd van de EEG viel de belangrijkste exportmarkt weg. In de gedwongen aanpassingen liep de werkloosheid behoorlijk op.

Algemene politieke onvrede leidde tot een referendum in 1992 waarbij de burgers de vraag voorgelegd kregen of ze het kiessysteem dat in het verleden oneerlijke resultaten had opgeleverd wilden veranderen; stel je voor dat de VS zoiets zou doen. De burgers wilden wel: het land kreeg een Duitse stijl systeem met twee stemmen, een voor een parlements lid en een voor een partij. Coalities werden de norm.

Af en toe komt Nieuw-Zeeland in het nieuws en meestal is dat niet zo lekker. De aardbeving die in 2010 het centrum van Christchurch verwoestte, in 2019 de aanslag op een moskee door een radicale hater, in dezelfde stad. Dan horen we ook over de beste kanten van het land. Over de veerkracht na

rampen, en over de verpersoonlijking van beschaafd leiderschap, Jacinda Adern, de premier van Nieuw-Zeeland. Met een vulgaire proleet als president in Amerika en onbeschaafde gevaarlijke autoritaire mannen in meer landen dan je zou willen, geeft Adern hoop.

Toen Adern in juni 2018 beviel van haar dochter Neve was ze er kien op te laten zien dat je zowel een moeder kunt zijn als een leider. Ze weet dat ze een voorbeeldrol heeft. Haar wekelijkse updates van haar dagelijks leven kwamen goed van pas toen de lockdown begon en ze dagelijks het land briefte. Adern had het over 'our team of 5 million'. Ik heb geen wereldleider gehoord die beter samenvatte wat het vergde om een virus te verslaan.

Ik moet zeggen dat Adern pas op mijn radar opdook na de aanslag op een moslim moskee in Christ Church in 2019, waarbij een hater 49 moslims doodschoot. De dader zond zijn moordpartij live uit over Facebook en had een document op internet gezet dat hem plaatst aan de zijde van de haatzaaiers in de wereld. Adern stond met een hoofddoek op naast de rouwende moslims en zei: 'Zij zijn wij. De persoon die dit geweld heeft uitgeoefend tegen ons is dat niet'. Ze weigerde consequent zijn naam te noemen om hem niet als de Noorse massamoordenaar Breivik een platform te geven. Helaas heeft dat niet geholpen, andere westerse media kenden niet zoveel terughoudendheid. Inmiddels is de man veroordeeld tot levenslang.

Het roept bij mij, opnieuw, de vraag op of de doodstraf voor dit soort mensen niet meer gepast is. Je wilt dat ze nooit meer terugkeren in de samenleving, een van de doelstellingen van straf, hervorming en voorbereiding voor terugkeer, is niet aan de orde. Het roept een aantal vragen op, om te beginnen, wat moet je met levenslang? Welk doel dient dat? En, om de humane kant ook te bekijken, is levenslang niet een straf die zwaarder is dan de doodstraf? Is de doodstraf niet humaner?

Even uitgaande van een duidelijk geval waarin iemand nooit meer in de samenleving mag terugkeren en het duidelijk is dat het om de schuldige gaat. Neem die man die in Oklahoma indertijd 160 mensen doodde door een gebouw van de federale overheid op te blazen. Hij was er trots op. De doodstraf, die hij niet probeerde te ontlopen, leek me een juist antwoord. Wat mij betreft had Breivik en ook deze massamoordenaar de doodstraf mogen krijgen, en zo zijn er nog wel een paar. Zou ik zelf de gifcocktail kunnen toedienen, is dan vaak de vraag die ik terugkrijg. Ja, in deze gevallen zou ik daar geen moeite mee hebben.

Maar we zijn beschaafd, vinden we, en dus tegen de doodstraf. Dat hoort zo. Maar ik ben niet een overtuigd tegenstander. Natuurlijk is het argument dat de doodstraf preventief zou werken flauwekul. De meeste moorden vinden plaats onder onduidelijke omstandigheden. Maar dat kun je van deze en andere massamoorden niet zeggen. Ik heb maar een geval waarin ik denk dat de doodstraf mogelijk preventief kan werken en dat is de moord op een politicus. Zou Volkert van der G. Pim Fortuyn niet vermoord hebben als er de doodstraf op stond? Ik weet het niet, maar wat mij betreft had hij die doodstraf wel mogen krijgen. Het is moeilijk te verteren dat iemand die de samenleving zoveel schade toebreacht na twaalf jaar weer vrij rondloopt.

Ik heb meer moeite met levenslang dan met de doodstraf. Het blijft een lastig verhaal, want in veel gevallen waarin in de Verenigde Staten de doodstraf is opgelegd, blijkt die onterecht of heeft de schuldige niet voldoende rechtsbijstand gehad. Natuurlijk is het dan goed om in staat te zijn onrecht te herstellen. Maar ik kan de doodstraf niet principieel afwijzen.

Een van de plezierigste steden ter wereld

Onze Bed and Breakfast bevindt zich in Devonport, op een klein half uurtje varen van de stad. Het is een plezierig stadje met één grote straat waaraan alle restaurants liggen. Zelden betere fish and chips gehad dan hier in de haven. We zien de namiddagzon de horizon vreemd opkleuren tot iemand uitlegt dat dit het gevolg is van de bosbranden rond Melbourne, in Australië.

Het schijnt mode te zijn om Auckland, de grootste stad van Nieuw-Zeeland, af te kammen als een *armpit*. Zo ervaren we het niet. Hoewel er in de downtown waar de veerboot aankomt wel erg veel gebouwd wordt, ervaren we waarom Auckland regelmatig wordt het genoemd als een van de plezierigste steden in de wereld om te wonen, al zijn dat niet altijd de meest opwindende plekken. We zijn niet van plan hier meer dan twee dagen door te brengen, vooral om te acclimatiseren en de jet lag weg te werken. Over twee dagen gaan we verder naar het noorden, daarna hebben we een week gepland in Wellington, de hoofdstad van Nieuw-Zeeland, helemaal op het zuidpuntje van dit North Island.

Aucklands Art Museum is geweldig, veel kunst die je letterlijk nooit eerder hebt gezien, afgezien van een kleine Europese afdeling. Alle serieuze musea lijken er zo'n afdeling op na te houden, meestal tweederangs werk. Mij is meestal niet duidelijk waarom ze er ruimte en geld aan besteden. Meer indruk

maken Charles Godies portretten van getatoeëerde Maori. Donkere schilderijen, Rembrandt achtig in sfeer.

De lokale schildergod is Colin McCahon die een uitgebreide maar wat mij betreft gemengde erfenis heeft achtergelaten. Dat was de eerste indruk althans, ik merk dat hij geleidelijk aan inzinkt. Hij lijkt erg geïnspireerd door andere schilders, later in zijn leven maakte hij zogenoemde schrijfschilderijen, met teksten. Aha, McCahon was ooit een schilder van uithangborden en richtingaanwijzers. We zien een overzichtstentoonstelling van Louise Henderson. Nooit van gehoord, maar mooi, veelkleurig, natuur. Henderson ging op een gegeven moment helemaal kubistisch maar maakte daar later weer wat moois van.

Ik heb weinig landen gezien waar de oorspronkelijke cultuur, de weggedrukte bewoners, meer gerespecteerd worden en beter tot hun recht komen dan Nieuw-Zeeland. Het is meer dan Wiedergutmachung al was het zeker zo dat Nieuw-Zeeland heel wat goed had te maken tegenover de Maori's en dat nog steeds moet doen. Het is geen hoera-verhaal. Sociaal en economisch hebben Maori's nog steeds een enorme achterstand, deels veroorzaakt door racisten en gevoelloze kolonisten tussen pak weg 1800 en 1970.

Mijn eerste echte kennismaking met de Maori-cultuur die modern Nieuw-Zeeland doordrenkt volgt in het Auckland War Memorial Museum, een vreemde naam voor een mooi museum. Het neoklassieke gebouw, daterend uit 1929, valt alvast uit de toon. Binnen vinden we een nogal eclectische mengeling van cultuur, geschiedenis en antropologie, gecombineerd met materiaal uit New Guinea en andere eilanden in de Pacific. Het geeft me, onwetende Hollander, een goede introductie in de banden tussen de verschillende volkeren op al die eilanden. Een 25 meter lange kano en een nagebouwd meeting house met prachtig houtsnijwerk zijn hoogtepunten. De naam van het museum is een verwijzing naar het materiaal over de Eerste en Tweede Wereldoorlog op een andere verdieping. Het is wat je noemt een all round museum want weer ergens anders vind je alles over vulkanen en aardbevingen, inclusief de simulatie van een vulkaanuitbarsting.

Voor ons langer verblijf op het North Island gaan we een flink eind naar het noorden. Ons huisje ligt op een kilometer of veertig boven Dargaville, een stadje van krap 5000 inwoners dat de regio bedient. De eigenaresse had gewaarschuwd dat we inkopen moesten doen in Dargaville, en inderdaad

komen we midden in de rimboe terecht. Die rimboe hier heet Donnelly's Crossing omdat er ooit een spoorlijn liep. In Dargaville laden we op in de lokale supermarkt.

Frontiergemeenschap

Dit is het land van houtkap, in de praktijk wilde dat zeggen de vernietiging van enorme bossen met oude groei. Het Kauri Museum in Matakohē geeft een mooi beeld van de frontiergemeenschap die hier ooit bestond. Een enorm museum van 4500 vierkante meter met honderden zagen, hamers en ander materiaal, inclusief machines om de gigantische bomen te verwerken. En mooie filmpjes van de houthakwedstrijden die hier populair zijn.

Wat er over is van de kauri bossen staat onder meer in het Waipoua Forest, na veel activisme in 1952 tot beschermd gebied verklaard, nu teruggegeven aan de lokale stam Te Roroa. Je rijdt 18 kilometer door het bos met her en der een stop, zoals de Four Sisters, vier bomen die aan de voet vergroeid zijn. Te Matua Ngahere, de vader van het woud, is 30 meter hoog en heeft een omtrek van meer dan 16 meter, waarmee het de dikste levende kauri is. Volgens sommige schattingen is hij wel 3000 jaar oud. En dan is er de Tane Mahuta, een boom vernoemd naar de Maori-god van het woud. Met 51,5 meter hoogte en 13,8 meter omtrek en een massa van 244,5 kubieke meter is het qua volume de grootste levende kauri, ergens tussen de 1200 en 2000 jaar oud.

Vlak bij ons huis ligt het minder omvangrijke Trounson Kauri Park. Zoals bij alle parken hier moet je je schoenen schoonmaken als je naar binnen en naar buiten gaat. De grootste bedreiging voor de bossen, de mens, mag aan banden gelegd zijn, nu bedreigen natuurlijke vijanden de bomen. We krijgen het advies om 's nachts terug te komen, om echte kiwi's te zien. Die houden zich overdag verscholen maar we vinden het zo al mooi genoeg.

Geleidelijk aan beginnen we onze oorspronkelijke plannen te bevragen om via Sydney en Bangkok terug te vliegen, met vijf dagen in Bangkok als een soort overgang tussen Azië en Amsterdam. De eerste aanzet voor twijfel is de vraag of Sydney na de enorme bosbranden nog wel de moeite waard is, daarna of we na drie maanden in westerse landen nog wel terug willen duiken in de chaos van Bangkok. Of dat niet een soort zwakke reprise zal worden van onze eerste vier maanden.

Ik denk dat we een soort omslagpunt hebben bereikt. Het weer hier valt tegen. Er staat altijd een koude wind, zelfs als de lucht strak blauw is en het lekker is in de zon. Een stevige verkoudheid onderstreept het. Het helpt ook niet dat we per WhatsApp horen dat de kat in Amsterdam ook ziek is. Ik begin weer over thuis te denken, of beter gezegd, ik vraag me af wat ik hier doe als de activiteit niet veel anders is dan thuis. Maar dat was altijd een vraag: schrijven en lezen kunnen we thuis ook. Een hele week Wellington, volgende week, ziet er saai uit. In Japan hoorden we van studenten dat je er niet veel meer dan drie dagen moet doorbrengen. Het schijnt er altijd te waaien.

Een vriend vroeg me per app of ik nog niet genoeg had van het uit een koffer leven, of ik thuis niet miste. Nee, was het antwoord. Ik kan heel lang doorgaan met leven uit een rugzak. En al mis ik de buurt waar ik meer dan dertig jaar woon, dat is niet een dagelijks gevoel. Dat neemt niet weg dat ik de laatste twee weken steeds meer over thuis begon na te denken. Mijn verklaring is dat dit vergelijkbaar is met wat je hebt bij een gewone vakantie: de laatste week, eind in zicht, ben je al aan het weggaan. Met andere woorden, dat ik over thuis begon na te denken was omdat thuis op het programma stond. Als we nog een half jaar extra hadden gepland, had ik dat gevoel niet gehad.

Omdat we lezen over de luchtvervuiling door de bosbranden in Melbourne, met hoestende tennisspelers in de Australian Open, en we zelfs in Auckland de rode lichten hebben gezien, hakken we de knoop door over Sydney. We hebben een exit-ticket uit Australië nodig en besluiten om via Perth, in het westen van Australië, direct naar Londen te vliegen. Het is een vlucht van 17 uur, zonder tussenstops in Singapore, Maleisië of Arabische terreurstaten. We geven extra geld uit voor een grotere stoel en meer beenruimte, omdat we lezen dat dit op zo'n lange vlucht het verschil maakt. In Perth woont de zoon van een goede vriendin, die we toevalligerwijs ook op onze reis in Japan hadden ontmoet, toen hij in Tokio aan zijn proefschrift werkte.

Vanuit Donnelly's Crossing rijden we door het binnenland, over onverharde wegen, naar Waitangi, de Treaty Grounds. De wegen zijn uitdagend, de natuur is prachtig. Waitangi zou je het Philadelphia van Nieuw-Zeeland kunnen noemen, een soort geboorteplaats van het land. Hier is op 6 februari 1840 een verdrag getekend tussen vertegenwoordigers van het Verenigd Koninkrijk en 43 stamhoofden van de Maori. Later zouden meer dan 500 stamhoofden het mee-ondertekenen. Nieuw-Zeeland werd zo een Britse kolonie, waarbij de Maori dachten dat het bezit van hun land en wateren werd

gegarandeerd. Mooi niet dus. Zoals de Amerikanen de indianen bedrogen, zo overkwam dat ook de Maori. De Britten erkenden alleen bezit van gebieden aan de Maori als ze het bewerkten of bebouwd hadden. Alleen zo werkten de Maori niet. Ze waren niet sedentair. Noem het een misverstand of een bedriegerstruc, maar de Maori gingen akkoord, ook al omdat de versie in hun taal verschilde van de Engelse versie.

Een van de redenen waarom ik bezwaar heb tegen 'herstelbetalingen' zoals die steeds vaker gevraagd worden, is dat ze niets oplossen en enkel nieuwe problemen scheppen. Wie krijgt iets en wie niet? Maar het meest pregnante probleem: blanke Amerikanen zullen pissig zijn dat zwarte Amerikanen, of in elk geval een deel van hen, iets krijgen toegestopt. Het herstelt niets, het is een hand out in de hoop dat je er vanaf bent. Het is erger dan niets doen, want het geeft een vals gevoel dat het probleem er niet meer is. Echte oplossingen hebben te maken met serieus sociaal economisch beleid, ook voor de arme blanken die eeuwenlang zijn uitgebuit. Je hebt niets aan een nieuwe bron van ongenoegen. Ik kan geen redenen bedenken om herstelbetalingen te propageren, niet in Nieuw-Zeeland, niet in Australië en niet in de VS.

De Treaty Grounds zijn een mooi aangelegd park met historische huizen, boten, een museum en een culturele show. Tegenwoordig wordt er niet meer om de hete brij heengedrenteld maar ronduit erkend dat de Europeanen het verdrag schonden. In de jaren zestig van de twintigste eeuw ontstond pas een effectieve protestbeweging die eisten dat historische onrecht werd hersteld. De culturele show in het traditionele verzamelhuis met prachtig houtsnijwerk is amusant maar routineus. Prominent deel van de uitvoering zijn de uitpuilende ogen en ver uitgestoken tong, bekend van rugbyspelers als ze hun oorlogsdans opvoeren.

Vanaf 1400 werden eerst de Chatham eilanden gekoloniseerd, ten oosten van het zuideiland van Nieuw-Zeeland. Deze eilanden waren 'ontdekt' in 1791, door luitenant W.R. Broughton, die ze vernoemde naar zijn schip. De oorspronkelijke bevolking waren Polynesische stammen die in isolement de Moriori werden. Op 19 november 1835 landden 500 Maori's op de eilanden, in december gevolgd door nog eens 400 man. Ze vermoordden honderden Moriori's op het eiland en maakten de rest tot slaaf. Kolonisering is geen spelletje van whites only.

Emergency intermezzo

De volgende dagen gaan we naar de ruwe kust. Indrukwekkend. Die nacht voel ik me beroerd. De verkoudheid is wat meer dan dat, lijkt. Twee weken later kom ik weer boven water. Me ziek voelen, hoesten en zwaar ademen blijkt een echte longontsteking. Nu ben de Whatsapp dankbaar, want ik kan zo mijn zus de huisarts raadplegen. In eerste instantie krijg ik het advies om als het binnen 48 uur niet over is een dokter op te zoeken. Op 18 januari, kan ik teruglezen, heeft ze het over een virus dat in Japan zou heersen, ze bedoelt China. Geen dierenmarkten bezocht, vraagt ze nog? Een dag later, met verdere informatie en verdere verslechtering concludeert ze dat het een longontsteking is. Naar de emergency, vindt ze.

Ik stribbel tegen. Eerst denk ik de ziekte te kunnen uitzitten in Donally's Crossing, maar het wordt snel duidelijk dat ik het advies van mijn zus moet volgen. Ik kan niet meer auto rijden. Dat moet Karen doen, aan de linkerkant, iets wat ze nog nooit heeft gedaan. Onze eerste stop is het ziekenhuisje in Dargaville. Het is zondag en behalve de twee ER-artsen lijkt er niets te gebeuren. Ze bevestigen de longontsteking en verder uitdrogingsverschijnselen. Een longfoto kun je op zondag niet maken, het apparaat is niet bemand. Met een stapel medicijnen gaan we door naar Auckland vanwaar we die avond een vlucht naar Wellington hebben. Daar zal ik dan een ziekenhuis opzoeken.

De vlucht gaat niet door wegens mist en ook morgen kan er niet gevlogen worden, alles is al om- en volgeboekt. We checken in in een hotel in Auckland, nog steeds in de hoop om door te vliegen. Pas na twee nachten ben ik verstandig genoeg, en beroerd genoeg, om een medisch centrum op te zoeken. Blijkt een goede greep. Een kordate arts zaagt me door, is wat bozig dat ik zo lang ben blijven rondlopen. Hij laat een foto maken en doet wat in Nieuw-Zeeland nodig is: hij regelt een plek in het ziekenhuis van Auckland.

Enfin, acht dagen later loop ik, slap als een dweil, weer naar buiten. Ik heb in die tijd nauwelijks gegeten, slecht geslapen en na vier dagen een drain in mijn rug gekregen waaruit zes liter is afgetapt. De staf en de doktoren waren buitengewoon, en ik prijs me gelukkig dat ik niet in de VS ziek geworden ben. Het bleek een bacteriële infectie, een raadsel waar ik die kan hebben opgedaan. Google vertelt me dat het een darmbacterie is die vooral in ziekenhuizen ook in de longen terecht kan komen. Ik denk dat de supermarkt in Dargaville de schuldige is. Nu zijn antibiotica de oplossing. Wel mooi nog

wat kilo's verloren, maar het lijkt nu ook spiermassa te zijn die is verdwenen.

Ik heb nooit eerder tijd doorgebracht in een ziekenhuis. Het is een fascinerende organisatie. Ongelooflijk hoe het allemaal kan werken, er altijd verplegend personeel is, iedere dag de maaltijden (ook al werd ik daar niet enthousiast van). Buitengewoon vriendelijke mensen die meevoelen hoe beroerd je bent. 's Nachts heb ik niet zozeer gehallucineerd als wel een soort compulsieve route in mijn hoofd gevolgd die slapen moeilijk maakte. Muziek die eindeloos blijft doordreinen is er een variant van. Door het samentrekken van mijn middenrif als ik moest hoesten had ik een permanente pijnlijke hik.

De artsen hebben me gewaarschuwd, maar de mate waarin ik ben uitgeput is tamelijk confronterend. Geen grammetje vet meer, 85 kilo in plaats van ruim in de 90. Het voelt als een voorschot op de komende jaren: een oude man zonder al te veel energie. Gelukkig wordt het iedere dag beter, ook al omdat we stelselmatig wandelen over steeds langere afstanden, maar het zal nog wel even duren voor ik op een minimum niveau zit. De twee dagen die we nog in Auckland verblijven, in een snel geregelde airbnb waar mijn vrouw al een paar dagen heeft gezeten, slaap ik vooral. We eten in een Ramen-tent, het eerste behoorlijke voedsel na het ziekenhuisspul. Ik klaag over de kwaliteit van het glas wijn zonder me goed te realiseren dat smaakverlies niet zomaar is verdwenen.

Wellington hebben we inmiddels afgeschreven en van Auckland vliegen we naar Blenheim op het South Island. Dit is de regio waar de sauvignon blanc wijn vandaan komt die me het meest bevalt, die uit de Marlborough streek. Het vliegen is een vreemde ervaring. Ik ben nooit eerder in een rolstoel naar de trap gevoerd maar Karen wil niet het risico lopen dat ik in mijn zwakte onderuit ga als ik in de rij moet staan. Omdat Karen nu de primaire chauffeur is, moeten we bij AVIS voor haar een internationaal rijbewijs regelen.

Denkend aan dictators

We hebben al twee dagen opgesoupeerd van wat een van onze langverblijfplekken moet worden, in Kaikura, halverwege de kust van het South Island. Een schitterend huisje, midden in de natuur, geen kip te bekennen. Nou ja, ezels en schapen. Wat een schrijfplek had moeten worden wordt voor mij nu een leesplek, een plek van herstel. Ik bivakkeer in de Eames-stoel, lees en slaap en hervat ook mijn yoga.

Concentratie is nog niet je dat. Alles bij elkaar is het een opmaat naar de vraag die ik me voor deze reis gesteld had: wat ik ga ik verder doen? Is dit een stap naar een soort van terugtrekken, om het niet pensioen te noemen? In veel opzichten is een dergelijke vraag voor een freelance schrijver irrelevant. Ik blijf gewoon schrijven, essays en boeken, waarom niet? Maar de vele lezingen en het bloggend op de actualiteit zitten gaat zeker minder worden.

Ik begin in *De Bourgondiërs* van Bart van Loo, maar kom niet ver. Dat ligt niet aan de concentratie, de schrijfstijl spreekt me niet aan. Erger, hij staat me tegen. Ik kan er niet doorheen komen. Te popi, bloemrijk. Ik lees dat Van Loo een conferencier is, wat veel verklaart. Cabaret, Nederlandse humor à la Youp en schreeuwlelijken als Hans Teeuwen en Theo Maassen, zijn aan mij niet besteed. Dat oordeel is, ik geef het toe, gebaseerd op beperkte consumptie van hun producten, maar ik kan er eenvoudigweg niet lang naar luisteren. Sinds Neerlands Hoop heb ik cabaret niet meer kunnen waarderen.

Het zou goed aan mij kunnen liggen. Ik vind de Amerikaanse humoristische schrijver David Sedaris niet te genieten en het door mijn vrouw hoog gewaardeerde *The Sellout* door de zwarte schrijver Paul Beatty vond ik niet leuk. Ik legde het al snel weg, indachtig het motto dat je leven te kort is om boeken uit te lezen die je niet bevallen (en om slechte wijn te drinken). Beatty won er een Man Booker Prize voor. Volgens Wikipedia zei de jury dat het een van die zeldzame boeken is die satire goed gebruikt. Beatty zelf zei dat de door de critici als komisch ervaren elementen de aandacht afleiden van de meer serieuze thema's. Tja. Ook *De Bourgondiërs* klik ik weg op mijn kindle.

De reis krijgt een wat andere aard, of beter gezegd, het voelt anders. Vanzelfsprekend omdat we niet meer in Azië zijn, maar ook door de opbouw. Het omslagpunt van onze reis lag al eerder, was onvermijdelijk het VS-intermezzo. Nu tellen de dagen snel af, voor we het weten zitten we weer in een Nederlandse natte lente. Het is een beetje zoals een drieweekse vakantie: de eerste week moet je tot rust komen, de tweede is rust, de derde ben je al weer aan het teruggaan. We zitten in de laatste twee maanden. We denken over onze terugreis, denken aan thuis. De tijd vliegt, het is vreemd te realiseren dat we al vijf maanden onderweg zijn. Zo voelt het niet.

Ik denk ook weer over de nabije toekomst. Wat ga ik doen? De biografie van De Montaigne geeft me inspiratie om te denken over wat ik met essays

kan doen. Via Bakewells boek maak ik kennis met De Montaignes dierbare vriend, Etienne de la Boétie. Bakewell beschrijft hoe belangrijk de vriendschap was voor beiden en hoezeer Boéties overlijden De Montaigne aangreep. Ik raak geïnteresseerd in het werk van Boétie. Hij schreef een flink essay getiteld *Discours sur la servitude volontaire* waarin hij betoogt dat tirannen macht hebben omdat het volk hen die macht geeft. Als een samenleving vrijheid laat slippen, gaat die een slavernij van onderdanigheid koesteren. Deze vraag fascineerde hem, en mij ook: waarom staan mensen toe dat ze worden uitgebuit en onderdrukt door tirannieke overheden? Angst is niet voldoende verklaring, vindt De la Boétie, er is ook instemming voor nodig. Hij verbindt zo gehoorzaamheid en dominantie.

Bij mij duiken dan meteen de namen van Trump en Erdogan op. Gekozen dictators die hun macht overduidelijk misbruiken zonder dat het volk hen ervoor straft. Ik neem me voor om het boekje apart te lezen. Via google lees ik dat Boétie anarchisten heeft beïnvloed, wat knap is voor een zestiende eeuwse auteur. De Montaigne had, zo vertelt zijn biograaf, een ambigue relatie met dit boek, dat in zijn tijd licht shockeerde. Hoewel de meeste mensen die er mee bezig geweest zijn dat inmiddels hebben ontkracht, is er nog een groep die meent dat De Montaigne zelf het essay schreef maar dat niet aan de grote klok durfde te hangen.

Whale watching is een van de populaire activiteiten hier aan de oostkust van het South Island. We schrijven ons in, tegen een flink bedrag. Het is een interessante exercitie. De organisator belooft geld terug als er geen walvis opduikt (letterlijk, in dit geval). Er zijn die ochtend drie boten van hen onderweg, met een uur tussenpauze. Ze gaan alle drie in een andere richting en houden contact. Onderweg krijgen we verhalen over walvissen en filmpjes. Karen is inmiddels zo zeeziek dat het niet aan haar besteed is.

Grote opwindung! Een van de drie boten heeft een walvis gesignaleerd, de andere twee rukken op in die richting. Daar is ie dan. Heel veel zie je er niet van, een lange streep die boven het water uitsteekt, soms wat hoger, soms wat lager. Op een gegeven moment waarschuwen de ervaren begeleiders dat de walvis nu snel zal gaan duiken. Ze herkennen de signalen. Na tientallen foto's van die rug die nauwelijks interessant is, slaag ik er nog net in om de flap van de staartvin te fotograferen voordat de walvis duikt. Karen kijkt 's avonds naar de foto's, ze was te beroerd om boven op de boot te staan. Daar krijg je je geld niet voor terug.

Chinezen en corona

De eigenaars van ons huisje, die honderd meter verderop wonen, komen langs. Ze hebben dit huis eigenlijk gebouwd voor henzelf maar hebben de inkomsten uit verhuur nodig om van te leven. Een aardbeving in 2016 die onder meer de kustweg versperde gooide roet in het eten. Ze blijven nu wonen in hun oude huisje en leven van de inkomsten van het huisje waar wij zitten. Zij is een schilder die haar door ons gewaardeerde werk in ons huis heeft hangen, hij is een grafisch ontwerper die zowat alles in Kaikura onderhanden neemt wat er te doen valt.

In Kaikura lees ik een boek van een van mijn favoriete veelschrijvers, T. Coraghessan Boyle, over Alfred C. Kinsey die baanbrekend werk deed in het onderzoek naar seksueel gedrag. Boyle doet dat vaker, een historisch persoon nemen en daar een roman omheen weven. Ik herinner me mijnheer Kellogg en Frank Lloyd Wright. Ook *The Inner Circle* is aanvankelijk meeslepend, maar ik krijg wel wat genoeg van de eindeloze seksuele acrobatiek van de hoofdpersonen, wat licht ironisch mag heten in een boek over het onderwerp. Het is uiteindelijk het verhaal van een parasitaire wetenschapper die zijn 'inner circle' misbruikt en uitzuigt en die groep die het toelaat. Als ik dit opschrijf zie ik ineens de link met De la Boétie. Slaven van een briljante wetenschapper, wetend dat ze worden misbruikt maar niet in staat zich los maken.

Wat me precies tegenstond kan ik moeilijk formuleren. Ik heb altijd genoten van *Turks Fruit* en ik ben me ervan bewust dat seksscenes moeilijk te schrijven zijn. Niet voor niets is er een prijs voor de ergste seksscene van een jaar, de Bad Sex in Fiction Award. De winnaars zijn inderdaad hilarisch. Maar ik merk dat mijn tolerantie is afgenomen. Bij *Wolkers* kon ik nog lachen bij kutten met klapdeurtjes en tietten als kerkenzakjes, maar ja, toen was ik een tiener in de jaren zestig en was een dergelijk boek een openbaring. De seks in *De zwarte schuur*, het meest recente boek van een auteur die ik meestal bewonder, Oek de Jong, kan me niet bekoren. Ik ben niet preuts, geloof ik, maar de grofheid van de Nederlandse terminologie staat me tegen. Waarom is neuken anders dan fucking? Ik zou het niet weten, maar het klinkt banaler. Ik zie meer in subtiele suggestie, laat die beschrijvingen maar zitten.

We mogen twee dagen langer blijven in Kaikura, omdat de Chinezen die het na ons gehuurd hebben het land niet in mogen vanwege corona. Een tegenvaller natuurlijk voor de verhuurder. De Chinezen die er al zijn, zijn

voldoende in aantal om ons te doordringen van het belang van die markt. Een van onze ervaringen is dat niet meer de Amerikanen maar de Chinezen de toeristen zijn waarvoor je een blokje omgaat. Chinezen zijn luidruchtig, arrogant, bewegen in groepen en trekken zich niets aan van de wereld om hen heen. Een tempelcomplex in Vietnam probeer je te bezoeken voordat de bussen Chinezen arriveren. In een restaurant in New Zealand tien Chinezen binnenkomen weet je dat je op de verkeerde plek bent. Sorry to say maar we hebben inmiddels een diepe afkeer van Chinese toeristen ontwikkeld.

Corona dringt zich op terwijl ik langzaam herstel. We wandelen iedere dag, steeds wat verder. Dit was de ideale stop om te recupereren. Om mijn gestel weer aan de gang te krijgen maken we lange wandelingen. Soms wat te lang en dan is het beangstigend te voelen hoe instabiel en krachteloos mijn benen zijn. Na een hongerklop neem ik nu steeds wat te eten mee.

We verkassen naar Christchurch, een plezierige stad die om de verkeerde redenen wereldberoemd is. Op 22 februari 2011 vond hier een grote aardbeving plaats, 6,3 op de schaal van Richter. Enkele duizenden mensen raakten gewond, 185 overleefden het niet. De stad was al beschadigd door een beving in september 2010 en voor een aantal gebouwen was dit de genadeklap. Hoewel de beving maar 10 seconden duurde was de schade enorm. Alsof een stad niet genoeg ellende mee kan maken: een jaar geleden schoot een rechts radicale fanaat vijftig gelovigen in een moskee overhoop, alles filmend en het soort van documenten op zijn site zettend waar Amerikaanse racisten mee weglopen.

Beschadigde kathedraal als monument

Ik ben benieuwd hoe het er tien jaar later voorstaat met Christchurch. Het beeld is gemengd. De stad heeft de gelegenheid gebruikt om een aantal mooie nieuwe projecten te ontwikkelen. Maar tegelijk zijn er nog veel lege plekken en nog veel beschadigde gebouwen. Nog steeds staan her en der stapels vrachtcontainers die in eerste instantie gebruikt werden om te voorkomen dat de muren instortten. Wat het meest imponeert hier is de levenskracht. Deze mensen zijn niet bij de ruïnes neer gaan zitten, ook al waren er nog een jaar lang honderden after shocks, voldoende om je vertrouwen in de toekomst te ondermijnen.

Onze eerste kennismaking met die recente geschiedenis is de Cardboard Cathedral. Deze kerk werd gebouwd met kartonnen buizen als dakspanten,

op muren van scheepscontainers, naar ontwerp van de Japanse 'disaster architect' Shigeru Ban. De Christchurch Cathedral raakte zwaar, misschien onherstelbaar beschadigd, deze kathedraal werd binnen elf maanden opgezet als vervanging. Het is nu een van de meest bezochte plekken van Christchurch maar toen het idee werd opgevat en uitgevoerd was het controversieel. Dat ging vooral over wat te doen met de beschadigde kathedraal. Ook in een verwoeste stad kunnen mensen bakkeleien en er was jaren strijd over het al of niet afbreken dan de zwaar beschadigde kathedraal in het centrum. Daartoe had de Anglicaanse Kerk besloten maar tien jaar later staat het beschadigde gebouw er nog, als een open wond.

Het aardbevingsmuseum, Quake City, is een verontrustende ervaring. Het is gewijd aan de twee bevingen, die in 2010 en de meer schadelijke in 2011. We ervaren een reality variant van een disaster film. Vooral de lange interviews met mensen die de beving doormaakten, mensen die bevrijd moesten worden, geliefden verloren, zijn aangrijpend. Het museum laat ons zien dat *liquefaction* een van de redenen was voor de grote schade. Dat vindt plaats als zacht land en slib dat zich onder de waterspiegel bevindt door een aardbeving omhoog wordt geduwd en de droge bodem verandert in drijfzand. Huizen, gebouwen, auto's, mensen: alles kan erin wegzakken.

Wat Christchurch had en heeft is een geweldige botanical garden. Het is blijkbaar iets dat met de Engelsen hier is gekomen, want zowel in Nieuw-Zeeland als in Australië houden ze van deze tuinen. Dertig hectare met thematisch georganiseerde tuinen, ongelooflijk mooi in welk seizoen je ook komt, maar nu in de nazomer uitzonderlijk.

De westelijke Alpen, zoals ze het hier noemen, liggen op een anderhalf uur rijden van Christchurch. Anders dan de Japanse Alpen die we eerder zagen lijken deze bergen helemaal niet op de Alpen. Ze hebben hun eigen schoonheid en passen perfect in het ongelooflijk mooie landschap van Nieuw-Zeeland. Wandelen is wat je hier doet. Ik realiseer me dat we hier veel eerder heen hadden gemoeten om het echt te ervaren. Aan de andere kant, in die tijd exploreerde ik de Amerikaanse nationale parken op een manier die later niet meer mogelijk was. Ik denk niet dat je allebei kunt doen, tenzij je een permanente *hiking bum* bent. Sowieso, vijf dagen back country in Glacier National Park, op je eentje, zonder telefoon, in het land van de grizzly beren dus belletjes aan je schoenen: het is moeilijk meer voor te stellen.

Arthur's Pass, de doorgang naar de westkust, biedt die eenzaamheid niet. Het is een toeristentrekpleister en biedt niet meer dan een beperkte introductie tot wat back country hiking hier kan betekenen. Deze pas heet zo omdat hij in 1864 door Arthur Dobson 'ontdekt' is. De Maori die deze doorgang al eeuwen gebruikten, noemden de bergen hier Ka Tiriti o Te Maona, oftewel, Steile Piek van Glinsterend Wit, wat natuurlijk veel mooier is dan Western Alps of iets dat vernoemd is naar Arthur de goudzoeker. De stevige en soms steile wandeling naar Devil's Punchbowl Waterfall test mijn krap herwonnen energieniveaus, maar ik haal het.

Van de schrijvers die we voor Nieuw Zeeland hadden geselecteerd had ik *The Luminaries* van Eleanor Catton al gelezen. Een episch verhaal, voor de verandering alle 823 pagina's waard, over goudzoekers die rond 1870 op het South Island pionieren. Catton had al als 14-jarig meisje het idee opgepakt om iets te doen met haar ervaring tijdens een fietstocht over Arthur's Pass. Een andere Booker Prize winnaar, *The Bone People* door Keri Hulme, vond ik onleesbaar. Ik wilde graag een boek lezen vanuit het perspectief van de Maori, maar het was wat mij betreft te veel gevraagd.

Ergens in Nieuw-Zeeland begon ik aan *De tranen der Acacia's* van W.F. Hermans. Slecht idee. Misschien was het de omgeving, maar dat denk ik niet. Misschien moet je dit soort boeken niet op reis lezen. Halverwege heb ik het weggelegd. Of beter gezegd, weggeklikt. De kindle maakt dat je anders omgaat met boeken. Vaak heb ik boeken klaargezet die ik nog ooit wilde lezen. Een nadeel, als je dat zo wilt noemen: je neemt veel te veel mee. Hermans had ik gewoon thuis moeten laten. Een andere overpeinzing is dat ik geen zin meer heb in de Nederlandse oorlogservaring en de eindeloze reeks boeken daarover. Het gaat vooral over de Nederlandse component. Ik ben wel begonnen in het lang uitgestelde lezen van de monumentale Hitler-biografie door Ian Kershaw.

In Nederland kijken we nauwelijks televisie. Waarom zouden we? Het journaal heb je niet nodig met het internet als nieuwsbron. Dingen waarvoor naar het schijnt miljoenen Nederlanders aan de buis gekluisterd zitten, gaan ons voorbij. Het is een manier van leven die niet de onze is. Zo heb ik nooit goed begrepen waarom mensen aan het einde van de avond een uur lang gepraat willen horen en zien. Tegen die tijd zit ik met een glas wijn en een goed boek op de bank. Onze televisie staat in de kelder, je moet er voor kiezen om iets te kijken en dat doen we eigenlijk nooit. Het is geen bewuste afkeer, er is simpelweg geen enkele noodzaak om onze dag op die manier te

eindigen. Een bijeffect van onze visuele beperking is dat bekende Nederlanders voor ons dat niet zijn. Dat is niet erg want bekende Nederlanders schijn je alleen op televisie tegen te komen, zodat wat ons betreft de cirkel van onwetendheid volmaakt rond is.

Ik schrijf dit omdat we in Christchurch in drie avonden alle acht afleveringen van het derde seizoen van *Broadchurch* hebben gekeken. Het eerste seizoen had ons ergens in de lucht, ik denk tussen Amsterdam en Los Angeles, gegrepen en nu liepen we er tegenaan toen we keken wat er te halen viel. Waarom deden we dat? Ik weet het niet meer. Zo saai was Christchurch niet. Misschien was het dat we in de naweeën van mijn ziekte gewoon onderuit wilden zakken. De serie volgt mooi het patroon. Zowat iedereen in *Broadchurch* wordt ergens in de acht afleveringen wel verdacht van de verkrachting. De twee hoofdpersonen, de rechercheurs, volgen we in persoonlijke verwickelingen. Op de achtergrond speelt de dood van de jongen in de eerste serie. Ik twijfel er niet aan of ze kunnen nog vijf seizoenen produceren, steeds minder verrassend. Ik lees bij Google dat dit de laatste serie was.

We nemen afscheid van Nieuw-Zeeland met een bezoek aan het International Antarctic Centre dat lekker dicht bij het vliegveld ligt, waar we laat in de avond een vlucht naar Melbourne hebben. Dit is een van de springplanken naar de zuidpool en de semi-permanente behuizingen daar. Het is een goede reminder dat je hier echt onder aan de wereld hangt. We rijden rond in zo'n wagen met rupsbanden die ze daar gebruiken, zien meer pinguïns dan nodig, en weten nu meer dan we ooit kunnen nodig hebben over overleven op de Zuidpool.

Australië

We hebben niet de illusie dat we een goed beeld van Australië zullen krijgen. Daarvoor is het land te groot, onze tijd te beperkt. Zoals je Amerika niet kent als je enkel de parken in het zuidwesten bezoekt, met Las Vegas als toetje, zo kan ons beperkte reisschema enkel een gefragmenteerd beeld geven van Australië. Van de grote steden staan alleen Melbourne en Perth op het programma en drie weken in Tasmanië kunnen al helemaal geen beeld geven. Daarvoor heeft het eiland ten zuiden van de grote landmassa te zeer een eigen karakter.

Australië was het oorspronkelijke reisdoel van mijn vrouw. Zo begonnen we te denken over een lange reis, zo dijde die uit tot wat we nu doen. Karen was gegrepen door de dramatiek van de kolonies van gevangenen. Eerst toen ze *Fatal Shore* las van Robert Hughes, het epos van de Engelse gevangentransporten, later door fictie, niet in het minst het prachtige *Gould's Book of Fish* van Richard Flanagan. Deze laatste een schrijver die we bewonderen. Zijn *The Narrow Road to the Deep North* is een geweldig boek over gevangenen die werkten aan de Birma spoorlijn.

Gould's Book speelt zich af in Tasmanië, dat volgens Flanagan te veel genegeerd wordt. Het is een complex boek, met meerdere vertellers, allemaal onbetrouwbaar, dat zich grotendeels afspeelt op Sarah Island rond de jaren 1820, een berucht gevangenoord waar recidivisten terechtkomen die toch al op het einde van de wereld zaten in wat toen nog Van Diemen's Land heette. Gould, schuldig bevonden aan een moord die hij niet beging, wacht op zijn executie in een 'fish cell' die twee keer per dag volloopt, met het getij. Flanagan geeft een interessant beeld van de gevangenengemeenschap, met onstabiele en onvoorspelbare machtsrelaties. *True Story of the Kelly Gang* van Peter Carey was een ander boek dat ons op het spoor van Australië zette.

Toen ik opgroeide stond Australië nauwelijks op de radar. In die jaren waren we sowieso niet erg internationaal georiënteerd, vakantie vieren deed je in Nederland. Australië bestond voor ons niet. Kangoeroes, The Easybeats en The Bee Gees, dat was het wel. In mijn omgeving, Brabant in de jaren vijftig en zestig, hoorde je nooit iets over immigratie. Ik google de Easybeats en ontdek dat twee van de vijf leden als kind uit Nederland waren vertrokken,

twee anderen uit Engeland en de resterende uit Schotland. Harry Vanda's echte naam was Harry van den Berg, Dick Diamonde, de bassist, zou officieel Dingeman Adriaan Henry van der Sluijs heten, en, voegt Wikipedia behulpzaam toe, hij werd grootgebracht in een familie van Jehova's getuigen.

Ik lees dat de groep werd opgericht in Villawood Migrant Hostel, een kamp opgezet om immigranten uit na-oorlogs Europa op te vangen. In 1969, zegt Wikipedia, was dit het grootste migranten opvangcentrum in Australië. In lijn met de Australische verharding over immigratie heette de plek vanaf de jaren zeventig Villawood Immigration Detention Centre, immigranten worden niet meer opgevangen maar gevangen gezet (tegenwoordig worden would be immigranten op eilanden geparkeerd). Nodeloos te zeggen dat het succes van The Easybeats, vooral met *Friday on my Mind* maar ik had ook een singletje dat *Land of make believe* heette en veel subtieler was, het geloof van Dick Diamonde niet ten goede kwam.

Net als de jongens van de Easybeats immigreerden de broertjes Gibb die The Bee Gees gingen vormen eind jaren vijftig met hun ouders naar Australië. En net als die Easybeats kwamen The Bee Gees in de late jaren zestig in Londen terecht. Succes in Australië was toch succes in het dorp, de echte wereld lag ver weg. Men at Work was een veel latere variant van Australië pop met hun hit *Down Under*. Ik lees dat het liedje nog steeds populair is bij sportwedstrijden in Australië, als een soort patriottisch gezang. De tekst verhaalt van een man die de wereld rondreist en mensen ontmoet die vragen waar hij vandaan komt, het gaat over de hippie-trail van potheads tussen West Europa en Zuidoost Azië. En over bier en kotsen. En Vegemite, de Aussie variant op Marmite, de pittige spread waar ik dol op ben (Vegemite niet zo). Zoals gebruikelijk overspoelt het internet me weer met informatie. U hoort me niet klagen of het moest zijn dat ik mijn tijd verspil met het lezen van de geschiedenis van Men at Work en die van Vegemite. Het filmpje bij *Down Under* is best leuk, nog steeds.

Tegenwoordig luister ik vaker naar muziek van de Australische componist Peter Sculthorpe. De meeste woningen waar we verblijven op deze reis hebben de mogelijkheid om een Ipod aan te sluiten, in mijn geval een Apple Ipod Classic, die het bedrijf, dom genoeg, uit de productie gehaald. Hier luisteren we naar zijn kwartetten. Sculthorpe heeft elementen van Australische muziek, of ik moet zeggen, geluiden, opgenomen in zijn composities. We horen het Brodsky Quartet in zijn elfde strijkkwartet, *Jabiru Dreaming*.

The Fatal Shore is hét boek dat je moet lezen in de aanloop naar een bezoek aan Australië. Robert Hughes beschreef uitgebreid hoe Australië bevolkt werd met militairen en veroordeelde Engelse gevangenen. Een inderdaad shockerend ‘sociaal experiment’ waarbij 160.000 veelal kleine criminelen vanaf 1788 naar Down Under werden gebracht. Hughes benadrukt dat de Engelsen criminelen zagen als een klasse. Een van de redenen dat Australië die eer te beurt viel is dat de Engelsen hun criminelen niet meer kwijt konden in Amerika, dat sinds 1776 onafhankelijk was geworden en al veel langer slaven gemakkelijker te hanteren vond dan veroordeelden. Hughes’ bespreker in *The New York Times* had het over ‘outdoor gulags’.

Het verhaal doet een beetje denken aan het huidige Amerika in de zin dat de Engelsen zoveel mensen opsloten dat ze geen gevangenisruimte meer over hadden. De veroordeelden werden ondergebracht in niet meer gebruikte schepen en de volgende stap liet zich raden. Ben ik te cynisch als ik de overvolle geprivatiseerde gevangnissen in Amerika vergelijk met dit onzalige systeem? Zou Amerika, als het de kans had, niet graag een miljoen kleine criminelen met lange gevangenisstraffen kwijtraken? De stad Sydney werd vernoemd naar de Home Secretary die opdracht had gegeven voor de eerste missie van deze aard; ik heb nog niet gehoord van initiatieven om de naam van de stad te veranderen. Een van zijn motieven om het boek te schrijven, zegt Hughes, geboren in Sydney, was ergernis over de Australische ‘founding myths’ waarmee de ‘vlek’ van de veroordeelden werd schoongepoetst.

Zoals de Pilgrim Fathers en meer nog de Puriteinen in het algemeen een stempel drukten op Amerika, zo kan het niet anders dan dat deze veroordeelden een erfenis achterlieten. Volgens Hughes maakte het Australiërs onder ‘meer cynisch over gezag, of, in het andere geval, maakte het hen conformisten’. Veel Australiërs, vindt hij, zijn ‘conformistische sceptici’. Nu ik dat herlees vraag ik me af wat hij daar in vredesnaam mee bedoelt.

Wegwerken van gevangenen

In deze erfenis treft Hughes ook ‘cohesie’, ruw te vertalen als sociale samenhang, en ‘mateship’. Vanaf 1800 werden ook rebellen uit het door Engeland onderdrukte Ierland in ballingschap gestuurd. Zij zagen zichzelf als dubbel gekoloniseerd. Er was de mogelijkheid van *redemption*, schulddelging: de veroordeelde kon een ‘free settler’ worden als hij zich goed gedroeg. Tasmanië werd gekoloniseerd door dit soort kolonisten.

Als je weet voor ellendig leven arme mensen in Engeland hadden in de achttiende en negentiende eeuw ontcom je niet aan de indruk dat voor een flink aantal van de getransporteerden Australië meer bood dan wat ze achterlieten. Ze moesten wel de acht maanden durende reis overleven. Volgens Hughes is de manier waarop de Australiërs de aboriginals behandelden de wortel van het Australische racisme, dat zich opdringt in de manier waarop over moderne immigranten wordt gesproken. Ze gaven de veroordeelden een groep die nog lager stond dan zij. Het is altijd fijn om omlaag te trappen. Uit deze zelfde wortels komt Amerikaanse racisme voort, de arme uitgebuite blanke boertjes op het zuiden die graag meehielpen zwarte Amerikanen te onderdrukken.

Eind jaren 1830 schreef de Molesworth-commissie, benoemd door het Engelse parlement, een kritisch rapport over het wegwerken van gevangenen in Australië. De onverwachte kant van het 'experiment' was de verrassing dat de kinderen van de veroordeelden en de free settlers een opmerkelijk beschaafde frontier samenleving in het leven riepen. Er was geen 'automatische criminaliteit' die de Engelsen politieke elite vanzelfsprekend vond, en die misschien in Londen en Manchester onontkoombaar was. Ik Fatal Shore jaren geleden en had me voorgenomen het te herlezen voordat we in Australië arriveerden. Dat lukte maar half, mijn ongeduld met met Hughes' detaillering en stijl groeide. De fictie over deze periode werkte beter voor me dan de non fictie.

Ik had *The Songlines* van Bruce Chatwin op mijn leeslijst staan maar haalde het er weer vanaf na een vernietigende beoordeling door de Australische schrijver Peter Conrad in de *Australia special* van *Granta*, een literair tijdschrift. Chatwin kwam naar eigen zeggen naar Central Australia op zoek naar 'de meest abstracte woestijn die ik ook maar ergens kon vinden'. Wat 'abstract' ook mag betekenen, schrijft Conrad, de woestijn barst van het leven, maar dat zie je enkel als je hem kent. Chatwin keek nooit verder dan zijn van tevoren bedachte abstractie, schrijft Conrad, en was al weer half op weg naar zijn volgende bestemming. Au, dat doet pijn. Het leven is kort en er is zoveel te lezen, daar ging Chatwin de virtuele prullenbak in. Kan ik zelf wel zinnig schrijven over dit land?

In Melbourne komen we terecht in St Kilda, de strandwijk van de stad. Het is een buurt van bohemiens, koffie en vers brood, restaurants, maar ook veel street people, nogal wat aboriginals. Eind negentiende eeuw werd St Kilda

ontwikkeld als een luxe badplaats, na de Tweede Wereldoorlog woonden er joodse vluchtelingen, er was een red-light district en er waren punk-rocker cafés. Het levert een combinatie op van Victoriaanse landhuizen, moorse stijl appartementsgebouwen, een roller coaster die er vervallen bijligt en maar drie dagen per week is geopend, een chique hotel en een theater waar ik naar de opera gegaan zou zijn als we langer waren gebleven. Een luxe wijk met een rafelig randje. Ik doneer overbodig geworden kleding - verkleurde, oude shorts en een twee poloshirts met gaten in de nek - en mijn oude telefoon aan een opvang voor daklozen.

De St Kilda Pier steekt een flink eind de haven in, je krijgt er een mooi beeld van downtown Melbourne. Aan het einde van de pier staat een kiosk/café in Edwardiaanse stijl, het blijkt een kopie van het originele gebouwtje dat in 2003 afbrandde. Bezoekers komen hier niet alleen voor milk shakes en ijs maar ook om naar een kolonie van kleine pinguïns te kijken die zich heeft genesteld op de basalten golfbreker achter het café. Die golfbreker is aangelegd voor de Olympische Spelen van 1956, om de zeilboten te beschermen tegen de zee die hier nogal woest kan zijn.

Sport en politiek, nauw verbonden

Er is iets met die spelen, herinner ik me. Google vertelt dat Nederland deze spelen boycotte vanwege de Sovjet-onderdrukking van de Hongaarse opstand. Als ik erover denk vind ik het een opmerkelijke stellingname voor een land, Nederland, dat net doet alsof politiek en sport niets met elkaar te maken hebben. Is dit hetzelfde land dat in 1972 na het bloedbad tijdens de spelen in München meeding in 'the games must go on' van het Olympisch committee? Hetzelfde land dat in ultieme hypocrisie geen moeite zou hebben gehad om in 1978 de wereldcup voetbal te hebben ontvangen uit handen van generaal Videla? Ja, dit is hetzelfde land dat later eindeloos zeurde over de vader van Maxima. Dat geen woord liet horen bij de wereldkampioenschappen voetbal in Moskou, in 2018.

In 1956 stond Nederland betrekkelijk alleen. Spanje en Zwitserland trokken zich om dezelfde reden terug, Egypte, Irak en Libanon deden niet mee vanwege de Suez-crisis, toen Egypte was aangevallen door Israël, Groot Brittannië en Frankrijk nadat Nasser het kanaal had genationaliseerd. Deze Olympisch Spelen vonden plaats in november en december van 1956, op het zuidelijk halfrond was het toen bijna zomer. Google vertelt je altijd meer dan je had willen weten en zo ontdek ik dat de Tsjechische discuswerpster Olga

Fikotová in Melbourne de Amerikaanse hamergooier Hal Connolly ontmoette. In de Koude Oorlog sfeer was het een opmerkelijke match toen de twee later trouwden. Emil Zátopek had haar geholpen. Zátopek? Oh ja, dat was die beroemde lange afstandsrenner. Hij won in Helsinki, in 1952, drie gouden medailles (5000, 10000 en de marathon). Dat was voor ik was geboren en hoewel hij een rol speelde bij de Praagse opstand van 1968 weet ik niet waarom zijn naam in mijn soms krakkemikkige geheugen gebeiteld staat.

Luna Park, de historische roller coaster, opende zijn deuren in 1912 en ziet eruit alsof er sindsdien weinig is veranderd. De roller coaster is historisch, de oudste in de wereld van zijn soort, vertelt een tekst op de muur. De open mond van Mr Moon die fungeert als entree, slokt je letterlijk op als je het park betreedt. Het is een vreemde combinatie, die wat griezelige Mr Moon, met een kroon als het vrijheidsbeeld in New York, aan beide zijden torens die moors ogen. St Kilda ging door de bekende stadia van ontwikkeling. In de jaren zestig vervallen geraakt, met een mengeling van kunstenaars, gays en armen in de appartementen. Een grote weg sneed de stad af van het strand. Sinds de meest recente eeuwwisseling is gentrificatie hier het woord maar de balans is nog niet doorgeslagen, al weet je dat de rijke nieuwkomers uiteindelijk de laatste stukjes bohemien zullen verdrijven.

In St Kilda woont een flink aantal aboriginals, voornamelijk in opvangtehuizen voor alcoholisme of andere verslavingen, of op straat. Australië heeft een moeilijke verhouding met zijn oorspronkelijke bevolking. Het land kwam pas laat tot de conclusie dat er tot diep in de twintigste eeuw grootscheeps onrecht plaatsvond. Dat aboriginals genadeloos werden afgeslacht en opgejaagd door blanke kolonisten lijkt geen twijfel. Ook hier is een soort Wiedergutmachung aan de gang die het gedane kwaad niet ongedaan kan maken en, zo begrijp ik uit dieper gravende artikelen, een soort zeligheidsbureaucratie heeft veroorzaakt die weinig goeds meebrengt. Alles wijst erop dat Australië een diep racistisch land blijft, met racisten goed vertegenwoordigd in het parlement.

Net als de oorspronkelijke bevolking van de VS werden de aboriginals in Australië door de nieuwkomers opzijgezet omdat ze het land niet zouden 'bezitten'. Eigendom was de grondslag van beide samenlevingen. In Australië bepaalden de kolonisten dat het het *terra nullius* was, land dat aan niemand toebehoorde. De aboriginals zouden hunter-collectors zijn die geen claim op land konden hebben. Er werd geen verdrag gesloten, er werden geen afspraken gemaakt. Nog los daarvan werden aboriginals door kolonisten

beschoten, vergiftigd en, ook net als in de VS, besmet met ziekten waar ze geen weerstand tegen hadden. Tientallen moordpartijen bleven onbestraft, een parlementair onderzoek in 1927 had het over 'een samenzwering van stilte', het parlement deed er daarna het zwijgen toe.

In de twintigste eeuw werden kinderen van aboriginals door de staat opgeëist en in tehuizen of blanke gezinnen geplaatst. Pas in 2008 bood de Australische regering excuses aan voor deze 'gestolen generatie'. De sociaal economische ontwikkeling van aboriginals is abominabel. Ze lopen ver achter in alle categorieën, behalve in die van gevangenen. Met drie procent van de bevolking maken aboriginals een derde deel uit van de gedetineerden. Vooral het opsluiten van vrouwen voor minimale overtredingen leidt tot nieuwe gezinsdrama's.

Multicultureel Melbourne

Voor ons is het een gelukje dat St Kilda altijd met het centrum van Melbourne verbonden is geweest door elektrische trams. Ze brengen je naar het grote treinstation van Melbourne dat ligt in de schaduw - bijna letterlijk - van Federation Square, een gigantisch centrum voor kunst, cultuur en openluchtconcerten. Ik lees, thank you Google, dat Melbourne nooit een echt stadshart had en dat verscheidene pogingen om iets in die richting waren mislukt. Dit gebouw, geopend eind 2002 na obstakels en kostenoverschrijdingen die zich laten vergelijken met elk openbaar project in Amsterdam, was aanvankelijk niet erg populair bij de bevolking. Het kreeg een nominatie als een van de lelijkste gebouwen ter wereld.

Inderdaad, mooi is het niet, maar het schijnt dat Melbourne de Federal Square nu omarmd heeft. Niet direct als warm stadshart maar als een eigenzinnig, dwars gebouw waar je niet omheen kunt. Er vinden allerlei concerten en bijeenkomsten plaats, wij zijn vooral gecharmeerd van het museum met een verzameling van Australische kunst in allerlei vormen, van romantische koloniale schilders tot indrukwekkend werk van aboriginals. In nabijgelegen Chinatown horen we dat de restaurants last hebben van een anti-Chinese stemming vanwege de coronacrisis. Bijzonder is ook de imposante State Library of Victoria, vergelijkbaar en minder klassiek eerbiedig pompeus dan de Congressional Library in Washington.

We herinneren ons nauwelijks meer dat we in januari in Nieuw-Zeeland de lucht gekleurd zagen van de branden in Melbourne. We hadden gelezen dat

een arme tennisspeelster haar wedstrijd moest opgeven omdat ze niet kon stoppen met hoesten. We hadden ons afgevraagd wat ons in Melbourne te wachten stond. De waarheid is dat we er in midden februari niets meer van merken. Niemand heeft het er meer over. Ander nieuws dringt zich op. In een steeg in Chinatown zien we een impromptu gedenkteken voor dokter Li Wenliang, de oogarts in Wuhan die al in december had gewaarschuwd voor een vreemde nieuwe longziekte en voor zijn moeite door het regime was gestraft. Hij stierf op 7 februari en ondanks dit monument en de Chinezen-boycot, blijft het coronavirus voorlopig een stipje aan de nieuwshorizon.

Melbourne wordt vaak omschreven als de meeste Europese Australische stad. Ik weet niet precies wat dat betekent maar het voelt vertrouwd aan en tegelijkertijd maakt het de stad niet spannend zoals Hanoi of Seoul dat zijn. Niet dat we in vijf dagen de charme van een stad hebben kunnen doorgronden. We zagen maar een paar van de tientallen wijken die allemaal een eigen sfeer schijnen te hebben. Wel duidelijk was de multiculturele aard van Melbourne. Het sentiment en de door Murdoch gerunde media zetten een toon van anti-immigratiesentiment waarvan ik hier, in alle eerlijkheid maar ook als buitenstaander, niets van merk.

We hebben afgesproken met Nick en Jacky, vrienden uit Amsterdam. Jacky schrijft ook, Karen kent haar uit het Amsterdamse scribenten circuit. Het is even wennen om weer sociaal te moeten zijn na al die weken met zijn tweeën. Jacky groeide op in Melbourne en neemt Karen mee op een nostalgische tour. Ik zwerf door St. Kilda, fysiek steeds beter in staat de langere afstanden te verwerken. In ons huis vind ik een boekje met werk van Seneca, essays die in veel opzichten een voorbeeld waren voor De Montaigne. Het kan geen toeval zijn. Of is het gewoon die oude wijsheid dat als je ergens in geïnteresseerd raakt ineens alles daarmee te maken lijkt te hebben?

Alcatraz in Australië

We vliegen naar Hobart, de enige echte stad op Tasmanië, voor de laatste weken van onze reis. Hobart is een plezierige havenstad met een donkere geschiedenis. Tussen 1820 en 1853 werden hier tienduizenden gevangenen gebracht vanuit de overvolle gevangenissen in Engeland. De bekendste plek om te ervaren wat dat betekende is Port Arthur, een anderhalf uur rijden van Hobart. Daar werden recidivisten, ex-gevangenen die weer in de fout waren gegaan, opgesloten op een schiereiland dat alleen met een landengte

van pakweg 30 meter breedte met het vasteland is verbonden. Dat maakte er een gemakkelijk te controleren plek van.

Port Arthur is een van de elf Australian Convict Sites. Het is een soort Alcatraz, de gevangenis in de baai van Californië waaruit ontsnappen zo goed als onmogelijk was. Dat gold hier ook. Het is een omgeving die deprimeert. De resterende gevangenisgebouwen geven een beeld van het rottige leven van de bewoners dat weinig te raden overlaat. Ze vormen een fel contrast met de vrijstaande huizen, New England stijl, van de directie en de elite van de gevangenis officials. Een soort tuinstad op een mooie plek aan een baai, met als lokale industrie het runnen van een gevangenis met brute werkgewoonten. De individuele verhalen die in het museum te zien zijn, geven echter een beeld van treurige levens, mensen die gedoemd waren vermalen te worden.

Port Arthur heeft ook een meer recente onaangename geschiedenis. Op 28 april 1996 kwam ene Martin Bryant op bezoek in Port Arthur, toen 28 jaar oud. Hij bracht een halfautomatische geweer mee waarvoor hij een vergunning had en schoot 35 mensen dood en verwondde er 39. Bryant was duidelijk geestelijk gestoord en had een ongelukkig en gestoord leven achter zich. Wikipedia heeft een lang verhaal, langer dan wat je in Port Arthur hoort. Bryant werd veroordeeld tot levenslang zonder mogelijkheid ooit nog vrij te komen - een van die gevallen waarvan ik denk, zoals ik eerder schreef, dat de doodstraf zo gek nog niet zou zijn. Hij heeft minstens twee keer geprobeerd zelfmoord te plegen.

Het enige goede dat ervan is gekomen is dat in Australië nogal strikte wapenwetten werden ingevoerd voor het soort van wapens dat zich leent voor zo'n massamoord. In de Verenigde Staten, waar gemiddeld iedere dag een moordpartij met vier of meer doden plaatsvindt, leveren massamoorden nooit iets op omdat de wapenlobby het congres en soms ook een president in de houdgreep heeft. Maar, vertelt Wikipedia, ook in Australië is de betreffende wet op staatsniveau steeds meer uitgehold.

Minder mooi gelegen maar minstens zo aangrijpend is de vrouwengevangenis in Hobart zelf, de Cascades Female Factory. Hij werd in 1828 geopend in een failliete distilleerderij als een Female House of Correction. Het gebouw was donker en vochtig. Bij aankomst werden de vrouwen verdeeld in klassen. De eerste klasse had zich aan boord goed gedragen, althans volgens de de chirurgijn. Dit waren vrouwen die konden worden uitgezonden als hulp in de huishouding. De tweede klasse had kleine

vergrijpen gepleegd of was vanwege goed gedrag uit de derde klasse, de criminele groep, gehaald. Deze laatste vrouwen, de derde klasse, hadden zich tijdens het transport misdragen. Wie zich in de gevangenis misdroeg kwam ook in deze laatste groep terecht.

De mate van bewegingsvrijheid binnen de gevangenis hing af van je klasse. Zoals je kon verwachten kwamen van de groep die als huishoudster werd uitbesteed behoorlijk wat vrouwen terug die door hun baas misbruikt werden en daarover klaagden, vaak vergeefs, of een relatie buiten het huis van die baas aangingen. Net als in Port Arthur zijn veel levensgeschiedenissen uitgespeld zodat treurige levens een gezicht krijgen. Wat opvalt is dat in deze gevallen toch nog aardig wat vrouwen redelijk goed terecht komen, als moeders van een gezin. Twee acteurs spelen scènes uit het dagelijks leven in de gevangenis, goed genoeg om rillingen te krijgen.

Het zou niet juist zijn om Hobart helemaal te vereenzelvigen met de gevangenis en de duistere geschiedenis. Hobart is ook een stad met een toekomst. Sterker, van het suffertje van Australië is Hobart een aantrekkelijke bestemming geworden voor hippe, coole mensen of mensen die denken dat te zijn. Het ligt prachtig aan het water, de downtown doet wat denken aan een frontier stad. Salamanca Place is een populair uitgaansgebied, Hobart heeft restaurants bij de vleet en goede ook.

Een subversief volwassen Disneyland

De hipheid van Hobart heeft veel te maken met het MONA, het Museum of Old and New Art. MONA is een verhaal apart. Als de naam nietszeggend is, of juist alle kanten op kan, dan is dat precies zo bedoeld. Alles kan hier, oud, nieuw of nieuw oud, als het maar spannend is en dat lukt heel goed. Het gaat om een privé-verzameling van de filantroop David Walsh, hij wilde 'een subversief volwassen Disneyland' creëren. Van mij mag je het alles noemen, het is subversief in de zin dat het tegen alle vaste gewoontes ingaat en een Alladins Grot vanwege alle schatten. Het gebouw zelf is al een kunstwerk.

MONA ligt op een rots, twaalf kilometer van Hobart. Er is een speciale boot die je erheen brengt. Bovenop een mooi laag gebouw van roestend staal, gras en een wijngaard. Het grootste deel van het museum ligt ondergronds, drie verdiepingen uitgeboord in de rotswand. De verzameling reikt van de antieke oudheid tot moderne kunst, van kleine Egyptische

beeldjes tot een levend beeld, een getatoeëerde man die er acht uur per dag zit. Met een ipad van telefoongrootte die automatisch weet waar je bent, krijg je extra informatie. Bij de werken zelf staat geen toelichting of naam.

Een van mijn favoriete beelden is een hangend paard, haast dubbelgevouwen over een touw, van de Vlaamse Berline De Bruckere. Ik heb steeds het gevoel dat ik het eerder heb gezien maar kan dat niet plaatsen. Google biedt geen soelaas. Ik ben ook gecharmeerd van de waterval met 128 computer gestuurde kranen die de woorden laten zien van real-time Google searches. 'Climate' is populair, en 'terrorism'.

Niet alles is geslaagd maar de ervaring is overweldigend. Iemand noemde het een 'onderaards poppenhuis'. Het concept was omstreden. De klacht die er voor mijn uitsprong: het trekt mensen die geen art connaisseurs zijn. Stel je voor! De kritiek richt zich vooral op de aard van egoproject van Walsh. Mij stoort dat niet. Als je 75 miljoen dollar wilt uitgeven voor een collectie van 100 miljoen en je vraagt geen toegangsprijs, dan mag je voor mij helemaal egotrip gaan.

In Hobart zijn Salamanca Place en het waterfront een voorbeeld van geslaagde stadsontwikkeling. De vervallen opslagplaatsen werden vanaf de jaren zeventig gerestaureerd, nu is het een doolhof van restaurants, cafés, galerieën en op zaterdag vindt op het plein voor de gebouwen de befaamde Salamanca Market plaats, waar van heinde en verre aanbieders hun producten verkopen, van kaas tot koeken, van groentes tot verse vis. Net achter Salamanca ligt Battery Point, een 19e eeuws dorp met kronkelstraatjes en nog meer cafés. Het Narryna Heritage Museum is feitelijk een groot huis uit 1830. We hadden het bijna genegeerd maar het geeft een mooi beeld van een herenhuis in de laat negentiende eeuw, met zolderkamertjes voor de hulpen in de huishouding, uitgezonden door de Female Factory.

Zoals Seattle ligt in de schaduw van Mount Rainier, zo ligt Hobart aan de voet van Mount Wellington. Niet zo hoog als Rainier, maar op een drie kwartier rijden van downtown is het een geweldige achtertuin, goed voor stevige wandelingen met mooie uitzichten. Je komt er via Pinnacle Road, aangelegd in de jaren dertig als een Tasmaans werkverschaffingsproject. In de winter is Mount Wellington getooid met een dikke laag sneeuw die kan reiken tot in de suburbs, waarmee Hobart een van de weinige steden in Australië is die sneeuw kent. In het prachtige nazomerweer is de wandeling een goede test voor mijn longen. Valt niets tegen.

Zoals elke zichzelf respecterende stad hier heeft Hobart ook botanische tuin, officieel de Royal Tasmanian Botanical Garden. Hij is kleiner dan die in Christchurch, maar heeft vandaag als bijkomende attractie dat er een wijnfestival plaatsvindt, waar je lokale wijnen kunt proeven en van alles kunt eten. We maken kennis met verscheidene soort pinot noir en ervaren opnieuw dat het alle kanten op kan met die wijn. Ook de goede. We vallen voor een Pinot Noir uit 2016 van de Hurly Burly wijngaard.

Spannend Waddeneiland

We ontmoeten Emenda, de Tasmaanse die Karen kent uit het schrijfcircuit. Zij heeft de laatste vier maanden van 2019 in ons huis in Amsterdam gezeten. Ze deed dat goed, onder meer door regelmatig een foto van Samantha de kat op te sturen, met wie ze een stabiele relatie had opgebouwd. Dat is bij Samantha nog niet zo gemakkelijk. We krijgen de sleutels van Emenda's huis op Bruny Island, een uur rijden en een ferry van hier. Ze noemt het consequent een *shack*. Ik heb geen idee wat we moeten verwachten.

Bruny Island is een soort Waddeneiland maar dan spannender. Misschien geeft dat een verkeerd beeld. Bruny Island is rotsachtig, met hoogteverschillen, wilde natuur en mooie stranden in beschutte baaien. Het zijn eigenlijk twee eilanden, verbonden door een smalle, landengte van vijf kilometer, die de Neck heet. De wind heeft hier vrij spel, het eiland hangt onder aan Tasmanië dat weer onder aan Australië hangt. De kustlijn is geweldig, het South Bruny National Park leent zich voor prachtige wandelingen. Terwijl we wachten op de ferry kopen we verse vis van een boot die net is binnengekomen, kwaliteit ongeëvenaard.

Puffend beklim ik de 279 treden naar het uitzichtpunt van de Neck, dat een blik biedt over beide zijden van het eiland. Net als bij de Afsluitdijk heb je aan de ene kant open water, oceaan, aan de andere kant een binnenzee. Dat is ook het enige dat aan die dijk doet denken, eerlijk gezegd. Hier voert een boardwalk naar het strand aan de oostkant waar muttonbirds en kleine, pluizige pinguïns broeden.

Emenda's huis ligt op het zuid-eiland. 'Shack' blijkt een vreemde benaming. Het is ruim en licht met een glazen wand op het westen, een houtkachel voor de koude avonden, een achtertuin die naar de zee toeloopt. Ideaal. Op het eiland treffen een combinatie van lokale voorzieningen, vooral

gericht op toeristen: wijn, koffie, chocolade en dergelijke. Niet ver van Emenda's shack staat een oude ijskast langs de weg waar je dagelijks vers brood kunt kopen. Op vertrouwensbasis, het geld gaat in een sleuf onderin. We raken verslingerd aan de oesters hier, stoppen bij de Get Shucked Oyster Bar als we er maar in de buurt komen. Je koopt een tray van twaalf, twee trays, en zuurdesembrood erbij, of hot chips.

Het nationale park is alleen bereikbaar over onverharde wegen, we komen vrijwel niemand tegen. De zeven uur vergende wandelroute rondom het schiereiland laten we aan ons voorbijgaan, maar evenzogoed lopen we een paar uur door de prachtige natuur. Cape Bruny Lighthouse heeft een klein museumpje over de geïsoleerdheid van het leven hier en de noodzaak om schepen te waarschuwen. Het weer is niet wat we hadden verwacht. Niet erg warm, ook niet erg koud, een sterke wind maar daar zijn we inmiddels wel aan gewend.

Twee dagen later varen we langs de onherbergzame rotskust, die hoog oprijst uit wild water. Het worden Cruises genoemd maar de tocht is bumpy, we dragen allemaal een rode regenjas. We hebben 's ochtends moeten checken of de boot vertrekt, als het te wild is vaart hij niet. Karen bereid zich voor op meer zeeziekte, maar de pilletjes die de exploitant heeft, lijken te werken. Elk idee van een Waddeneiland verdwijnt nu. We kijken letterlijk op tegen de hoog oprijzende granieten muren, zien kolonies van zeeleeuwen, allerlei soorten vogels. Enorme kelpvelden, maar het schijnt dat die kleiner worden als gevolg van klimaatverandering waardoor kelpetende zee-egels toeslaan. Het woord *windswept* krijgt hier een nieuwe betekenis.

Denkend aan Hitler

Op Bruny Island voltooi ik de tweedelige biografie van Adolf Hitler die Ian Kershaw inmiddels tien jaar geleden publiceert. Om te beginnen: een geweldige leeservaring. Kershaw is een goede schrijver en zijn opzet, met aan het begin van elk hoofdstuk een kort overzicht van de belangrijke zaken en dan de uitwerking in vijf of zes subhoofdstukken, werkt goed. In een dergelijk groot project zit onvermijdelijk wat herhaling en een goede editor had heel wat pagina's kunnen schrappen.

Maar ik zou u niet veel meer dan dat over *Hubris* en *Nemesis* kunnen vertellen (de veelzeggende titels) als ik niet zoveel Aha-Erlebnissen had gehad. In de inleiding stelt Kershaw, sceptisch over het levensverhaal als

categorie, een aantal vragen aan zichzelf en legt eisen neer waaraan een boek als dat moet voldoen. 'Een geschiedenis van Hitler moet daarom een geschiedenis zijn van zijn macht – hoe hij die kreeg, wat de aard ervan was, hoe hij die uitoefende, waarom hij in staat was die uit te breiden zodat alle institutionele barrières werden doorbroken waarom weerstand tegen die macht zo zwak was. Maar dit zijn vragen die aan de Duitse samenleving gesteld moeten worden, niet enkel aan Hitler.'

Al lezend stel ik me dezelfde vragen over Trump. Kershaws kwalificaties van Hitlers gedrag en karakter doen me regelmatig denken: dit is Donald Trump. Nee, ik zal niet gaan betogen dat Trump een Hitler is, daarvoor ontbreken andere karaktertrekken en wat Karl Marx de objectieve omstandigheden zou noemen. Misschien is het simpelweg dat narcisten dezelfde kenmerken vertonen als ze de kans krijgen zich uit te leven, maar een aantal observaties van Kershaw wil ik u niet onthouden.

Beide mannen zijn narcistisch, dat wil zeggen ze zijn enkel en alleen met zichzelf bezig en kunnen hun omgeving en wat tegen hen gezegd of met hen gedaan wordt alleen maar in die termen interpreteren. Hitler was hypergevoelig voor kritiek, hij was een show-man die enkel goed functioneerde in een bierhalachtige sfeer waarin zijn gevoel voor retoriek en show tot zijn recht kwam. De Führer las niet maar nam snel besluiten op basis van zijn gut. Aanvankelijk althans, later bleek hij onzeker, en liet dingen vaak liggen, de urgentie weg redenerend. Hitler werd geaccepteerd door de elite die dacht hem te kunnen controleren, waarna die elite gedwongen was hem te volgen en in veel gevallen blind deed. Rechts had geen oog voor de gevaren die zo duidelijk zichtbaar waren.

Volgens Kershaw was Hitler 'gewoonweg beter dan wie dan ook in het aanboren van een rijke ader aan woede, nauwelijks verhuld in de jaren 1920, en nu [vroeg jaren dertig] geopend door het vermeende falen van de democratie in een groeiende crisis.' Eenmaal kanselier: 'Hij was niet in staat tot systematisch werk en er niet in geïnteresseerd. Hij was zo chaotisch en beunhazig als ooit. Hij had de rol gevonden waarin hij zich volledig kon uitleven in de ongeordende, ongedisciplineerde en indolente levensstijl die nooit was veranderd sinds zijn verweende jaren in Linz'. Dat klinkt bekend.

Bazig en dominerend, tegelijk onzeker en aarzelend; onwillig om knopen door te hakken, maar dan bereid om besluiten te nemen die verder gingen en gewaagder waren dan iemand had kunnen verwachten en de weigering om,

als hij eenmaal een besluit had genomen, dat terug te draaien: dit zijn onderdelen van Hitlers vreemde persoonlijkheid – zegt Kershaw. Hitlers stijl van leiderschap werkte vanwege de bereidheid van al zijn ondergeschikten om zijn unieke standing in de partij te accepteren. Ze geloofden dat ze de excentrieke kantjes van zijn gedrag maar moesten accepteren omdat ze van een politiek genie kwamen.

Kershaw beschrijft hoe Hitler zelden uitgesproken, laat staan uitgeschreven opdrachten gaf. Zijn omgeving deed wat ze dachten dat de wens van de baas was. Hitlers toespraken en zijn eindeloze praten over zijn ideeën moesten de richting geven. Anderen moesten daaruit distilleren wat hij wenste en allemaal moesten ze werken aan een of ander ver doel. Geen wonder dat een aantal lieden zijn kans schoon zag om beleid door te duwen. Een doctrine was er niet, het was een rommeltje van verschillende ideeën afkomstig uit pan-Germanisme en neoconservatisme, gemengd met een amalgaam van variërende fobieën, ressentimenten en vooroordelen en racisme.

Voor veel Duitsers waren de Nationaal Socialisten vulgair en verwerpelijk, maar ze stonden voor Duitse belangen, ze zouden Duitse waarden beschermen en ze zouden niet afdoen aan privé-bezit. Grof gezegd was dit het denken, zeker in de middenklasse. Hitler wist zeker dat hij zelf nooit fouten maakte. Zodra iets mis ging of bekritiseerd moest worden had je zondebokken nodig. Iemand of iets moest de schuld krijgen. De joden waren natuurlijk zijn favoriete de-schuld-van-alles, en anders waren het de communisten wel. Na het debacle van Stalingrad waar Hitlers expansiedrift en de noodzaak om permanent oorlog te voeren vastliep schreef Kershaw: 'Niet enkel het zoeken naar zondebokken, maar ook het gevoel van verraad en disloyaliteit zat ingebakken in Hitlers denken'. 'Hij kon niet anders, had dat vanaf het begin van zijn carrière gedaan.'

Okay, dat lijkt me wel genoeg. Er is reden om te huiveren. Dit klinkt als de president van Amerika. Laat ik deze quote herhalen met een andere hoofdpersoon in een ander land: 'Een geschiedenis van Donald Trump moet daarom een geschiedenis zijn van zijn macht – hoe hij die kreeg, wat de aard ervan was, hoe hij die uitoefende, waarom hij in staat was die uit te breiden zodat alle institutionele barrières werden doorbroken waarom weerstand tegen die macht zo zwak was. Maar dit zijn vragen die aan de Amerikaanse samenleving gesteld moeten worden, niet enkel aan Trump.' Ik neem me voor in elk geval een aantal van die vragen te exploreren.

Inmiddels ondermijnt corona het hele zandkasteel van Trump. De regering en de hielenlikkers ogen nogal pathetisch in hun verwijt dat de Democraten en de media (losers waar volgens dezelfde Trump niemand aandacht aan besteedt) verantwoordelijk zijn voor de paniek. De door de lockdown ontstane economische recessie valt samen met een combinatie van negatieve factoren die al veel langer lagen te wachten, nu gaan ze voor een herhaling van 2008 zorgen. Wij beginnen ons af te vragen of we nog wel weg kunnen Australië vanwege corona en het afgelasten van vliegverkeer. Eerder al adviseerde mijn al weken in Milaan opgehokte broer dat we maar beter in Tasmanië zouden kunnen blijven.

Vijf nationale parken

Mijn interesse in essays wordt verder aangewakkerd omdat ik in Emenda's huis *White Album* vindt, een boek met essays van Joan Didion. Ze zijn heel persoonlijk, heel tijdgebonden (1968-1975) en plaatsgebonden (Californië), en toch buitengewoon leesbaar en fascinerend, een combinatie van het persoonlijke en van rake observaties. Interessant en uitdagend hoe ze tijdsbeeld beschrijft, van binnenuit, dat ook vijftig jaar later nog interessant is. Knap. Ik ga meer van haar lezen.

De laatste twee weken van onze reis brengen we door in het noordoosten van Tasmanië, een uur rijden van Hobart, de andere kant op van Bruny Island. Na het huis van Emenda moeten we even winnen aan de cottage. Mooi uitzicht, water, strand, bergen in de verte maar iets primitiever dan we hadden verwacht. Terwijl we toch op een luxe resort zitten, althans in opzet. Er is een restaurant dat we een keer proberen, waarna we besluiten dat we best zelf kunnen koken.

Het is de locatie die deze plek aantrekkelijk maakt: vijf nationale parken en zes wijngaarden met proeverijen. We zitten hier zonder internet, wat maar beperkt een probleem is omdat we, zoals overal, lokale kaarten hebben gekocht waarmee we het nieuws op de telefoon kunnen volgen. In theorie moeten we via die telefoon ook laptops kunnen laten werken. Karen lukt dat, mij niet. Te ingewikkeld, maar ik vind het niet erg. Met onze telefoonkaarten kan ik voldoende internet volgen om te zien hoe Trump zich steeds verder in de nesten werkt met zijn ontkenning van corona.

Het is een goede plek om de routine van Vietnam weer op te nemen: een dag lezen en schrijven, een dag op pad. Ik lees twee boeken van Kate

Grenville, *The Secret River* en *The Lieutenant*. Beide gaan over Engelsen die de oorspronkelijke aboriginals mishandelen en weggagen, in het eerste geval het verhaal van een kleine crimineel en zijn gezin, in het tweede van een militair die het gedrag van zijn superieuren niet kan verstouwen. Als ze ietwat teleurstelden dan was het omdat ze zo voorspelbaar zijn, omdat helaas die geschiedenis zo bekend is. De afloop is bekend ook al zijn individuele karakters interessant. *The Secret River* dankt zijn naam aan de antropoloog W. Stanner die schreef over 'a secret river of blood flowing through Australia's history'. Boem, daar kunnen ze het mee doen.

Kolonisten konden niet begrijpen dat aboriginals van het land leefden, van wat ze wisten dat het er was. Het verhaal van *The Secret River* was gebaseerd op Grenvilles eigen familiegeschiedenis, haar great-great-great grandfather die in 1806 naar Australië werd gestuurd. Onze vriendin Jacky vertelt over de geschiedenis van veroordeelden in haar familie, die ze als researcher heeft nagezocht. Haar familie vindt het moeilijk die geschiedenis te accepteren.

Grenvilles *The Lieutenant* vertelt het verhaal van een militair, een halve eeuw eerder, die de moeite neemt, en de intelligentie heeft, om de taal van de aboriginals te leren en een relatie opbouwt met een jong meisje. In dit geval zijn er fragmenten van een werkelijk bestaande luitenant, William Dawes, die hun conversaties woord voor woord opschreef en zo een beeld gaf van de taal van aboriginals. Je zou denken dat zo iemand onmisbaar was in een nieuwe kolonie waar communicatie lastig was, maar omdat Dawes weigerde mee te gaan op een strafexpeditie die hij ongerechtvaardigd beschouwde, werd hij teruggestuurd naar Engeland.

Australië's autochtone bevolking staat er slecht voor. Aboriginals en Torres Strait Islanders maken 3 procent van de bevolking uit maar 27 procent van de gevangenen. Hun levensverwachting is acht jaar minder dan het nationale gemiddelde. Hun schoolprestaties zijn abominabel. Een begin van herstel kwam met een referendum in 1967 dat de aboriginals volledige burgerrechten gaf. In 1992 verwierp het High Court de lang gekoesterde fictie die Australië een *terra nullius* was, in bezit te nemen door wie maar wilde. En in 2008 verontschuldigde de toenmalige minister bood president Kevin Rudd officieel zijn verontschuldiging aan 'de oudste continue culture in de menselijke geschiedenis' voor de gestolen generaties en de slechte behandeling. Opvolgende regeringen hebben beloofd 'het gat te dichten'.

De Australische premier, de conservatief Scott Morrison, meende dat het land tijdens de kolonisatie 'een behoorlijk gewelddadige plek' was, maar, opperde hij, 'er was geen slavernij'. Zoals *The Economist* opmerkte is dat wel een heel mooie glans op de blanke kolonisatie. De aboriginals in Australië zijn hun land kwijtgeraakt, vermoord, tot slaaf gemaakt en tot ver in de twintigste eeuw werden hen hun kinderen afgenomen en geplaatst in overheidsbureaus of kerkmissies, in de naam van rassenassimilatie. Iedereen weet waar het over gaat als je de 'gestolen generaties' hoort. Morrison deinsde terug en zei ten slotte dat het ten minste geen legale slavernij was.

De meeste Australiërs zien zichzelf niet als bewoners van een racistisch land. De problemen van aboriginals - alcoholisme, huiselijk geweld, vermeende lamlendigheid - wijten ze aan henzelf. Dat aboriginals niet meegaan in het beeld dat Australiërs van zichzelf hebben verrast niet. 'Er is hier het gevoel dat we allemaal *mates* zijn', zegt een van de aboriginal leiders. Dagelijks racisme is normaal.

Adam Goodes, een aboriginal die een grootheid was in *Australian Rules Football*, werd in 2013 tijdens een wedstrijd voor 'aap' uitgescholden. Hij maakte er een zaak van. De roeper bleek een 13-jarig meisje dat volgens Goodes geen blaam trof, hij wees op het wijd verspreide racisme in Australië waarin ze was opgegroeid. Goodes werd Australiër van het jaar. Hij gebruikte dat podium om te ageren tegen racisme, maar uiteindelijk moest hij zijn eigen carrière beëindigen omdat het publiek aangeluiden bleven maken. In 2015 ging hij met pensioen. Populisten geven debatten in Australië over aboriginals (en over immigranten) een grimmige en onplezierige toon.

Oeps, nu moet ik ineens aan Thierry Baudet denken, een onaangename geest uit een ander land. Zijn waarschuwing dat blanken bedreigd zijn en vooral blanke mannen kan natuurlijk alleen tot onaangenaam gedrag leiden van activisten. Hun argumenten verschillen niet fundamenteel van die die de voorstanders van segregatie in de VS gebruikten. Een verdediging van de eigen bedreigde soort of, vaker, een preventieve aanval om een mogelijk ooit dreigende dreiging te voorkomen hoort ook bij het menselijk handelen waar het museum in Seoul terecht mee opende.

Roadkill. Emenda had ons al gewaarschuwd dat de dieren in Tasmanië 'tragisch dom' zijn. Er zijn ook ongelooflijk veel dieren, wat het probleem verergert. Roadkill is overal, vooral wallabies, de kleine kangoeroes, lijken moeite te hebben om veilig over te steken. De doodslag speelt zich vooral 's

nachts af. Ik denk dat er een keer in de week een clean up crew langskomt want op een dag waren de wegen ineens schoon. Google vertelt me dat er in Tasmanië jaarlijks zo'n half miljoen dode dieren van de weg geschraapt worden. De verkeersborden waarschuwen voor wildlife met een grappig beeld van een kangoeroe die een auto lijkt te bumpen. Helaas wint de auto altijd. Er is ook een speciaal programma om de bedreigde Tasmanian devil te beschermen. Dat klinkt aardig maar ik betwijfel of een automobilist bewust om de devils heen gaat en de rest plat rijdt. De devils eten graag roadkill, dat helpt niet.

Beste bitterballen ooit

Australië is een land waar je altijd rijdt, flinke afstanden aflegt. Niet anders dan de VS. Swansae, een ietwat armetierig stadje vlak bij ons huis, heeft een supermarktje met een beperkte voorraad, het 43 kilometer verder gelegen Bicheno heeft meer te bieden. Verse vis, groentes en een betere supermarkt. Tussen de twee stadjes liggen vijf wijngaarden die we uiteindelijk allemaal aandoen. Veel pinot noir van verschillende kwaliteit, maar ook chardonnay en sauvignon blanc. We proeven en kopen.

Bij een van wijngaarden zit een restaurantje, Mel's Kitchen. Tot onze verbazing treffen we daar bitterballen op de kaart. Die moeten we natuurlijk proberen. Het blijkt niet zomaar bitterballen maar de beste die ik ooit gehad heb. Mel blijkt de dochter van Nederlandse immigranten, ze heeft meer in huis, maakt ook een imponerende ossobuco en geweldige mosselen. In *De Heimweefabriek* van Douwe Draaisma heb ik gelezen dat vooral katholieken vanuit Nederland naar Nieuw-Zeeland en Australië gingen, terwijl gereformeerden naar Canada en de VS gingen. Nederlands Hervormden zochten een toekomst in Zuid-Afrika. Ik ben vergeten aan Mel te vragen tot welke groep haar ouders behoorden.

Het is moeilijk de verleiding te weerstaan de nationale parken te beschrijven die we vanuit Swansae bezoeken. Je moet ze ervaren. Bergen, bomen, stranden en water. Kangoeroes, wallabies en wombats, de laatste uit de kluiten gewassen marmotten die zich nergens door laten storen als ze ergens zitten te grazen. Op Maria Island, een nationaal park waar je met een ferry heen moet, treffen we weer de restanten van een gevangeniskolonie, later vervangen door een cementbedrijf dat de schelpenlagen in de rotsen van het eiland vermaalde en nog later door een kleine gemeenschap van landbouwers.

Het mooiste park is Freycinet National Park, een schiereiland rondom de Coles Bay waaraan ons huisje staat. Het omvat de wilde kustlijn van Tasmanië. De Wineglass Bay, een diep blauwe beschermde baai met een zandstrand, schijnt een van mooiste stranden ter wereld te zijn. Nou doe ik het toch, die parken beschrijven. We maken onze wandeling op een doordeweekse dag, de drukke weekends in wat hier nog de zomer is, vermijden we. We doen een lange lus die ons de hele dag bezig gaat houden. In de landengte, de Isthmus Track, tussen de baai en de westkust hoor ik een raar geluid. Ik kan het niet thuisbrengen. Een pomp? Een machine? Onwaarschijnlijk in deze wildernis en, inderdaad, het blijken brulkickers. Ze geven een concert, alsof ze trommelen op hun borsten, begeleid door wat tienduizenden kleinere kikers geweest moeten zijn.

Het voelt als een park waar je meer tijd wil doorbrengen en lange, meerdaagse wandelingen wil maken. Das war einmal. Net als in Nieuw Zeeland krijgen we hier het gevoel dat we deze natuur pak weg dertig jaar geleden hadden moeten genieten. 's Avonds zien we vanuit ons huisje aan de andere kant van Coles Bay de volle maan opkomen achter de bergrug van Freycinet. Majestueus.

Een paar dagen later wandelen we in Douglas-Aspey National Park, dat net ten noorden van Freycinet ligt, maar dan het land in. Moeilijk om twee meer verschillende parken te bedenken, zeker zo dicht bij elkaar. Douglas-Aspey is bomen, bomen en nog eens bomen, met een lange wandeling naar de kloof van de rivier. Geen spectaculaire vergezichten. Om de wandeling te beginnen moet je de rivier oversteken wat enig gesprong van rots naar rots en wat creativiteit vereist. De twee stellen voor ons draaien om. Wij weten wel over te steken en lopen uren zonder iemand tegen te komen. De kloof is prachtig maar de mogelijkheid om langs de oever van de rivier terug te lopen lijkt niet praktisch. Het water staat te hoog om ruimte over te laten.

Corona dringt door in kleine doses. We lezen dat Trump ineens alle vluchten uit Europa heeft geschrapt. Het leidt tot enorme opstoppingen van Amerikanen die zich terug haasten en, als ze al geïnfecteerd waren, enorme ellende gaan veroorzaken. Het is onwaarschijnlijk dat we Nederland niet meer in zouden kunnen of dat alle vluchten vanuit Australië zouden worden geschrapt, maar je weet het nooit. Van onze zoons horen we niets dan kritische verhalen over de Nederlandse aanpak.

Karen denkt dat ik extra kwetsbaar ben na mijn longontsteking. Ik maak me niet al te veel zorgen. In elk geval voel ik er weinig voor om ergens, zelfs hier waar ik uitkijk op een prachtige baai, te blijven rondhangen tot god weet wanneer. Mijn gevoel is dat vliegvelden en vliegtuigen op dit moment de gevaarlijkste plekken zijn, maar daar ontkomen we niet aan. We bereiden ons voor op een soort van isolement in Amsterdam.

Ik weet niet wat het zegt over een land, of het wel iets zegt, maar het is mij niet duidelijk waarom Australië voor het maken van koffie zo dol is op een French Press, zij noemen het een *plunger*. Behalve in Vietnam vond ik het overal een probleem om echt goede koffie te vinden. Ik moet erbij zeggen dat ik niets moet hebben van de Nescafe machines en hun ziellose product. Hotels zijn er dol op. Ik niet. In Japan kon je in de convenience stores drip setjes kopen om per kop koffie te maken. Omslachtig maar ze werkten redelijk. Maar die plungers in Oceanië, ik begrijp het niet goed. Troebele koffie, omslachtig. Ik ben van de Melita filters.

Ik kan me voorstellen dat je, opgroeïend in Australië of Nieuw-Zeeland, wat meer van de wereld wil zien. Overal in Zuidoost Azië kom je backpackers tegen die hun culturele menu verrijken. Afstanden tot de rest van de wereld zijn aanzienlijk en de meesten gebruiken een tussenjaar om ook Europa en de VS te doen. Europese studenten reizen graag in zo'n jaar naar Australië en Nieuw-Zeeland. Met afstanden werkt dat twee kanten op. Mijn vrienden in Groningen weten dat de afstand Amsterdam-Groningen twee keer zo groot is als die van Groningen naar Amsterdam. Dat is precies de reden dat zoveel Groningers na hun studententijd in Amsterdam opduiken (de Groningse monocultuur van een universiteit is een andere factor). Voor Australië geldt een beetje hetzelfde: het lijkt verder weg dan wij lijken voor Australiërs.

We beginnen ons zorgen te maken of onze vlucht vanuit Perth naar Londen nog wel doorgaat. Qantas kondigt aan tientallen vluchten af te gelasten vanwege corona. We prijzen ons gelukkig dat we ons ticket naar Londen al in Nieuw-Zeeland hebben gekocht omdat we dachten die uitreis nodig te hebben om het land binnen te kunnen komen. Niemand heeft ernaar gevraagd maar nu hebben we in elk geval een geboekte vlucht. De binnenlandse vluchten die we nodig hebben, van Hobart naar Perth, met overstap in Melbourne, zijn geen probleem.

In Perth, helemaal op het zuidwestpuntje van Australië, lijkt corona nauwelijks aanwezig. De kennis die we in Perth hadden willen bezoeken,

heeft afgehaakt omdat ze in een soort van quarantaine zaten nadat iemand op het kantoor van zijn vrouw verdacht zou zijn. Maar in het openbare leven merken we er niets van. St Patrick's Day, de feestdag van de Ieren, wordt uitbundig gevierd. We hebben alleen Melbourne als vergelijkingsmateriaal, Perth lijkt niet heel anders als Australische stad. Het is een grote stad, met meer dan twee miljoen inwoners. Dat merk je alleen als het goede treinsysteem gebruikt door de suburbs (er zijn 250 suburbs, Thank you, Google).

We zitten deze laatste dagen in een groot hotel, heel anders dan we tot nu toe deden. Druk is het er niet, je mag dan niets merken van corona maar de bezettingsgraad is al gekelderd. Na twee dagen verandert dat als meer dan honderd merendeels bejaarde mensen het hotel overspoelen. Ze komen van een cruise en wachten om op de een of andere manier naar huis te kunnen, variërend van Vancouver tot New York. Cruise? Corona? Zoveel nieuws hebben we wel opgepikt. Het geeft een onaangenaam gevoel van kwetsbaarheid. Karen weigert het restaurant nog te gebruiken.

Het is lekker om hier van de nazomer te genieten, wetend dat ze in Nederland in de late winter zitten. De badplaats van Perth is Cottlesloe Beach. Emenda, een ware alleskunner, werkt hier als opzichter van de installaties bij een openlucht tentoonstelling van beeldhouwwerken, Sculpture by the Sea. Verspreid over het strand en in een park ernaast, rondom het oude paviljoen, staan ruim zeventig beelden of constructies. Het geheel is indrukwekkend, voor ons springen de Japanse beeldhouwwerken er uit. Maar als ik er iets moet uitpikken dan is het het beeld in stainless en cortenstaal dat Symphony in C heet. De maker is Johannes Pannekoek uit Western Australia, iemand met Nederlandse of Zuidafrikaanse wortels, dat kan ik niet uitmaken.

Karen heeft geprobeerd de vlucht te verzetten naar een paar dagen eerder maar dat lukt niet. Ik ben minder onrustig over het risico dat de vlucht niet doorgaat. We weten niet wat we op het vliegveld moeten verwachten, we gaan vroeg, veel te vroeg, en moeten wachten met inchecken. Er lijkt niets aan de hand en er is niets aan de hand. Met de boardingpasses in de hand maken we een selfie. Het vooruitzicht van een vlucht van zeventien uur zit ons niet dwars. Het is tijd om naar huis te gaan.

Epiloog

Op Schiphol zien we een spookvliegveld. Het is vreemd om zo door lege gangen te lopen. Toen we vertrokken vond ik Schiphol te vol, nu mag het wel wat drukker. De trein is leeg, de tram dito. Een vriend had gewaarschuwd dat we onze stad niet zouden herkennen. Vreemd is het zeker, vooral na de nonchalance waarmee Perth de coronacrisis leek te benaderen.

Terug in Amsterdam blijven we een maand in zelfgekozen isolement. Van de kinderen mag ik, vanwege mijn longontsteking, niet de boodschappen doen. De eerste twee weken zijn ook om te kijken of we tijdens de 17-plus uren in vliegtuigen zelf geïnfecteerd zijn geraakt. Het komt er op neer dat onze reis met een maand wordt verlengd. Daar zitten we, met zijn tweeën, in een luxe huis in een omgeving waar we niet van kunnen genieten. Waar we naar hebben uitgekeken, boodschappen in de buurt waar we na dertig jaar iedere winkelier kennen, concerten in het Concertgebouw, fietsen naar Parnassia, de strandtent bij Bloemendaal, het kan allemaal niet. Er is een voordeel. Het schrijven waar ik tijdens de reis maar mondjesmaat aan toe ben gekomen, neemt een enorme vlucht.

Wat we ons nu ook realiseren is dat een reis zoals we die gemaakt hebben voorlopig niet meer mogelijk is. Het is raar te bedenken dat we krap twee maanden voor het coronavirus uit hebben gereisd en dat het ons bijna inhaalde in Australië. We waren net op tijd. Het voegt niets toe of doet niets af aan de reis, maar de bewustwording dat we in het oude normaal reisden zinkt wel degelijk in.

Wat me in Amsterdam het meest irriteert, is het lawaai om me heen. Er is geen ontkomen aan met een binnentuin. Overdag en, laten we zeggen, tot middernacht, daar kan ik me nog wel bij neerleggen. Maar dat mensen zonder verder nadenken om twee uur 's nachts staan te roken op een balkon en er lustig op los kleppen zonder ook maar te denken over de slapende burens, daar zal ik nooit aan wennen. Het is iets Nederlands, die onnadenkendheid, die zelfzucht. Of misschien is het mijn probleem dat ik altijd rekening houd met anderen en daardoor nooit relaxt ben. Nou ja, dat klinkt wat al te sociaal en keurig. Maar ik kijk om heen wat er gebeurt om te kunnen zien wat ik moet doen.

Jaren geleden was ik met een groep Nederlanders op reis in de VS. Ik zorgde voor de historische begeleiding, want voor geen geld krijg je me mee als deelnemer aan een georganiseerde reis. Toen we in Chicago uit de subway kwamen moesten we even kijken waar we heen moesten. De groep ging massaal voor de uitgang staan, zodat mensen om hen heen moesten lopen. Oh ja, zeiden ze toen ik ze erop wees. Ik zie het ook met mijn fietsclub. Stoppen we ergens dan blijven er altijd een paar half op de weg staan, in de weg van andere fietsers en auto's.

Zo ook met geluid. Ik durf wel te zeggen dat niemand op dat terrein ooit last van me heeft. Maar ik haat vaak de mensen om me heen, soms Airbnb'ers die door winstmaximaliserende burens zijn binnengehaald, terwijl ze zelf in hun tweede huis in Loosdrecht zitten, die tot diep in de nacht in de tuin blijven zitten, gezellig drinkend en conversaties houdend die je niet wilt horen. De studenten die door huisjesmelkers in gezinswoningen zijn neergezet maar zich gedragen alsof ze op de kroeg zijn. 'L'enfer, c'est les Autres', schreef Sartre in *Huis Clos*.

Zo'n reis is goed om na te denken. Over keuzes die je hebt gemaakt, goed en slecht. Het kan ook de leeftijd zijn, maar je gaat haast automatisch terugdenken. Iets daarvan sijpelde al door in mijn aantekeningen hiervoor, over de dood van mijn vader, over mijn moeder, studententijd, eerste reizen. Na tien jaar als freelancer en twee jaar op een redactie maakt ik begin jaren negentig de fout te denken dat het management van een blad leuker kon zijn dan het daadwerkelijk maken ervan. Ik werd uitgever bij een groot bedrijf, VNU. Niet leuk. Ineens zit je alleen maar met spreadsheets te hannesen in plaats van gewoon bladen te maken. De keuze had zijn goede kanten. In die paar jaar leerde ik wel alles wat ik nodig had om mijn eigen blad Amerika op te zetten.

Een afgeleide keuze was die voor een full time vaderschap. In zekere zin was het luxe. Ik was net voor mezelf begonnen, terwijl mijn vrouw als topjuriste goed verdiende. Als vanzelf nam ik de verantwoordelijkheid voor de kinderen. Mijn werkdag was meestal over tegen half drie, als ik naar de school fietste om ze op te halen. Ik kookte door de week, mijn vrouw in het weekend. Ik sleepte de jongens naar turnen, atletiek en uiteindelijk voetbal, naar muzieklessen en het zwembad. Ik was een enthousiast maar vrij nutteloos voetbaltrainer.

Niets in mijn leven heeft meer voldoening verschaft dan intensief en direct aanwezig zijn bij het opgroeien van de kinderen. Alle stadia meemaken, ze uitdagen, meenemen op avonturen in allerlei vormen - niemand zou het zich mogen ontfemen. Onbeschrijflijk is het ophalen van kinderen van de lagere school. Je staat er, omringd door voornamelijk moeders, en daar rennen ze naar buiten: 'pappa!' Het gaat voorbij. Voor je er erg in hebt. Er komen volwassenen voor terug, mannen waar je trots op bent. Dat was de echte oogst van deze reis: contemplatie. Denken over van alles en nog wat.

Het leek zo gemakkelijk: je gaat naar een aantrekkelijke plek om te bezoeken met het doel te lezen en te schrijven. Dat werkt natuurlijk niet. Wil je werkelijk lezen en schrijven in alle rust dan moet je naar een plek die aantrekkelijk is om niets anders te doen dan lezen en schrijven. We brachten ooit een paar dagen door in een huis aan een stuwmeer in Oost-Duitsland. Behalve wandelen rond het stuwmeer was er niets te doen. Ideale plek.

Maar de conclusie van zeven maanden rond de wereld is dat je thuis het beste werkt. Ik heb veel inspiratie opgedaan voor nieuwe projecten, zelfs voor een wisseling van activiteiten en ik heb een dik schrift vol notities en aantekeningen volgepend – eindelijk weer eens met mijn vulpen werkend – maar geconcentreerd schrijven? Dat viel nog niet mee. Als dat het doel was, kun je beter thuis blijven. Gelukkig hebben we zeven maanden rondgereisd om tot die conclusie te komen.

Gaan we het nog eens doen? Dat Zuid-Amerikaanse deel uitvoeren dat tussen de wal en het schip viel? Ik weet het niet. Voorlopig niet. Mijn longontsteking en de fysieke beperkingen daarna maken me ervan bewust dat je voor dit soort reizen niet al te oud moet zijn.

Het reizen wordt wel steeds gemakkelijker, en in zekere zin, ook steeds minder avontuurlijk. Alles valt nu op te zoeken op internet, al moet je de informatie, weten we nu, met gepaste scepsis behandelen. Niet het busschema in Seoul, dat is fantastisch om te hebben, maar wel advies van andere reizigers. Maar al met al is het een weldaad om voorzien van al die mogelijke informatie je weg te zoeken, en te vinden. Thank you, Google.

Gebruikte en geciteerde boeken

Arnold, Benedict. Imagined Countries.

Beatty, Paul. The Sellout

Beijnum, Kees van. De offers.

Blackwell, Sarah. How to Live

Botton, Alain. The New Art of Travel.

Caputo, Philip. A Rumor of War.

Catton, Eleanor. The Luminaries.

Chatwin, Bruce. The Songlines.

Coraghessan Boyle, C. The Inner Circle.

Daguan, Zhou. The Customs of Cambodia.

De Jong, Oek. De zwarte schuur.

Didion, Joan. The White Album.

Dower, John. Embracing Defeat.

Draaisma, Douwe. Waarom het leven sneller gaat als je ouder wordt.

Flanagan, Richard. Gould's Book of Fish

Flanagan, Richard. The Narrow Road to the Deep North.

Grenville, Kate. The Lieutenant.

Grenville, Kate. The Secret River.

Gullik, Robert van. Diverse boeken rechter Tie

Hastings, Max. Vietnam.

Hermans, W.F. De tranen der acia's.

Hersey, John. Hiroshima.

Hesse, Herman. Narcis en Goldemund.

Hughes, Robert. Fatal Shore.

Hulme, Keri. The Bone People.

Irving, John. The World According to Garp.

Kawabata, Yasunari. Snow Country.

Kershaw, Ian. Hitler 1889-1936: Hubris.

Kershaw, Ian. Hitler 1936-1945: Nemesis.

Koch, Christopher J., Highways to a war

Loo, Bart van. De Bourgondiërs.

Malahantes, Karl. Matterhorn.

Mitchell, David. The Thousand Autums of Jacob de Zoete.

Murakami, Haruki. IQ84.

Murakami, Haruki. Kafka on the Shore.

Murata, Sayaka. Convenience Store Woman.

Ng, Celeste. Everything I Never Told You.

Ng, Celeste. Little Fires Everywhere.

Obama, Michelle. Becoming.

Pirsig, Robert. Zen and the Art of Motorcycle Maintenance.

Runciman, David.

Sartre, Jean Paul. Huis Clos.

Seneca. Dialogues and Essays.

Simenon, George. Diverse Maigret.

Southard, Susan. Nagasaki: Living after Nuclear War

Tanizaki, Junichiro. In Praise of Shadows.

Tanizaki, Junichiro. One Cat, One Man and Two Women.

Theroux, Paul. The Great Railway Bazaar

Waal, Edmund de. The Hare with the Amber Eyes.

Wolkers, Jan. Turks Fruit

Wu Ming-Yi, The Stolen Bicycle.